

В АРХІВІВ

ВУЧК

ГПУ

НКВД

КГБ

№ 2 (37)

Науковий і документальний журнал

КИЇВ – ХАРКІВ
2011 р.

ББК 67.9

З 11

3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 2 (37) 2011 р.

Науковий і документальний журнал

Видається з серпня 1994 р. Виходить двічі на рік.

Засновник:

Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»;
Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

Співзасновники:

Національна академія наук України;
Інститут історії України НАН України;
Служба безпеки України;
Державна архівна служба України;
Національна спілка краєзнавців України.

Редакційна колегія:

Олександр Рубльов — головний редактор,
Сергій Кокін — перший заступник головного редактора,
Олег Бажан — заступник головного редактора,
Геннадій Боряк — заступник головного редактора,
Роман Подкур — відповідальний секретар,
Валерій Васильєв, Олександр Лошицький,
Ігор Верба, Наталія Маковська,
Семен Глузман, Руслан Пиріг,
Василь Даниленко, Олександр Реєнт,
Олександр Іщук, Володимир Репринцев,
Станіслав Кульчицький, Петро Тронько,
Володимир Лозицький, Юрій Шаповал.

**ЦЕ ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО ЗА ФІНАНСОВОЇ
SPONSORED BY THE INTERNATIONAL
ТА ЕКСПЕРТНОЇ ПІДТРИМКИ
RENAISSANCE FOUNDATION
МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ "ВІПРОДЖЕННЯ"**

Журнал внесено Вищою атестаційною комісією України до переліку наукових фахових видань з історичних наук («Бюлетень ВАК України», 1999, № 5; 2010, № 4).

Усі права застережені. Журнал зареєстровано у Міністерстві у справах преси та інформації України в квітні 1993 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію КП № 1045.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв на авторах.

Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів.

З 11

3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 2 (37) 2011 р. /

Харків: Права людини, 2011. – 312 с.

ББК 67.9

ISBN 978-617-587-078-5

© Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011

ЗМІСТ

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

- Бажан О.** Суспільні настрої в Українській РСР у перші дні Великої Вітчизняної війни (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) 7
- Ільницький В.** Створення та діяльність у західних областях УРСР радянських парамілітарних формувань (1944–1954 рр.) 47

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

- Островская И.** Под грифом «секретно» (к истории Севастопольского концентрационного исправительно-трудового лагеря для «контрреволюционных элементов» в 1921 г.) 83
- Василенко В.** Південна група військ УНР у підготовці антибільшовицького повстання в Україні (1921 р.) 94
- Онацький М.** Експропріація майна та власності приватних підприємців Харкова в умовах згорання непу 126

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

- Окіпнюк В.** Штатна структура і персональний склад прокурорського нагляду за органами державної безпеки радянської України в 1920–1930-х рр. 137

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

- Боровик М.** Секретар Ради революційних повстанців України (махновців) Петро Рибін: портрет анархіста 184

Вронська Т., Лясковська С. Кар'єра І. Битневського в контексті історії спецслужб радянської України 207

Петренко О. Буденність насилля: долі вчительок-східнячок у Західній Україні в післявоєнний період 236

ВЛАДА І ЦЕРКВА

Бережко К. Переслідування свідків Єгови в післявоєнний період (1945–1951 рр.) 255

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Смірнова В. Колекція документів з архіву члена ОУН А. Михалевича: перші результати історико-археографічного опрацювання 266

IN MEMORIAM

Шаповал Ю. Пам'яті Петра Кулаковського (1940–2011 рр.) 292

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ 299

ДО ВІДОМА АВТОРІВ 311

CONTENT

THE HISTORY OF WORLD WAR II

- Bazhan O.** The public opinions in UkSSR at the beginning of Great Patriotic War (based on documents of Branch archive of Security service of Ukraine). 7
- Il'nyts'kyi V.** The formation and activities of soviet paramilitary formations in the western region USSR (1944–1954) 47

STATE TERROR OF THE SOVIET ERA

- Ostrovskaya I.** Classified as «secret»... (the history of Sevastopol concentration labor camp for «counter-revolutionary elements» in 1921) 83
- Vasilenko V.** Southern Group of Forces in the preparation of the UPR anti-Bolshevik uprising in Ukraine (1921). 94
- Onats'kyi M.** Expropriation of property and property of sole proprietors of Kharkiv in the conditions of rolling up of new economic policy. 126

THE HISTORY OF SECRET SERVICES

- Okipniuk V.** Manpower structure and manning of prosecutor's Soviet Ukraine supervision for state security authorities in 1920–1930 years. 137

THE PERSON IN HISTORICAL CONTEXT

- Borovyk M.** The Secretary of the Council of Revolutionary Insurgents of the Ukraine (Makhnovists) P. Rybin: the portrait of anarchist 184

Vronska T., Lyaskovska S. Isidor Bitnevskyi's career within the scope of the history of the Soviet secret services of Ukraine	207
Petrenko E. The ordinariness of violence: the destinies of female teachers from Eastern Ukraine in post-war Western Ukraine	236

THE AUTHORITY AND THE CHURCH

Berezhko K. Pursuit of Jehovah's Witnesses in a Post-War Period (1945–1951)	255
--	-----

HISTORIOGRAPHICAL AND SOURCES OF RESEARCH

Smirnova V. Collection of documents from private archive of OUN member Andriy Myhaylevych: the first results of historical and textual analysis	266
--	-----

IN MEMORIAM

Shapoval Yu. In memory of Peter Kulakovskogo (1940–2011)	292
BOOKSHELF	299
INFORMATION FOR AUTHORS	311

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Олег БАЖАН**

Суспільні настрої в Українській РСР у перші дні Великої Вітчизняної війни (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України)

У документах Галузевого державного архіву Служби безпеки України, що публікуються нижче, ідеться про зафіксовані співробітниками органів держбезпеки висловлювання представників різних соціальних та професійних груп у зв'язку з початком Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: суспільні настрої, органи державної безпеки, Велика Вітчизняна війна.

Попри 70-річну дистанцію, що відділяє нас від початку Великої Вітчизняної війни, значне зменшення учасників і очевидців трагічних подій 1941–1945 рр., в українському соціумі не вщухає інтерес до цього масштабного збройного зіткнення й людських доль у період воєнного протистояння між нацистсь-

* *Бажан Олег Григорович* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

кою Німеччиною та комуністичним СРСР. Останнім часом дослідники історії Другої світової й Великої Вітчизняної воєн дедалі більше уваги приділяють з'ясуванню поведінки пересічної людини в екстремальних умовах. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України містять надзвичайно багато інформації, присвяченої «людському виміру» війни, масовій свідомості радянського соціуму в початковий, найбільш критичний, її період. Адресовані владним та управлінським структурам УРСР спецповідомлення органів держбезпеки зосереджено у фонді 16 ГДА СБ України, вони дозволяють дослідити динаміку настроїв різних прошарків населення республіки впродовж червня–листопада 1941 р.

Привертають увагу документи радянських спецслужб, які розкривають неоднозначне ставлення населення до евакуації промислових об'єктів, проведення мобілізаційних заходів місцевих органів влади (див. док. № 2, 10). Фактичний матеріал для наукового аналізу суспільних настроїв у республіці перших місяців війни на основі приватних листів зосереджено в документах військової цензури (див. док. № 4–5). Інформативно насиченим є внутрішнє листування центрального апарату НКВС УРСР, яке кидає світло на найбільш замовчувані епізоди Великої Вітчизняної війни — випадки масового дезертирства впродовж червня–серпня 1941 р. (див. док. № 8).

Доповідні записки, спецповідомлення, довідки, оперативні зведення підрозділів НКВС УРСР про морально-психологічну та політичну атмосферу в республіці на початковій стадії війни дають підстави стверджувати, що настрої населення коливалися в діапазоні від патріотичних до відверто антирадянських. Відповіддю каральних органів на критичні висловлювання громадян на адресу правлячої партії, численні випадки протидії мобілізаційним заходам уряду стало застосування репресій (див. док. № 1, 6–7).

Таким чином, документи, що відклалися в результаті діяльності радянських органів держбезпеки, дають можливість значно глибше відтворити уявлення та почуття пересічної людини, розширити знання про маловідомі аспекти історії воєнного періоду.

№ 1

**Інформація наркома внутрішніх справ УРСР
В. Сергієнка секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову
ПРО ЗАХОДИ З ЛІКВІДАЦІЇ АНТИРАДЯНСЬКИХ ПРОЯВІВ ТА
ПІДТРИМКИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ У ЗВ'ЯЗКУ
з початком Великої Вітчизняної війни¹**

30 липня 1941 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО*

ЦК КП(б)У

тов. ХРУЩЕВУ Н.С.

гор. Киев

Наряду с осуществлением ряда мероприятий по охране войскового тыла и борьбе с дезертирством, органами НКВД УССР в гор. Киеве и на периферии максимально усилена работа по выявлению и ликвидации антисоветских элементов и поддержанию общественного порядка.

В результате проведенных мероприятий, с 21-го по 28-е июля с.г. по гор. Киеву задержано — 671 человек антисоветского и подозрительного элемента.

По гор. Харькову в течение июля месяца проведена специальная работа по укреплению паспортного режима, главным образом, на объектах оборонного значения. На 14.016 объектах выявлено — 1.115 нарушителей. Из них 41 чел. привлечен к уголовной ответственности, 628 оштрафовано и от 321 чел. отобраны подписки о выезде.

23, 24 и 27 июля проведена массовая проверка всех гостиниц, парков и садов города, а также повторная проверка соблюдения паспортного режима.

В результате повторной проверки выявлено 382 нарушителя, из коих задержано /как уголовный элемент/ — 11 чел., привлечено к уголовной ответственности — 4 чел., оштрафовано — 222 человека, отобраны подписки о выезде от 97 человек.

¹ Документ частково опубліковано у кн.: Київ у дні нацистської навали за документами радянських спецслужб. — К.; Л., 2003. — С. 136–137.

* Тут і далі — підкреслення в тексті.

В гостиницах выявлено около 100 человек неорганизованно прибывших в гор. Харьков из западных областей УССР, а также самовольно оставивших работу в оккупированных областях руководителей различных хозяйственных и кооперативных организаций.

Лица, самовольно оставившие работу, привлекаются к ответственности; прибывшие в неорганизованном порядке удаляются из гор. Харькова.

По Сумской области за антисоветскую деятельность арестовано 40 человек.

По гор. Днепропетровск за время с 20 по 25 июля проведено 247 обходов и задержано 359 человек.

По Сталинской области арестовано 85 человек антисоветского элемента, активизировавшего контрреволюционную деятельность в связи с войной.

Вскрытые антисоветские проявления исходят в большинстве своем от кулацкого, уголовного или репрессированного в прошлом элемента, и сводятся к провокационному восхвалению гитлеровского режима и распространению панических слухов.

— Проживающая в гор. Киеве гр. КЛЕПФЕР-ЧУМАК Г.В., 1922 г. рождения, уроженка гор. Конотоп, среди жильцов своего дома говорила:

«Скоро придет Гитлер и всех вас будет расстреливать, а жидов всех будет резать. Тогда нам лучше будет жить».

КЛЕПФЕР-ЧУМАК, по национальности немка, судившаяся за грабеж и недавно освобожденная из тюрьмы — арестована и предается суду.

— Житель поселка Святошино /Киевская область/ ПОНОМАРЕНКО Г.Я., 1882 г. рождения, уроженец Черниговской области, в прошлом кулак, репрессированный, проводил среди знакомых и односельчан антисоветскую агитацию и распространял панические настроения:

«Немецкая авиация разрушила Москву. Немцы скоро завоюют всю Россию».

ПОНОМАРЕНКО арестован и предается суду.

— Начальник планового отдела завода «ГРАНУЛИТ» в Краматорском районе Сталинской области — МИЩЕНКО В.Я., в прошлом судившийся за антисоветскую агитацию, во время работы на заводе публично выражал недовольство Советской властью и на портретах вождей партии учинил нецензурные надписи.

МИЩЕНКО арестован и предан суду.

Наиболее активное антисоветское проявление имело место в селе Выгуровщина Броварского района Киевской области. 10 июля с[его] г[ода] антисоветская группа лиц в составе ХРУЩ Ф.Я., ИЛЬЕНКО А.Т. и ЛЕХАН Г.И. выступила среди призванных в ряды Красной Армии и собравшихся возле исполкома сельского совета граждан с резкой контрреволюционной агитацией и призывом к восстанию против Советской власти. После этого ХРУЩ, ИЛЬЕНКО и ЛЕХАН нанесли легкие телесные повреждения секретарю партийной организации села.

Все трое были в тот же день арестованы, преданы суду Военного Трибунала и приговорены к расстрелу.

В процессе ликвидации антисоветских проявлений выявлены и задержаны отдельные лица, подозреваемые в шпионаже и уличенные в распространении листовок контрреволюционного содержания.

Одновременно в городах УССР проводится работа по борьбе с злостными дезорганизаторами рынка и спекулянтами.

В частности, в Сталинской области с момента возникновения войны предано суду — 207 спекулянтов и скупщиков продуктов и оштрафовано за нарушение правил торговли, создание очередей и скупку продуктов сверх нормы — 651 человек.

Работа по ликвидации антисоветских проявлений и поддержанию общественного порядка продолжается.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР СЕРГИЕНКО

«30» июля 1941 г.

№ 3866/св

г. Киев.

*ГДА СБ України, ф. 16. оп. 34, спр. 5, арк. 121–124.
Оригінал. Машинопис.*

№ 2**Записка наркома внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка
члену військової ради Південно-Західного напрямку²
М. Хрущову про евакуацію промислових об'єктів
та населення Дніпропетровської області***10 серпня 1941 р.*Передать запиской по «ВЧ»**ВРУЧИТЬ НЕМЕДЛЕННО ЧЛЕНУ ВОЕННОГО СОВЕТА
ЮГО-ЗАПАДНОГО НАПРАВЛЕНИЯ ТОВАРИЩУ ХРУЩЕВУ Н.С.****ПОЛТАВА УНКВД**

[В] Соответствии [с] указаниями эвакокомиссии Совнаркома СССР, 7 августа началась подготовительная работа, эвакуация промышленных предприятий, сложных сельскохозяйственных машин, продовольственных запасов районов Днепропетровской области, расположенных на правом берегу Днепра, а также — эвакуация женщин, детей городов Кривой Рог, Днепродзержинск, Днепропетровск, Никополь.

Отмечены факты создания безосновательной паники, дезорганизации отдельными руководителями предприятий, учреждений.

Начальник Шахтоуправления «БОЛЬШЕВИК» ЯКОВЕНКО вместо демонтажа, вывозки оборудования шахты, оставил предприятие, занявшись эвакуацией своей семьи.

[В]Отсутствии ЯКОВЕНКО рабочие бросили работу по демонтажу шахты. Группа во главе [с] крепильщиком ИВАНОВЫМ разбила рудничный магазин, забрав спиртные напитки, мясные продукты, начала пьянствовать.

Работник этой шахты, член партии ПУТНОЧЕНКО Анна, вместе [с] другими рабочими избивала эвакуируемых жен красноармейцев, выкрикивая антисоветские лозунги.

ИВАНОВ, ПУТНОЧЕНКО арестованы.

² Командування Південно-Західного напрямку діяло 10 липня 1941 – 21 червня 1942 рр. Йому підпорядковувалися Південно-Західний (вересень–жовтень 1941 р.), Південний (вересень–жовтень 1941 р.), Брянський (грудень 1941 – квітень 1942 рр.) фронти та Чорноморський флот. Головнокомандуючими військ напряму були маршали Радянського Союзу С. М. Будьонний (липень–вересень 1941 р.) та С. К. Тимошенко (з вересня 1941 р.).

Директор завода имени Молотова, не имея указаний, по собственной инициативе приступил к демонтажу оборудования, не выполнив ряда срочных военных заказов. Приехавший 9 августа представитель Главка предложил восстановить оборудование, выполнить заказы.

В Кривом Роге [на] шахте имени Орджоникидзе рабочие БАРАБАК, МАКАРЕНКО, ГАЛИЧ, КУЛИШЕНКО, КОВАЛЕНКО, УСАЧЕНКО, БЕЛЫЙ, ЖУКОВСКИЙ, агитируя рабочих, противодействовали производству демонтажа, угрожая расправой тем, кто не выполнит их требований.

Указанными рабочими в двух местах перед эшелонами было разобрано железнодорожное полотно.

Прибывшей на место опергруппой Горотдела НКВД был водворен порядок, оборудование направлено по назначению. Зачинщики арестованы.

Вследствие допущенных ошибок руководством Днепропетровского завода имени ПЕТРОВСКОГО, приступившим к эвакуации завода, рассчитавшим работников, закрывшим три заводских столовых, 9 августа [на] заводе произошла волынка, в которой принимало участие до 150 рабочих.

При попытке приостановить волынку были нанесены побои секретарю Ленинского Райкома Партии БЕКАСОВУ, парторгу БАКИНУ, теплотехнику Мартеновского цеха ТУРКЕВИЧУ.

Активные участники волынки рабочие завода МАЛОЛЕТНИЙ, КОРЕЦКИЙ, ОМЕЛЬЧЕНКО, АКИМОВ, СВЕТЛИНСКИЙ арестованы. Ведется следствие.

Вмешательством обкома деньги заводом получены, производится выдача заработной платы, завозятся продукты. Парторганизацией проводится массовая разъяснительная работа.

Для поддержания порядка, решительной борьбы [с] дезертирством, отдельными случаями мародерства, [в] области создано 7 заградительных отрядов. Первая линия — на границе с Кировоградской областью [в] составе 425 человек, вторая — в районе переправы [в] составе 292 человека.

[Ко] Всем промышленным предприятиям, производящим демонтаж, эвакуацию оборудования прикреплены специальные группы ответственных работников НКВД, [с] заданием обеспечить нормальное своевременное выполнение этих мероприятий.

Даны указания Обл[астному] Упр[авлению] НКВД об усилении агентурно-оперативной работы, поисков, выявлении вражеской агентуры.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР СЕРГИЕНКО

10 августа 1941 г.

№ 3996/с3

г. Киев

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 34, спр. 2, арк. 67–70.
Оригінал. Машинопис.*

№ 3

**Зі спецповідомлення начальника УНКВС
по Київській області О. Чермних
наркому внутрішніх справ УРСР В. Сергієнку
про реагування населення м. Києва
на початок Великої Вітчизняної війни**

17 серпня 1941 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

Народному комиссару внутренних дел УССР
старшему майору госбезопасности
тов. СЕРГИЕНКО

СПЕЦСООБЩЕНИЕ

г. Киев

О реагированиях населения
в связи с военными событиями

Из поступивших к нам данных отмечается все расширяющийся патриотический подъем населения, крепнет железная воля к борьбе до полного уничтожения фашистских захватчиков.

Ниже приводим наиболее характерные реагирования. Колхозница колхоза им. Сталина села Вобрик КАЛЮК заявила:

«Не видеть паразиту Гитлеру Києва, не кушать ему нашего колхозного хлеба и сала. Нам нужно скорее убрать хлеб и приступить к подготовке к озимому севу».

Учительница того же села — КОРОЛЬ Ольга Клементьевна сказала:

«Враг коварен. Нам необходимо быть более бдительными, чтобы ни один диверсант не смог удержаться в селе и на наших полях. Нам — женщинам — необходимо не только заниматься санитарным делом, но и уметь хорошо стрелять».

Колхозник села Семиполки Броварского района — СОСНОВСКИЙ Иван Андреевич, желая быстрее уничтожения немецких войск, одновременно проявляет панические настроения. Так, например, он заявил:

«Скорей бы этих проклятых немцев выбили отсюда, а то у нас такой беспорядок, к севу не готовятся, сеять никто не собирается, так, что на будущий год можем голодать».

Наряду с ростом патриотизма среди основного большинства населения, нами со стороны антисоветского элемента и отдельных неустойчивых лиц зафиксированы ряд фактов и высказываний в контрреволюционном духе. Так, например, колхозник колхоза им. Сталина села Летки Броварского района, в прошлом участник к[онтр]р[еволюционных] восстаний — САВЧЕНКО Яков Степанович, в кругу колхозников, заявил:

«Красная армия — слаба, в Советском Союзе нет хороших самолетов. Красная армия бежит от немецкой армии, советские летчики боятся вступить в бой с германскими летчиками».

Завхоз больницы этого же села, в прошлом участник к[онтр]р[еволюционных] восстаний — КОСТЕНКО Иван Павлович, в среде слушающих больницы ведет явно пораженческие разговоры. Он заявил:

«Немецкая армия сильнее Красной армии. Красноармейцы все бегут с фронта, никто не хочет воевать за советскую власть, а поэтому здесь обязательно будут немцы. Советская власть ничего хорошего народу не дала». [...]

Антисоветские проявления перечисленных выше лиц документируются, после чего последние будут подвергнуты аресту.

В отдельных селах Барышевского района также зафиксировано несколько фактов контрреволюционных высказываний. Так, например, колхозница села Липняки БОРОДИНА Парасковья высказывает резко выраженные погромные тенденции:

«Скоро придет Гитлер, мы будем вешать всех тех, кто не дает возможности жить».

Жительница райцентра ЛУДАНОВА П.И. распространяет провокационные слухи о слабости Красной армии, о неизбежности поражения.

Председатель артели швейников, член партии ЯХНО заявила:

«Наши начальники захватили в свое распоряжение все автомашины, вывозят своих жен. Из города также все бегут и вывозят на машинах свое имущество. А нас оставят на съедение Гитлеру. Ну их... Пойду брошу на стол партбилет».

Бывший офицер царской армии ТРОЯН Григорий Антонович, о котором мы Вам уже сообщали, продолжает высказывать контрреволюционные пораженческие взгляды. Он заявил:

«Наши летчики не совсем допонимают создавшееся положение, если не хотят в массовом порядке воспользоваться брошенными немцами пропусками для перехода на их сторону. Партизанское движение — это фикция. Крестьяне воевать с немцами не будут. Наоборот, они их ждут с нетерпением».

Проживающая по Юрковской улице — ГОЛЫШЕВСКАЯ Евгения Артемьевна высказывает контрреволюционные, пораженческие взгляды, с нетерпением ожидает в Киев немецких войск и установления власти Гетмана.

«Я с мужем осталась в Киеве. Мое мнение, что русским и украинцам уезжать из Киева не следует, так как вместе с немцами придут украинцы и будет Гетман, которого будет избирать все население. Вся интеллигенция Украины ждет момента, чтобы основать самостоятельное государство во главе с Гетманом. До сих пор русские и евреи не давали жить украинцам, захватив себе все лучшее.

Немцы должны быть в Киеве до 20-го августа. Если бы не увели из фронта украинские части, немцы были бы в Киеве давно».

Собирающиеся в Набережно-Никольской церкви попы и монахи продолжают вести контрреволюционные разговоры пораженческого

характера. Ожидая взятие гор. Киева немецкими войсками, эти лица готовы к открытию церквей, монастырей и т.п.

Говоря о героических походах Суворова, поп ВЕРНАДСКИЙ сказал:

«Эти люди шли воевать с верой в бога и молитвами. Поэтому они имели победы над врагами. Теперь же религию потоптали, храмы разрушили, осквернили святое евангелие и потоптали святое писание».

Поп КОНОНОВИЧ при появлении над городом вражеских самолетов, заявляет:

«Вот уже немцы появились, и стреляют по ним, а немцы бомбы бросают. Слава богу, пускай летают и бросают, так богу угодно».

В ряде сел Киевского района имело место распространение религиозных листовок. Эти листовки, кажущиеся на первый взгляд безвредными, призывают население не работать в субботние и воскресные дни, хранить эти листовки при себе, поскольку они — «спасают» от пуль. Одновременно листовка угрожает «божьими карами» тем, кто приостановит ее распространение.

Выездом на место задержаны и подвергнуты аресту распространители упомянутых листовок жители села Величи — РОМАНЕНКО и ДЗЮБЕНКО. РОМАНЕНКО Кирилл Зотович является сыном репрессированного за контр[революционную] деятельность попа. Кроме того, приняты оперативные меры для вскрытия первоисточников — распространителей упомянутых листовок, а также пресечения возможности их распространения в дальнейшем.

Для вскрытия каналов поступления и распространения листовок сектантского характера, имевших место в Броварском районе, приняты дополнительные оперативные меры.

О вновь добытых данных будем Вас информировать.

НАЧАЛЬНИК УНКВД ПО КИЕВСКОЙ ОБЛАСТИ
КАПИТАН ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

ЧЕРМНЫХ

17 Августа 1941 г.

г. Киев

№ 16841

*ГДА СБ України, ф. 16, спр. 34, арк. 173–178.
Оригінал. Машинопис.*

№ 4**Зі спецзведення наркома внутрішніх справ УРСР
В. Сергієнка секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову
про реагування населення м. Харкова
на початок війни СРСР з Німеччиною
за матеріалами військової цензури**

21 серпня 1941 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

Секретарю ЦК КП(б)У
тов. Хрущеву Н.С.

СПЕЦ – СВОДКА

О реагированиях населения гор. Харькова по вопросу войны
СССР с Германией
/по материалам Военной Цензуры/

За время с 13 по 17 августа 1941 г.

За истекшие 3 дня было прочитано 95.680 только исходящих из г. Харькова и Харьковской области писем, из коих обнаружено 15.301 положительных реагирований и 640 отрицательных.

В положительных реагированиях по-прежнему отражаются патриотические чувства населения гор. Харькова, все стремления которого направлены к тому, чтобы оказать максимальную помощь Красной Армии в скорейшем разгроме кровожадного врага.

Во всех сообщениях выражена воля и решимость населения Харькова, как и всего советского народа, к победе над злейшим врагом человечества.

Патриотические чувства трудящихся Харькова находят свое выражение в желании идти на фронт, чтобы принять непосредственное участие в борьбе с фашистскими варварами. Многие подают заявление о добровольном вступлении в ряды Красной Армии и о зачислении в народное ополчение. Отмечены также случаи, когда трудящиеся стремятся идти в партизанские отряды, чтобы всемерно помочь бить врага.

Постановление Правительства о создании фонда обороны нашло горячий отклик в среде населения Харькова. Трудящиеся отчисляют соответствующие части своего заработка, сдают сбережения и обли-

гации государственных займов. В письмах, идущих на село от военнослужащих, последние просят их родных сдавать в фонд обороны зерно, овощи и прочие продукты сельского хозяйства для усиления помощи Рабоче-Крестьянской Красной Армии в деле окончательного разгрома фашистских банд.

Наиболее характерные сообщения по разным слоям населения ниже приводятся.

РАБОЧИЕ:

«...Мы отчислили в фонд обороны однодневный заработок каждого месяца до полного разгрома озверевшего фашизма. Кроме этого, я отдал на триста рублей облигаций и отдаю компенсацию за неиспользованный отпуск. А если нужно будет, я пойду помогать с винтовкой в руках. Гитлеровских собак мы накормим только тем же путем, чем они думают, а свинца нашего они хорошо попробуют...».

«...Мы, рабочие, постановили отчислять ежемесячно однодневный заработок в фонд обороны страны. Мы также сдаем все ценные вещи. Мы знаем, что все это пойдет на постройку танков, самолетов, пушек для разгрома кровожадного зверя. Мы знаем, что враг будет разбит. Там, где товарищ Сталин, там и победа...».

«...Мне обидно одно, что я нахожусь в тылу. Мне хочется попасть на передовую линию, но ничего не могу сделать. А еще больше мне хотелось бы быть в тылу у немцев, ходить партизанничать. Ведь война идет не между двумя армиями, а между двумя системами, как говорится "кто кого" ...».

СЛУЖАЩИЕ:

«...Нападение оголтелого фашизма на нашу Родину вызвало в трудовом народе исключительную дружбу и сплоченность. Это не народ, а просто сталь. Все поголовно старые и малые пошли работать, а мужчины, способные носить оружие, подают заявления с просьбой послать их на фронт. Все производственные планы перевыполняются. В нашей организации, да и в других организациях люди отдают в фонд обороны страны самовары, столовые приборы, золото, серебро и другие ценные

вещи, дают деньги и облигации, а главное, заявляют, что если нужно будет, то и жизнь отдадим. Это говорит об исключительном патриотизме и преданности Родине. Вот какой у нас народ в Харькове, да разве только в Харькове, везде, по всей нашей любимой Родине».

«...Не могу быть здесь, хотя и выполняю ответственное дело, хочу лично громить гитлеровских людоедов. Закон войны таков: смерть или победа. Сейчас наш народ именно так ставит вопрос, ведя великую отечественную войну, жить или не жить, быть свободными или рабами у Гитлера, добиться победы над врагом, хотя бы ценой больших жертв, такова задача сегодняшнего дня. Товарищи колхозники, участвуйте в создании народного фонда обороны страны, собирайте железный лом, сдавайте заводам для производства снарядов. Вы должны показать пример в работе подборке урожая. Помогайте своим сыновьям, отцам и братьям сражаться на фронте с заклятым врагом...» [...].

СТУДЕНТЫ:

«...Вся наша работа в тылу служит делу победы над зарвавшимся фашизмом. Господа фашисты думают, что можно покорить и перестроить в своих интересах мир путем кровавого насилия, бомб и отравляющих веществ. Ни бомбы, ни газы — ничего в мире не может заглушить волю народов СССР к свободе и независимости. Мы имеем стальные нервы. Мы можем и будем продолжать борьбу годы, если это нужно, пока фашизм не сгорит в зажженных им пожарах и не захлебнется собственной кровью. Так сказал товарищ Лозовский на внеочередной пресс-конференции 22 июня, так говорит и думает весь наш героический двухсотмиллионный советский народ. Сейчас идет сбор средств в фонд обороны страны. Надо на это дело мобилизовать все. У тебя есть приличная сумма госзайма — их можно будет внести в фонд обороны. Надо отдать как можно больше средств стране, чем больше будет средств, тем меньше крови и скорее будут уничтожены фашистские изверги...».

«...Разве мы, патриоты своей любимой Родины, не верим в будущее, в то, что враг будет разбит, а враг будет разбит и уничтожен с корнем. Это будет в скором времени. Патриотизм —

великая сила, с которой можно идти в бой без оружия. Русский свободолюбивый народ не хочет видеть на своей земле немца-фашиста, кровопийцу. Сколько негодования, ненависти вызывает он в наших сердцах, когда слышишь по радио об зверских поступках фашистов. По-моему злодеяния фашистов превышают все известные миру зверства...».

«...У нас сегодня был митинг, посвященный тому, чтобы увеличить оборонные фонды страны. Мы решили сдать все облигации. Очень многие раненые бойцы из своего содержания отдавали деньги, а некоторые отдавали серьги, часы золотые и другие предметы...».

ДОМАШНИЕ ХОЗЯЙКИ:

«...Желаю тебе, мой сын, бить врага беспощадно как он, гад, напал и нарушил нашу мирную жизнь. Стереть его надо в порошок, гада, чтобы пыли не осталось. Мы его уничтожим, кровопийцу, это действительно небывалый изверг и людоед. Я тоже здесь не сижу, сложа руки, несмотря на то, что мне 62 года, я стараюсь помочь всеми силами, чтобы скорее разбить этого деспота. Еще раз прошу тебя, бей беспощадно, будь мужественным и защищай геройски дорожку Родину...».

«...Нет слов, чтобы выразить возмущение и гнев к этим подлым разбойникам. Вступаю в народное ополчение, усиленно занимаюсь [...] думаю, что не отстану от мужчин. Буду бить бандитов. Вчера предложили заменить ушедшего на фронт товарища. С радостью взялась за это трудноватое для меня дело, постараюсь освоить, хочется хоть капельку внести в большое дело. Если бы разрешили, то сейчас бы уехала на фронт...».

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ:

«...Это факт, что немцы заняли часть нашей территории, и они продолжают вести бои в нескольких направлениях. Но очевидный факт и то, что немцы в бой бросают последние силы, но нашу волю, смелость и решимость сил не сломят, скоро они будут постоянно отступать. [...] Наше правительство делает все, чтобы можно было раскрыть немецким солдатам глаза к исти-

не. Враг хитрый и коварный, но весь советский народ удесятит ответственность, каждый на своем участке работы, каждый честный гражданин готов отдать свою жизнь в борьбе с варварами фашизма. Враг будет бит, так как боремся за правое дело, и коммунизм победит во всем мире...».

«...Мы в тылу готовим Гитлеру смерть [...] если понадобится идти на фронт, так могу Вас заверить, что с честью выполню долг советского гражданина. В Харькове все в порядке. Мы совместно со всем народом будем защищать советскую землю. Я записался в народное ополчение. Сейчас весь советский народ как никогда сплотился под руководством мудрого Наркома Оборона товарища Сталина, покажет этим гадам, на что способны советские люди...».

«...Я подал заявление в военкомат о добровольном зачислении меня в ряды Красной Армии, надеюсь — просьбу удовлетворят. Меня уже вызывали, я думал, что больше не вернусь домой, но меня зарегистрировали, и я со дня на день жду. Ты не можешь себе представить, с каким нетерпением я жду этого дня, когда с радостью я смогу заявить, что оказываю помощь нашим доблестным бойцам, бесстрашным воинам нашей победоносной Красной Армии. Я не могу сидеть здесь, сознавая, что там я больше могу принести пользы и спасти не одну жизнь...».

ДОМАШНИЕ ХОЗЯЙКИ:

[...] «...Мой сын уже месяц как борется со злейшим врагом, фашизмом. Я иду на днях в лазарет работать, буду обслуживать раненых, каждого из них буду считать своим сыном и буду уделять ему самое ласковое материнское внимание. Я каждый день шлю тысячи проклятий Гитлеру. Мы все должны идти на защиту Родины, дабы не допустить врага хозяйничать у нас. Я верю в то, что враг будет разбит, победа будет за нами...».

ВОЕННОСЛУЖАЩИЕ:

«...Озверелый людоед Гитлер вероломно напал на нашу счастливую Родину. Он хочет своей кровавой рукой поработить наш

свободный народ, но это ему не удастся. Героическая Красная Армия уже показала германскому фашизму, что советский народ непоколебим, что он беспощаден в борьбе с выродками человечества. Наша, на сегодняшний день, задача, неустанно, самоотверженно, энергично и спокойно, без суматохи, работать на своем посту, крепить могущество Красной Армии. Вашим трудом куется победа над коварным врагом, и этот враг будет разбит...».

«...Второй месяц идет священная отечественная война великого советского народа с озверелым врагом — германским фашизмом. Вооруженные до зубов гитлеровские орды думали за несколько дней сломать боевой дух нашей доблестной Красной Армии, но их план поломался. Им пришлось вести бой не только с Красной Армией, но и со всем советским народом. Лучшие германские войска нашли себе могилу на нашей земле...».

«...Прошу тебя, картошку, подсолнечник и кукурузу, которые я своими руками полел, после сбора сдай в фонд обороны. Нужно помочь Красной Армии быстрее уничтожить проклятый фашизм, озверело напавший на свободолюбивый многонациональный Советский Союз. Не быть поработанному Советскому Союзу...».

Поступившие отрицательные реагирования населения из Харькова по вопросу войны СССР с Германией отражают в основном панические настроения и содержат жалобы на возникшие трудности в вопросах продовольствия.

В ряде сообщений указывается на исчезновение из магазинов продуктов питания, сильно возросшие рыночные цены и на наблюдающиеся большие очереди за хлебом.

Отмеченные в значительном количестве панические настроения связаны с отступлением наших войск на некоторых участках фронта, причем, часть этих сообщений носит характер провокационных размышлений.

Некоторые отмечают серьезность создавшегося положения и техническое превосходство германских войск, вследствие чего, считают, что помощь Англии и США нам сейчас необходима.

В части реагирований наблюдается смятение пишущих, вызванное систематическими налетами немецкой авиации на Москву и указывается, что Харьков уже частично приступил к эвакуации.

В отдельных таких реагированиях панические настроения принимают антисоветский характер.

«...О питании говорить не приходится. Нет нигде ничего. Хоть запали. За хлебом такие очереди, что просто страшно. Ты только подумай, сутки целые дышать газами, а харчи чепуховские, наверное, на заводе придется помирать».

«...У нас сейчас в Харькове очень плохо. На базаре нельзя ничего купить, нет ничего, ни картошки, ни огурцов. Как сейчас жить? Нам теперь очень плохо и не на кого надеяться...».

«...Жизнь плохая, работаем по 11 часов, и выходные тоже работаем, а расценки снизили, зарабатываем меньше и те деньги задерживают. На базаре продукты дорогие и их нет. Выходишь с завода голодный, холодный. Денег одолжить не у кого...».

«...Каждый день мы ожидаем смерти, каждую минуту мы переживаем. 6 числа мы всю ночь не спали, так как была тревога и немецкие самолеты сбрасывали бомбы. Мы находимся на волоске от смерти. Все улицы, весь вокзал заполнены беженцами, их здесь не прописывают. Невозможно описать всего этого ужаса. 10 числа были такие взрывы, что чуть сердце не лопнуло...».

«...Война идет очень серьезная, чья будет победа сказать пока нельзя. Германия ежедневно наступает. Германские самолеты бомбардируют советские города, забирают села, а наши отступают и сжигают все дотла. В общем, страшное дело. Народ побьют это одно, а голод будет свирепствовать — это другое. Я очень расстроен, работаешь и ожидаешь смерти...».

«...Германия очень крепка и если не помогут нам, то судьба Советского Союза будет решена скоро, а если не откажутся от своих слов и обещаний наша вертихвостка — Англия, то Германия потерпит крах, но для этого опять надо миллионы наших голов...».

«...Вчера узнала о налете на Москву и тогда только поняла, насколько враг силен и нам его победить — очень трудно. Он бомбит, сокрушая все живое и продвигается очень быстро вперед. [...] в этой кровавой войне гибнут тысячи и останутся единицы. Кошмар просто. Видимо у нас много предателей стало, а также у нас техника слабее фашистской...».

«...Харьковская атмосфера скверная, всюду вырыли так называемые щели, которые перекрывают гнильем из досок и престарелым столбом от полусгнивших заборов. В общем, это не убежище, а могилы для живых людей. В такое, с позволение сказать, убежище я укрываться или укрывать кого-либо из своих ребят не собираюсь. Харьков — индустриальный центр, немцы будут пытаться бомбить его основательно, бомбят же они Москву. Мне кажется, что если народ хлынет волной на Восток, то это будет одна сплошная беда и для тех, кто туда хлынет и для всего государства в целом. Конечно, это отзовется и на армии (из-за неразберихи в тылу — и этого у нас хватает). Об этом красноречиво говорит пример Франции. Я кроме официальной части радиопередачи, ничего не слушаю, но это ограничивается несколькими моментами короткими. По двум—трем правдам в марте — все ясно...».

«...Новости у нас неважные, уже добираются до Москвы и Ленинграда. Бомбят каждый день. Мы уже приготовились к побегу...».

«...И прошу бога, чтобы бог нам дал успех благополучно закончить это кровопролитие на земном шаре. Вот что сейчас стоит перед нами, бедными и трудящимися крестьянами. Ибо город беды не знает, а мы, крестьяне, должны пропадать без куска хлеба, а воевать надо. Но уже быстро окончится — успех за нами и бог за нами. А евреи сами пропадут. Потому, что для них пришло время пропадать...».

«...На работу я не устроилась и до сих пор. Воюй спокойно, все равно твоя семья подохнет. Воюйте спокойно, о Ваших семьях позаботятся. Гроб и крематорий наверно дадут, дадут и не по знакомству. Боже, какие мы с тобой глупые и наивные, верили радио, верили газетам, верили докладчикам. Жизни

действительности надо верить, а не агитации и уверениям. Теперь у многих и на многое раскрылись глаза и агитацией нас не успокоить...».

Заслуживает внимания сообщение, исходящее от военнослужащего, призванного в армию по мобилизации с указанием на плохую постановку обучения военному делу мобилизованных частей.

«...Боевой дух не такой должен быть. Я не специалист военного дела, но думаю, от чего может иметь успех фашизм в завоевании наших территорий. Ведь если подумаешь, все 23 года строили и укрепляли свои рубежи, для того, чтобы наша советская страна была непреступной крепостью и не быть этому, чтобы какой-то фашизм мог завоевать то, что мы построили своим собственным трудом и залили людской кровью. А другой раз думаю, вспоминаю и спрашиваю: Почему? Потому, что если все рода войск так будут обучаться, то трудно будет одержать победу...».

[...] В сообщениях поступивших от раненых бойцов, находящихся на излечении, отмечены жалобы на плохие бытовые условия и недостаточность питания в батальоне выздоравливающих. Указывается на отсутствие постельных принадлежностей, а также и кроватей, вследствие чего больные бойцы лежат на полу. [...]

Лица, распространяющие провокационные сведения, устанавливаются для привлечения к ответственности, остальные материалы отрицательного характера переданы в соответствующие отделы для оперативного использования.

НАРКОМ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
СТ[АРШИЙ] МАЙОР ГОСУД. БЕЗОПАСНОСТИ [СЕРГИЕНКО]

21 АВГУСТА 1941 г.

№ 4069/СВ

гор. Харьков

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 34, спр. 5, арк. 220–231.
Засвідчена копія. Машинопис.*

№ 5

**Зі спецзведення
начальника 8-го спецвідділу НКВС УРСР
лейтенанта держбезпеки Суригіна
наркому внутрішніх справ В. Сергієнку про реагування
населення м. Полтави на початок війни СРСР із
Німеччиною за матеріалами військової цензури**

27 серпня 1941 р.

НАРКОМУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
СТАРШЕМУ МАЙОРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

тов. СЕРГИЕНКО

гор. Кие в

СПЕЦ – СВОДКА

о реагированиях населения г. Полтавы по вопросу войны
СССР с Германией.

/по материалам Военной Цензуры/

За время с 16-го по 20 августа 1941 г.

За время с 16-го по 20 августа 1941 г. Полтавской Военной Цензурой было обработано 32.464 письма, исходящих из гор. Полтавы и Полтавской области, а также из различных городов Союза.

В результате обработки указанного числа документов, отмечено 2.433 положительных и 11 отрицательных реагирований по вопросу войны СССР с гитлеровской Германией.

В положительных сообщениях отражены патриотические чувства авторов писем, выражающих единое желание разгромить фашистских варваров.

Военнослужащие заявляют, что готовы в любую минуту отдать свою жизнь за отчизну и призывают родных всемерно крепить тыл.

Трудящиеся, находящиеся в тылу, также выражают готовность стать на защиту любимой Родины и стремятся усиленной работой способствовать уничтожению злейшего врага человечества — гитлеризма.

Наиболее характерные выдержки из просмотренных документов ниже приводим:

Гор. Киев, Лукьяновская ул. 59, кв. 17 — ВЛОДКО Петр Ал-дрович*.

«...Мы, как передовая часть молодежи — Ленинский комсомол, всюду обязаны служить примером для других, соблюдать законы военного времени, отдавать все свои силы, всю свою жизнь фронту, разгрому фашистских варваров. И нет никакого сомнения, что вместе со своей славной Красной Армией богатырский советский народ разобьет ненавистного и злобного врага. Победа будет за нами...».

/Воронеж, Главн[ый] почтамт п[очтовый] я[щик] 15 — фамилия не указана/.

Гор. Сумы, Коммунальный пер[еулок] 12 — ЗЕЛЕНИН Федор Лукьянович.

«...Желаю Вам всем повседневно укреплять тыл, помогая семьям красноармейцев и главное — обеспечивая необходимым фабрики и заводы, которые работают на оборону нашей страны, а я здесь даю клятву бить врагов до последней капли крови, били и будем бить зверских собак-фашистов. Я свой месячный заработок отдаю в фонд обороны страны и взываю Вас последовать моему примеру ...».

/Действующ[ая] Красная Армия п[олевая] п[очта] 779 ЦПТ 2425 — ПРИДАТЬКО З.Ф./

гор. Киев, Тимофеевская ул. № 8 кв. 84 — ЛУЩИК Екатерина

«...Катя, больше наберись мужества и помогай защищать замечательный город Киев. Я буду здесь защищать так, чтобы зарвавшиеся фашистские изверги сломили свои головы, не дойдя обратно. И это именно так и будет, что они оставят свои головы на полях цветущей Украины и родной Белоруссии...».

/Полевая почта № 30 — ГРОМЧЕНКО/.

Действующ. Красная Армия ЛПС 547 п[очтовый] я[щик], 11 под-р[азделение] 3 — РУДЬ Иван Я.

«...Бей их гадов на фронте беспощадно, разнuzданных гитлеровцев, а моя работа, покаместь в тылу, это тоже удар по фашизму. Желаю тебе лучших успехов в борьбе с германским

* Так у текстi.

оскаженелым фашизмом, мужественно отстаивай каждую пядь родной земли, чтобы наша жизнь еще была веселей, еще была зажиточней. Я занимаюсь в народном ополчении и по первому зову тоже выступаю на защиту Родины, ибо тыл и фронт единое целое...».

/Полтава, Котляревская ул. 9, Октябрьск[ий] РК ВЛКСМ — ПИРОЖАН Л.В./

Черноморск. Флот п[очтовое] о[тделение] 1007, п[очтовый] я[щик] 66 ВМУ 50 им. ВЛКСМ — ШИНДЕЛЬМАН Ю.И./

«...Теперь, дорогой сынок, время напряженное, а поэтому придерживайся моих советов, изучай военное дело, это требует обстановка. Я сейчас команду пулеметным взводом и готовлю пулеметчиков. Возможно, мне снова придется взять оружие в руки и пойти в партизаны громить фашистских гадов. Правда, мое здоровье покатанное, но морально я вполне здоров и что потребуется от меня — я выполню с честью. Наше дело правое и мы под руководством партии ЛЕНИНА–СТАЛИНА и лично товарища СТАЛИНА врага разгромим...».

/Полтава, ул. Марата 15, кв. 8 — ШИНДЕЛЬМАН Л.Ш./

В отрицательных сообщениях, исходящих из Полтавы и Полтавской области, содержатся провокационные сведения о проводимой усиленно эвакуации города и области, и выезде представителей местной власти.

Отмечаются частью налеты вражеской авиации и наблюдаемую в связи с этим панику среди населения.

Северо-Осетинск. АССР г. Орджоникидзе, Базарный пер[еулок] 5 — КАБАНОВ.

«...Жизнь наша в опасности. С Полтавы наповал бежат коммунисты и евреи, уже считай Полтава без власти. Металзавод ночью выехал с рабочими, это факт, ибо уехал Ванька Кочерга. Очередь за хлебом ужасная. Вчера стояли с Вадей на Вовровской за хлебом, часов в 5 вечера налетели немецкие самолеты, завязался воздушный бой: выбухнули зенитки, паника, люди, дети бежали кто куда, кто в яму, кто падает, кошмар один. Шурочка пишет тебе — не думай, что с перепугу, нет, это истинно так, как оно есть...».

/Полтава, ул. Войкова 86 — КАБАНОВА Е.А./

г. Ахтырка, ул. Ленина 19, Сумская область — ХАРЧЕНКО Мария Г.

«...Налет на Полтаву бывает 1–2 раза в день. Крюков разбит основательно, 2000 населения погибло. Полтавскую область эвакуируют...».

/Диканский р-н с. Писаревщина-зоошкола —
ХАРЧЕНКО Галина/

г. Короп, Черниговской обл., ул. Красина, №1 — ОВДЕЕНКО П.Е.

«...Станция Ромодан, на которой мы стояли до 3-х часов ночи, в 4 или 4-30 утра была разбита вщент...».

/Полтава, п[очтовый] я[щик], 8 9 ОЗТБ — ПЕРЕПАДЯ Алексей/

Донбасс, Южн[о]-Дон[ецкой] ж[елезной] д[ороги], ст[анция] Авдеевка Сталина ул. № 28 — ШМЕЛЬКОВА

«...Я жив-здоров, только Вам этого не желаю. Жизнь проходит “ничего”, не знаю — пройдет письмо или нет. Черт с ним. Полтаву бомбардируют почти каждый день. Сегодня с боку нас прошла пулеметная очередь взрывных пуль. Мы сейчас находимся в лесу на летних лагерях. Были дожди, по колена в грязь, все попростуживались, кашляем. Скоро пошлют на фронт...».

/Полтава-8, 8 ОЗШБ — ШМЕЛЬКОВ В./

Приморский край, Уссурийская обл., Михайловский р[айон], с. Воздвиженка, п[очтовый] а[бонент] 195 «И»

«...Надо прямо сказать, что нас потрепали неплохо. 9.VIII.41 г. мы полетели полком, эшелонирование было во время полета эскадрильями минут 8–10. На нас вылетели истребителями “Мессершмидт-110”, наверное, штук 13–15 и начали нас трепать, правда, мы сбили 3-х, но наших больше. Сейчас мы в своих рядах не насчитываем 9 экипажей, может быть, часть из них вернутся, в том числе Мальцев. Я был в этом же числе, мне как залетел “Мессершмидт” в хвост и лупил беспрерывно с минуту трассирующими пулями и лупил пока не загорелся с[амолет], я из горящего выпрыгнул, летчик не выпрыгнул, а мы с радистом спаслись...».

/Полтава п[очтовое] о[тделение] 7 — СЫЛА/

В одном сообщении, исходившем из Москвы, также отмечены панические настроения, вызванные частой бомбардировкой Москвы.

Київ, ул. Никольско-Ботаническая 6, кв. 1 — ШКОЛЬНАЯ Надежда Ю.

«...Я не могу одна справиться с трудностями. Ночами не спим, бомбят вокзалы, заводы. Больше недели у нас ужасные пожары. Сгорел дотла крытый рынок. С введением карточной системы стало тяжело: по ним очень мало, цены те же, а по коммерческой стоимости удвоилось и утроилось и стало для нас недоступным [...] Работы нет у нас в обоих. Вещи не покупают. Кто только может, мчатся из Москвы. Вокзалы заполнены ожидающими...».

/п.м. Москва — фамилия не указана Маруся/

В письме, исходившем от военнотружущаго действующей армии, содержится жалоба на плохое снабжение пищей на фронте и отмечается превосходство германской техники над техникой Красной Армии.

Дружковка, Сталин[ской] обл[асти], Торопкий пос[елок] № 9-13 — ГОЛОВАЩЕНКО А.И.

«...Кушали мы в трое суток один раз и то хлеба ржаного грамм по 300, вот как хорошо воевать. Много и много убито совсем на поле, в общем, Нюсик, где убивают, там и закапывают в чем есть, вот уже народ гибнет ни за что. Нюсичка германские части вооружены автоматами, танками, а мы на него с винтовками, в общем, Нюсичка, как с ним трудно воевать...».

/ГОЛОВАЩЕНКО Григорий/

В одном сообщении подробно описывается авария нашего самолета.

Мачухский р[айон], Полтавской обл[асти], Будницкое — ДОРОШЕНКО.

«...У нас числа 8.VIII.41 г. упал наш аэроплан, летел он с фронта и был подбитый, дальше не смог лететь и зацепился за электропровода, загорелся, потом зацепился за дом, который завалил, а также загорелся сарай, а потом он упал в саду. Было в нем три бомбы, две выбросили без повреждений, а одна болталась. Было 4 летчика — 3 живы, 2 ранены* — не тяжело, а один

* Так у тексті.

не успел вылезть, и сгорел, а потом бомба разорвалась, летчика выбросило, самолет разбросало на 5 больших частей...».

/Полев[ая] почт[овая] станц[ия] 845, р[ота] связи,
штаб дивизии — ДОРОШЕНКО/

Все материалы отрицательного характера переданы в Особый Отдел и во 2-й Отдел УНКВД по Полтавской области для оперативного использования.

НАЧАЛЬНИК 8 СПЕЦОТДЕЛА НКВД УССР
ЛЕЙТЕНАНТ ГОС. БЕЗОПАСНОСТИ

СУРЫГИН

27 августа 1941 г.

№2982/с13

гор. Харьков

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 34, спр. 5, арк. 284–291.
Оригінал. Машинопис.*

№ 6

Інформація

**начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР Смирнова
наркомуну внутрішніх справ УРСР В. Сергієнку
про кількість заарештованих
з 22 червня по 25 серпня 1941 р.**

27 серпня 1941 р.

Запиской по «ВЧ»

ВРУЧИТЬ Н Е М Е Д Л Е Н Н О

К И Е В Н К В Д У С С Р
тов. СЕРГИЕНКО

За время войны по состоянию на 25-е августа всего арестовано — 5.517, из них антисоветского элемента — 2.807, [за] спекуляцию — 695 и подозрительного элемента — 2.015.

Отдельно по областям:

ВОРОШИЛОВГРАДСКОЙ — всего арестовано — 1.146, из них — антисоветского элемента — 376, спекулянтов — 70, подозрительного элемента — 700.

СТАЛИНСКОЙ — всего арестовано — 1.520, из них — антисоветского элемента — 665, спекулянтов — 364, подозрительного элемента — 491.

ПОЛТАВСКОЙ — всего арестовано — 858, из них — антисоветского элемента — 849, подозрительного элемента — 9.

ХАРЬКОВСКОЙ — всего арестовано — 1.171, из них — антисоветского элемента — 550, спекулянтов — 149, подозрительного элемента — 472.

СУМСКОЙ — всего арестовано — 822, из них — антисоветского элемента — 367. спекулянтов — 112, подозрительного элемента — 343.

НАЧАЛЬНИК 1-го СПЕЦОТДЕЛА НКВД УССР *СМИРНОВ*

«27» августа 1941 г.

№ 409359

___ ч. ___ м.

г. Харьков.

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 34, спр. 46, арк. 15–16.
Оригінал. Машинопис.*

№ 7

Довідка начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР старшого лейтенанта держбезпеки Ф. Цветухіна про кількість заарештованих 22 червня – 25 вересня 1941 р.

26 вересня 1941 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

За время с 22/VI – по 15-е августа 1941 г. органами НКВД УССР — всего арестовано — 5.319 чел., из них:

а[нти]/с[оветского] элемента	— 2.609 чел.
спекуляцию	— 695 чел.
подозрительного элемента	— 2.015 чел.

Из этого количества отдельно по областям:

ХАРЬКОВСКОЙ — всего арестовано — 1.096 чел.,

из них:

а[нти]/с[оветского] элемента	— 482 чел.
спекулянтов	— 149 чел.
подозрительного элемента	— 465 чел.

СТАЛИНСКОЙ — всего арестовано — 1.482 чел.,

из них:

а[нти]/с[оветского] элемента	— 633 чел.
спекулянтов	— 364 чел.
подозрительного элемента	— 485 чел.

ВОРОШИЛОВГРАДСКОЙ — всего арестовано — 1.133 чел.,

из них:

а[нти]/с[оветского] элемента	— 364 чел.
спекулянтов	— 70 чел.
подозрительного элемента	— 499 чел.

ПОЛТАВСКОЙ — всего арестовано — 787 чел.,

из них:

а[нти]/с[оветского] элемента	— 785 чел.
подозрительного элемента	— 2 чел.

СУМСКОЙ — всего арестовано — 881 чел.,

из них:

а[нти]/с[оветского] элемента	— 366 чел.
спекулянтов	— 112 чел.
подозрительного элемента	— 343 чел.

За время с 16-го августа по 25-е сентября 1941 г. всего арестовано — 1578 чел.,

из них:

а[нти]/с[оветской] агитации	— 1065 чел.
шпионаж в пользу Германии	— 48 чел.
измена родине	— 25 чел.

вооруженный бандитизм	— 18 чел.
Террор	— 18 чел.
Участие в а[нти]/с[оветских] группировках	— 57 чел.
дезертиров	— 16 чел.
разный шпионаж	— 5 чел.
Диверсия	— 2 чел.
Воинские преступления	— 27 чел.
К[онтр]р[еволюционный] саботаж	— 4 чел.
Разные преступления	— 281 чел.

Отдельно по областям:

Арестовано за тот же срок:

По УНКВД ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ:

Всего арестовано	— 301 чел.
из них:	
а[нти]/с[оветской] агитации	— 215 чел.
шпионаж в пользу Германии	— 28 чел.
измена родине	— 19 чел.
террор	— 1 чел.
участие в а[нти]/с[оветских] группировках	— 11 чел.
дезертиров	— 2 чел.
воинские преступления	— 1 чел.
к[онтр]р[еволюционный] саботаж	— 2 чел.
разные преступления	— 22 чел.

УНКВД по СТАЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ — всего арестовано — 589 чел.,
из них:

а[нти]/с[оветской] агитации	— 301 чел.
-----------------------------------	------------

шпионаж в пользу Германии	— 10 чел.
вооруженный бандитизм	— 16 чел.
измена родине	— 3 чел.
террор	— 14 чел.
участие в а[нти]/с[оветских] группировках	— 21 чел.
разный шпионаж	— 8 чел.
диверсия	— 1 чел.
к[онтр]р[еволюционный] саботаж	— 3 чел.
воинские преступления	— 4 чел.
разные преступления	— 211 чел.

УНКВД по ВОРОШИЛОВГРАДСКОЙ ОБЛАСТИ — всего арестовано — 134 чел.,

из них:

а[нти]/с[оветской] агитации	— 96 чел.
шпионаж в пользу Германии	— 2 чел.
террор	— 1 чел.
участие в а[нти]/с[оветских] группировках	— 21 чел.
дезертиров	— 6 чел.
воинские преступления	— 2 чел.
разные преступления	— 6 чел.

УНКВД по ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ ОБЛАСТИ — всего арестовано — 326 чел.,

из них:

а[нти]/с[оветской] агитации	— 273 чел.
шпионаж в пользу Германии	— 2 —"
вооруженный бандитизм	— 2 —"
измена родине	— 2 —"
воинские преступления	— 24 —"

разные преступления — 2 —

УНКВД по СУМСКОЙ ОБЛАСТИ — всего арестовано — 40 чел.,
из них:

а[нти]/с[оветской] агитации — 32 чел.
шпионаж в пользу Германии — 6 чел.
диверсия — 1 чел.
воинские преступления — 1 чел.

УНКВД по ПОЛТАВСКОЙ ОБЛАСТИ — всего арестовано — 188 чел.,
из них:

а[нти]/с[оветской] агитации. — 148 чел.
террор — 1 чел.
участие в а[нти]/с[оветских]
группировках — 4 чел.
дезертирство — 10 чел.
воинские преступления — 8 чел.
вредительство — 2 чел.
разные преступления — 18 чел.

УНКВД по ЗАПОРОЖСКОЙ ОБЛАСТИ — за время с 22/VI по
25/IX-1941 г.

Всего арестовано — 797 чел.

из них:

а[нти]/с[оветской] агитации — 462 чел.
шпионаж в пользу Германии — 47 чел.
измена родине — 33 чел.
участие в а[нти]/с[оветских]
группировках — 71 чел.
воинские преступления — 77 чел.
к[онтр]р[еволюционный]
саботаж — 30 чел.
разные преступления — 73 чел.
вооруженный бандитизм — 4 чел.

Итого арестовано с 22/VI по 25/IX-41 г. — 7694 чел.,
из них:

а[нти]/с[оветского] элемента	— 2609 чел.
за спекуляцию	— 695 чел.
подозрительного элемента	— 2015 чел.
а[нти]/с[оветской] агитации	— 1525 чел.
шпионаж в пользу Германии	— 95 чел.
измена родине	— 58 чел.
участие в а[нти]/с[оветских] группировках	— 188 чел.
воинские преступления	— 114 чел.
к[онтр]р[еволюционный] саботаж	— 34 чел.
вооруженный бандитизм	— 22 чел.
террор	— 18 чел.
разный шпионаж	— 5 чел.
дезертиров	— 18 чел.
диверсия	— 2 чел.
разные преступления	— 354 чел.

Закончено дел с 26/VIII – по 25/IX-41 г. на 1634 чел.

Наличие арестованных по состоянию на 25 сентября 1941 г. —
1.346 чел.

Отдельно по областям:

НКВД УССР	— 41 чел.
УНКВД по ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ	— 344 чел.
—“— СТАЛИНСКОЙ	— 441 чел.
—“— ВОРОШИЛОВГРАДСКОЙ	— 91 чел.
—“— ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ	— 32 чел.
—“— ЗАПОРОЖСКОЙ	— 26 чел.
—“— ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ	— 371 чел.

по состоянию на 19/IX-41 г.

УНКВД по СУМСКОЙ ОБЛАСТИ — 45 чел.
—“— по ПОЛТАВСКОЙ..... — 318 чел.

ПРИМЕЧАНИЕ: — В сводку, за отсутствием связи, данные УНКВД Запорожской области с 9 по 11/IX-41 г., с 15 по 17/IX — и с 21 по 23/IX-41 г.

УНКВД Сумской области с 15 по 17/IX-41 г., с 21/IX-41 г. и с 23 по 25/IX-41 г.

УНКВД Полтавской области с 19 по 21/IX-41 г. и с 23 по 25/IX-41 г.

УНКВД Сталинской области с 19 по 21/IX-41 г.

УНКВД Днепропетровской области с 19 по 21/IX — не включены.

НАЧАЛЬНИК 1-го СПЕЦОТДЕЛА НКВД УССР
СТ[АРШИЙ] ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ ЦВЕТУХИН

«26» сентября 1941 г.

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 34, спр. 46, арк. 17–20.
Оригінал. Машинопис.*

№ 8

**Записка заступника наркома внутрішніх справ УРСР
М. Ратушного наркомові внутрішніх справ УРСР
В. Сергієнку про кількість затриманих дезертирів від
початку радянсько-німецької війни по 1 вересня 1941 р.**

7 вересня 1941 р.

Запиской по «ВЧ»

ВРУЧИТЬ НЕМЕДЛЕННО

Киев НКВД УССР

тов. Сергиенко

Согласно вашего приказа № 542 сообщая:

Всего задержано дезертиров — 3935 чел.

из них:

Репрессировано.....	984 чел.
Передано военкоматам и воинским частям.....	2961 чел.
В том числе:	
ХАРЬКОВ — Задержано.....	247 чел.
Репрессировано.....	247 чел.
ПОЛТАВА — Задержано.....	1125 чел.
Репрессировано.....	409 чел.
Передано в Военкоматы.....	716 чел.
ВОРОШИЛОВГРАД — Задержано.....	139 чел.
Передано в Военкоматы....	126 чел.
СТАЛИНО — Задержано.....	111 чел.
Репрессировано.....	83 чел.
Передано в Военкоматы.....	28 чел.
ЗАПОРОЖЬЕ — Задержано.....	260 чел.
Репрессировано.....	39 чел.
Передано в Военкоматы.....	221 чел.
Д[НЕПРО]ПЕТРОВСК — Задержано.....	1981 чел.
Репрессировано.....	111 чел.
Передано в Военкоматы..	1870 чел.
СУМЫ — Задержано.....	82 чел.
Репрессировано.....	82 чел.

Сведения УНКВД Чернигов не получены за отсутствием связи.

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАРОДНОГО КОМИССАРА
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ НКВД УССР

РАТУШНЫЙ

«7» сентября 1941 г.

№ 409419

гор. Харьков

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 34, спр. 46, арк. 30–31.
Оригінал. Машинопис.*

№ 9**Спецповідомлення заступника наркома
внутрішніх справ УРСР В. Савченка
секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову
про політичні настрої української інтелігенції,
евакуйованої до м. Уфи***10 жовтня 1941 р.*Совершенно секретноСЕКРЕТАРЮ Ц К К П (Б) У
тов. ХРУЩЕВУ Н.С.

г. Харьков

СПЕЦИАЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕО политических настроениях украинской интеллигенции,
проживающей в городе Уфе

Со стороны отдельных академиков и представителей украинской интеллигенции, временно поселившихся в порядке эвакуации в г. Уфе, отмечены факты проявления антисоветских, пораженческих настроений и распространения провокационных слухов.

Наиболее активно в этом отношении проявляют себя лица, которые ранее разрабатывались нами, как антисоветски настроенный элемент. К этой категории, в первую очередь, относится кинорежиссёр ДОВЖЕНКО А.П.

В неоднократных беседах с академиком КРЫЛОВЫМ, писателем РЫЛЬСКИМ и другими ДОВЖЕНКО высказывал сомнение в возможности победы Советского Союза над гитлеровской Германией и клеветал при этом на Красную Армию:

«...Какая там у нас армия, когда генералы — дураки, они ведь недавно были “кубарями”³ /его термин/, а сейчас в генеральских мундирах. С такими генералами не победить.

...Вооружение наше никуда не годится, красноармейцы идут с винтовками против пулеметов, с бутылками и связками гранат — против танков, а не бьют противотанковыми орудиями и т. п.».

³ «Квадрати», «кубарі» — відзнаки молодшого командного складу РСЧА.

В антисоветских высказываниях у ДОВЖЕНКО часто проскальзывают элементы антисемитизма.

ДОВЖЕНКО в беседе со своими друзьями высказал своё возмущение тем, что украинские писатели женятся на еврейках.

Коснувшись награждения бойцов и командиров РККА орденами, ДОВЖЕНКО заметил:

«...Приятно, что много украинцев — героев, орденосцев, но не вижу ни одной еврейской фамилии, где же они?».

С ДОВЖЕНКО в последнее время сблизился академик КРЫЛОВ /математик/, который часто бывает у ДОВЖЕНКО на квартире.

КРЫЛОВ также проявляет себя с антисоветской стороны, распространяя провокационную клевету:

«...Прорыв на Юг к Николаеву — это есть молниеносный удар. Наши все писали, что Гитлер не может нанести молниеносного удара, а он показал, что может. Захват какой-нибудь из столиц приведёт к выступлению против нас Японии. Победит тот в этой войне, у кого хватит больше снарядов. Будённый храбрый человек, но, конечно, не подготовлен для руководства современной войной. Говорят о зверствах немцев, а мне, например, рассказывали такой факт: целая группа работников кино попала в плен к немцам, они их расспросили и говорят: “Вы представители вольной профессии, можете оставаться у нас, а можете ехать в Россию, как хотите”, и отпустили киноработников в Россию».

Характер связи ДОВЖЕНКО с КРЫЛОВЫМ устанавливается.

Исключительно резкие антисоветские взгляды высказал профессор КОВАЛЬСКИЙ /институт клинической физиологии и биохимии/:

«...В теорию марксизма жизнь внесла существенный корректив. Уже очень рано марксизм сбросил со счетов национальный вопрос и чувство любви к родине. 24 года убивали национальное чувство русских, а ведь только оно теперь в состоянии было поднять народ на великую отечественную войну. Спыхватились, но очень поздно. И теперь, пока не разрешат официально национального вопроса, нельзя ожидать перелома в войне. Русские воины, дерущиеся на фронте, не станут ложить свои головы за евреев, укрывающихся в тылу и занимающих “тёплые” места. Минина и Пожарского нужно сейчас России и, по-

жалуй, коренное изменение всей политики страны. Нужно как-то снять и эту особую роль партии, без которой никто у нас не может сделать и шага. Не оправдала себя партия на данном этапе борьбы за русскую независимость. Интересы родины требуют решительной перестройки всей жизни страны, и если правительство с помощью английской демократии это сделает, Россия будет спасена и не станет колонией фашизма. Не нужно ждать, когда немцы загонят нас в угол и заставят сделать всё, что они захотят. России всегда лучше было идти с Англией, а теперь особенно, но это очень поздно осознали и сделали непоправимые исторические ошибки».

КОВАЛЬСКИЙ является одним из приближенных лиц академика ПАЛЛАДИНА, который подозревается в шпионской деятельности.

Отрицательно политически настроен близкий друг ПАЛЛАДИНА, член-корреспондент Академии Наук УССР РОЛЛ Я.В. /директор института зообиологии/, который пытается дискредитировать наших военных руководителей:

«...Никто не сомневается, что русские красноармейцы дерутся хорошо, эти качества русских солдат давно известны. Но у меня весьма невысокое мнение о тактических способностях Будённого и других наших командиров, вероятно неумелая тактика и стратегия являются основной причиной нашего отступления».

Будучи материально неплохо обеспечен, РОЛЛ, вместе с тем, сеет среди сотрудников Академии Наук нездоровые настроения, иронически заявляя:

«...Приходится получать не жалованье, а разницу между жалованьем и вычетами, а скоро наверно придётся доплачивать деньгами, вместо того, чтобы их получать».

В связи с временным оставлением нашими частями отдельных городов, со стороны некоторой части академиков отмечены растерянность и элементы пессимизма.

Академик ЧЕРНЫШЕВ — вице-президент Академии Наук заявлял:

«...Как бы я хотел спуститься в шурф, под землю, схватить воспаление лёгких и больше не встать, не могу пережить нашего позора».

Академик ЯВОРСКИЙ В.П. — директор института химии:

«...Рассчитывали на наступление, но не были разработаны планы на случай отступления. Под Киевом сильно укрепляли ирпеньское направление, где и без того имеются естественные преграды, а в направлении на Жуляны таких естественных преград нет, и не строили искусственных укреплений. Говорят, что каждый на своём участке должен делать своё дело. Я, однако, не могу отвлечься от общего положения, и поэтому работа не ладится. Ничего не могу понять».

Академик СЕЛЬСКИЙ В.А.:

«...У нас имеются единичные проявления необычайного героизма, но организация всего дела обороны — плохая. Разве мыслимо, что мы сдаём город за городом, в то время, когда сил для борьбы и ресурсов у нас обильно».

Член-корреспондент Академии Наук УССР ВЛАСЮК:

«...Где же наши войска? В чём дело? Где же танки? Мне рассказывали ребята из Запорожья, что стали брошено так много, что можно было бы, если бы знать заранее, наделать бесконечное количество танков, пулемётов, оружия. Непонятно, почему нас бьют».

Приняты меры к усилению агентурно-оперативной работы среди академиков и интеллигенции, находящихся в настоящее время в Уфе.

Внимание агентуры направлено на выявление антисоветских связей и подрывной деятельности разрабатываемых лиц и вскрытие их организованной а[нти]/с[оветской] деятельности.

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАРОДНОГО КОМИССАРА
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР

САВЧЕНКО

10 октября 1941 г.

№ 31871/ с13

№ 10**Інформація заступника наркома
внутрішніх справ УРСР С. Савченка
секретареві ЦК КП(б) У Д. Коротченку,
наркомові внутрішніх справ СРСР Л. Берії,
першому заступникові наркома
внутрішніх справ СРСР В. Меркулову
про «волинки» серед населення Сталінської області***13 жовтня 1941 р.*Совершенно секретно

С Е К Р Е Т А Р Ю Ц К К П (Б) У

тов. КОРОТЧЕНКО*т. БЕРИЯ**т. МЕРКУЛОВУ*

В последние дни в некоторых районах Сталинской области, в связи с проводящимися работами по демонтажу и эвакуации оборудования шахт, а также подготовкой их к выводу из строя, имели место острые а[нти]/с[оветские] проявления волюнчного характера со стороны отдельной части рабочих и, особенно, женщин.

Поскольку шахты области не работают и зарплата рабочим некоторых шахт своевременно не была выплачена, а также ухудшилось снабжение продуктами питания, группы рабочих, собираясь на шахтах, требовали от руководства прекращения подготовительных работ по выводу шахт из строя и улучшения снабжения рабочих.

В отдельных случаях, не удовлетворившись разъяснением администрации, женщины пытались проявлять активные а[нти]/с[оветские] действия.

На шахте № 10 треста «Сталинуголь» 12.Х группа женщин по инициативе десятника ВИЛЬЧЕНКО и бригадира слесарей МАРГУНЕНКО, телефонистки АМЕЛИНОЙ перерубили канат подъема, повредили коммутатор и порвали телефонную связь. В это время в шахте находилось 5 человек, выполнявших подготовительные работы.

Люди, работавшие в шахте, вывезены. Дальнейшие активные действия локализованы.

Арестованы два соучастника волюнки, инициаторы скрылись.

Приняты меры к розыску их и аресту.

На шахте № 4-21 треста «СТАЛИНУГОЛЬ» в 7 часов 12.X группа женщин, обезоружив сторожевую охрану шахты, порвали телефонную связь, отобрали взрывчатые материалы и бросили их в резервуар с водой, выключив затем электроэнергию, взяли её под свою охрану. Зав[едующий] шахтой и парторг были заперты в погребе.

Инициаторы: коногон ЛАРИН и крепильщик ПОПОВНИКОВ арестованы.

На шахте им. Ворошилова треста «Дзержинуголь» ночью 12.X.41 г. группа женщин потребовали от зав[едующего] шахтой досрочной выплаты зарплат.

Так как незаконное требование не было выполнено, женщины пытались схватить зав[едующего] шахтой и парторга, и бросить их в шурф.

На шахте № 5 12.X.41 г. группа рабочих, узнав о подготовке к выводу из строя шахты, ворвались в шахту и начали искать заложенный динамит. Найдя ящик с динамитом, один из рабочих схватил его, но упустил. От взрыва погибло 4 человека.

Наряду со следствием проводится профилактическая агентурно-оперативная работа.

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАРОДНОГО КОМИССАРА
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР

[САВЧЕНКО]

«13» октября 1941 г.

№ 3211/с13

г. Харьков

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 34, спр. 5, арк. 369–371.
Копія. Машинопис.*

**Бажан О. Общественные настроения в Украинской ССР
в первые дни Великой Отечественной войны
(по документам Отраслевого государственного архива
Службы безопасности Украины)**

В публикуемых ниже документах Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины отразились зафиксированные сотрудниками органов госбезопасности высказывания представителей различных социальных и профессиональных групп в связи с началом Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: общественные настроения, органы государственной безопасности, Великая Отечественная война.

Bazhan O. The public opinions in UkSSR at the beginning of Great Patriotic War (based on documents of Branch archive of Security service of Ukraine).

The present documents of Branch archive of Security service of Ukraine showed that security officers fixed the statements made by representatives of different social and professional groups at the beginning of Great Patriotic War.

Key words: public opinions, organs of state security, Great Patriotic War.

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ*

Створення та діяльність у західних областях УРСР радянських парамілітарних формувань (1944–1954 рр.)

У статті на основі невідомих і маловідомих документів розкривається питання створення й діяльності радянських парамілітарних формувань у західних областях УРСР. Автор довів, що винищувальні батальйони та групи охорони громадського порядку відіграли свою роль у боротьбі з українським визвольним рухом.

Ключові слова: винищувальні батальйони, групи охорони громадського порядку, ОУН, УПА, парамілітарні формування, спецоргани.

У новітніх дослідженнях історії українського національно-визвольного руху 1940–1950-х рр. порушуються проблеми діяльності підпілля, запілля, УПА, їх боротьби з радянською окупацією та подається характеристика засобів і методів роботи органів державної безпеки. Як з'ясувалося, одним з апробованих та дієвих механізмів боротьби підрозділів НКВС–МВС і НКДБ–МДБ з українськими повстанцями стало створення переважно з представників місцевого населення винищувальних батальйонів (ВБ), а пізніше — груп охорони громадського порядку (ГОГП). Сутність та діяльність цих утворень потребують, на нашу думку, подальшого вивчення.

* *Ільницький Василь Іванович* — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького педагогічного університету ім. Івана Франка.

Створення у західних областях УРСР в окреслений період винищувальних батальйонів уже ставало предметом наукових студій І. Біласа, В. Сергійчука, Ю. Киричука, С. Макарчука, К. Науменка, О. Лисенка, А. Кентія, Д. Веденєєва та Г. Биструхіна¹. Особливості ж функціонування цих парамілітарних структур у регіонально-територіальному зрізі становлять перспективу таких досліджень. Винятком серед них є дисертація та стаття О. Безносюка про участь ВБ у боротьбі проти збройних формувань ОУН і УПА на Станіславщині в 1944–1954 рр.², публікації автора цієї статті у співавторстві із М. Галівим про діяльність

¹ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.; *Сергійчук В.* Десять буремних років: Західноукраїнські землі у 1944–1945 рр.: Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1998. – 944 с.; *Його ж.* Самі себе звоювали: Діяльність винищувальних батальйонів проти українського національно-визвольного руху. – К.: Укр. вид. спілка, 2003. – 80 с.; *Киричук Ю.* Український національно-визвольний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Л.: Добра справа, 2003 – 464 с.; *Макарчук С.* Радянські методи боротьби з ОУН і УПА (за матеріалами 1944–1945 рр. з Дрогобицької та Львівської областей) // Дрогобицький краєзнавчий збірник: Спецвипуск. – Дрогобич, 2002. – С. 65–91; *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / Авт. кол.: В. Дзьобак, І. Льюшин, А. Кентій, С. Кульчицький, О. Лисенко, І. Патриляк.* – К., 2005. – 495 с.; *Науменко К.* Відродження і функціонування радянської карально-репресивної системи на західноукраїнських землях (1944–1953) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. – Л., 2008. – С. 566–577; *Веденєєв Д., Биструхін Г.* Двобій без компромісів: Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки. – К.: КІС, 2007. – 568 с.

² *Безносюк О.П.* Діяльність винищувальних батальйонів та груп охорони громадського порядку на Прикарпатті в 1944–1954 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 20 с.; *Його ж.* Винищувальні батальйони в боротьбі проти збройних формувань ОУН і УПА на теренах Станіславщини в 1944–1945 рр. // *Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-освітній краєзнавчий часопис.* – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. 14. – С. 364–370.

ВБ у Дрогобицькій області (1944–1948 рр.)³ та Г. Стародубець — про роль парамілітарних формувань у боротьбі з оунівським підпіллям⁴.

Метою нашого дослідження є вивчення процесу формування та діяльності (чисельність, завдання, бойова ефективність тощо) радянських парамілітарних структур на теренах підпільного територіального утворення ОУН — Карпатського краю (обіймав Дрогобицьку, Закарпатську, Станіславську, Чернівецьку області УРСР) у 1944–1954 рр.

ВБ почали створювати в перші дні німецько-радянської війни відповідно до постанови Ради народних комісарів СРСР від 24 червня 1941 р. «Про заходи щодо боротьби з парашутними десантами і диверсантами противника у прифронтовій зоні». Уже наступного дня нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія видав наказ, відповідно до якого в районах, що прилягали до лінії фронту, створювалися винищувальні загони, їх штаби й оперативні групи⁵. На західноукраїнських землях завдяки стрімкому наступу Червоної армії цей процес було поновлено в 1944 р. Так, у Станіславській області перші ВБ сформували вже у квітні–травні, Дрогобицькій — у серпні, відразу після відходу німців, Чернівецькій — у липні, Закарпатській — у жовтні 1944 р. На них покладалися завдання щодо боротьби з парашутними десантами й диверсантами противника, затримання дезертирів Червоної армії і «трудового фронту», підтримання «революційного порядку» в районах⁶.

³ *Галів М., Льницький В.* Створення та діяльність винищувальних батальйонів в Дрогобицькій області (1944–1948 рр.) // Український визвольний рух. – 2009. – Вип. XIII. – С. 195–230.

⁴ *Стародубець Г.* Радянські парамілітарні формування у боротьбі з оунівським підпіллям у західних областях України // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Нац. ун-т «Острозька академія», 2010. – Вип. 16. – С. 167–177.

⁵ *Безносок О.* Винищувальні батальйони в боротьбі проти збройних формувань ОУН і УПА на теренах Станіславщини в 1944–1945 рр. – С. 365.

⁶ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 5001, оп. 2, спр. 125, арк. 27.

ВБ формувалися з колишніх учасників партизанських загонів, партійно-радянського активу, комсомольців, безпартійних, фізично здорових чоловіків і жінок, що проявили себе «з хорошої сторони стосовно радянської влади в період німецької окупації»⁷. Командирами призначалися начальники райвідділів внутрішніх справ чи їх заступники, обов'язки заступника командира батальйону з політичної частини, за рішенням бюро райкому, виконував один із секретарів РК КП(б)У. Директивні розпорядження зобов'язували підбирати на посади начальників штабів осіб, що знають військову справу та здатні організувати оперативно-службову діяльність і бойову підготовку особового складу, з обов'язковим їх затвердженням на бюро райкому КП(б)У⁸.

Винищувальним батальйонам передавали трофейну зброю, у тому числі вилучену у місцевого населення. Військова підготовка особового складу здійснювалася відповідно до розробленого штабом ВБ УНКВС плану з розрахунку 20 годин на місяць, а політична — за програмою РК КП(б)У у вільний від роботи час. Для швидкого реагування за батальйонами закріплювалися автомобілі будь-якої організації району та певна кількість гужового транспорту. Відповідальність за забезпеченням продуктами харчування покладалася на райторги, які були зобов'язані утримувати триденний запас на випадок проведення бойових операцій. При ВБ передбачалося організувати групи зв'язку. У всіх населених пунктах із місцевого населення створювалися групи сприяння, члени яких зобов'язувалися інформувати про парашутні десанти, появу шпигунів, диверсантів чи просто підозрілих осіб. Неабияке значення надавалося і грошовому забезпеченню. Так, на період участі в операціях за бійцями зберігався оклад за основним місцем праці, а в колгоспах здійснювалося нарахування трудоднів⁹.

⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), ф. 13, спр. 372, т. 57, арк. 182.

⁸ ДАЛО, ф. 5001, оп. 2, спр. 125, арк. 27–28.

⁹ Там само, арк. 27–28.

В архівних документах констатується низька боєздатність винищувальних батальйонів. Зокрема, на цьому наголошувалося під час наради секретарів обкомів КП(б)У та начальників управлінь МВС і МДБ за участю першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича, яка відбулася у Львові 23 квітня 1947 р., висувалися навіть пропозиції розпустити ці формування¹⁰. Зрештою, під час аналогічного зібрання у Львові рівно через рік перший секретар компартії УРСР М. Хрущов, у зв'язку з тим, що ВБ, по суті, «не ведуть ніякої роботи зараз зі знищення банд, а несуть головним чином караульну службу з охорони колгоспів, МТС та інших господарств», запропонував передати їх з відання МДБ до МВС. Це питання він відклав до прийняття спеціальної постанови ЦК КП(б)У, але наголосив на необхідності на місцях негайно підпорядкувати ВБ дільничним уповноваженим міліції¹¹. Заступник міністра внутрішніх справ УРСР генерал-майор А. Булига запропонував начальникам УМВС західних областей до вказівки МВС СРСР про порядок прийому винищувальних батальйонів від МДБ УРСР до системи органів МВС оперативно підпорядкувати їх у селах дільничним уповноваженим міліції, у районах — заступникам начальника РВ МВС, а в областях — заступникам начальника УМВС¹².

Пізніше на основі постанови політбюро ЦК КП(б)У № 166/86 від 1 червня 1948 р. «Про поліпшення масово-політичної роботи, подальший розвиток колгоспного будівництва та ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР» міністр внутрішніх справ Т. Строкач видав наказ, відповідно до якого до 10 серпня 1948 р. від органів МДБ УРСР вимагалось прийняти бійців винищувальних батальйонів, які за своїми політичними і діловими рисами придатні для використання їх у групах охорони громадського порядку в селах. Ураховуючи, що останні своїм завданням мали охорону колгоспів — бійців ВБ, які не були членами колективних гос-

¹⁰ *Сергійчук В.* Десять буремних років... – С. 582–583.

¹¹ ДАЛО, ф. 5001, оп. 9, спр. 145, арк. 112–113.

¹² ГДА СБ України, ф. 2, оп. 34 (1953), спр. 2, арк. 69.

подарств (у тих селах, де існували колгоспи) до груп з охорони громадського порядку (ГОГП) приймати не рекомендувалося. Натомість зараховували громадян (колгоспників, селян-односібників, робітників, службовців), які досягли 18-річного віку, без судимості, не перебували під слідством, не були скомпрометовані перед радянською владою та висувалися сільрадою чи правлінням колгоспу. Прийом проводив начальник РВ МВС після ретельної перевірки (за місцем проживання), а також за спеціальними обліками. Після цього кожному членові ГОГП видавалося посвідчення встановленого зразка. Групи організовувалися за спеціальним планом, затвердженим райвиконкомом, у всіх населених пунктах, колгоспах, радгоспах і МТС. Очолював їх представлений начальником РВ МВС старший, кандидатуру якого, після погодження з місцевими радянськими та партійними органами, затверджував виконком районної ради. До кожної ГОГП райвиконком призначав політрука. Кількісний склад визначався начальником РВ МВС за погодженням із місцевими партійно-радянськими структурами та виходячи з масштабів завдань і чисельності населення. ГОГП мали виконувати переважно охоронні функції. Видача зброї й боєприпасів відбувалася через старшого групи з розрахунку не менше 1/3 на всіх членів групи¹³. Станкових і ручних кулеметів, а також гранат, у них не було¹⁴.

Відновлені в 1944 р. винищувальні батальйони перебували у стані перманентної реорганізації. За задумом влади, вони мали перетворитися на «масовий народний рух проти оунівського бандитизму»¹⁵. Наприкінці 1945 р. саме з цією метою почали замінювати начальників районних штабів на тих працівників, котрі володіли українською мовою, знали побут та особливості життя населення західних областей УРСР. Реорганізація торкнулася й рядового складу, до якого залучали місцевих жителів, що мали авторитет у селах чи демобілізованих військовослужбовців.

¹³ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 34 (1953), спр. 2, арк. 74.

¹⁴ Там само, арк. 70–71.

¹⁵ Там само, оп. 75 (1953), спр. 60, арк. 304.

Зауважимо, що на кінець 1944 р., після остаточного звільнення території України від нацистів, завдання винищувальних батальйонів суттєво змінилися — їх переорієнтували на боротьбу з українським національно-визвольним рухом, а у структурно-оперативному плані наділили функціями відділів боротьби з бандитизмом. Власне, першочерговим завданням створеного 1 грудня 1944 р. Головного управління боротьби з бандитизмом НКВС СРСР була

«організація винищувальних батальйонів, їх навчання, матеріальне забезпечення й оперативне використання»¹⁶.

Крім ведення боротьби з підпіллям та виловлювання дезертирів, на бійців ВБ покладалися обов'язки організації охоронної служби у селах і містах, на підприємствах та установах (заводах, фабриках, радгоспах, колгоспах, РВ НКВС тощо), а також на залізницях і шосейних шляхах. Згодом з'явилися й інші завдання, зокрема охорона виборчих комісій під час проведення виборів до Верховних Рад СРСР (10 лютого 1946 р.) та УРСР (9 лютого 1947 р.), допомога у збиранні різних податків («контингентів»)¹⁷. Інколи ВБ залучалися до проведення депортацій населення¹⁸, а радянські спецоргани використовували їх особовий склад ще й у провокативних цілях¹⁹.

До обов'язків груп охорони громадського порядку входили підтримання порядку на території населених пунктів, колгоспів, радгоспів, МТС, особиста безпека громадян; охорона державного, кооперативно-колгоспного й особистого майна; патрулювання населених пунктів, організація засідок, секретів згідно з розробленим і затвердженим райвідділом внутрішніх справ планом; чергування у клубах, кіно, базарах та інших місцях скупчення людей; виявлення й повідомлення у сільраду чи старшому групи про всіх, хто прибув у населений пункт; недопущення ночівель приїжджих, які не мали на це дозволу

¹⁶ Білас І. Репресивно-каральна система... – Кн. 1. – С. 258.

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 78, арк. 357; т. 77, арк. 20.

¹⁸ ДАЛО, ф. 5001, оп. 6, спр. 47, арк. 9.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 78, арк. 365.

сільради; затримання й доставляння до найближчого відділу внутрішніх справ осіб, які здійснили злочин чи порушували громадський порядок; охорона місць злочинів; оповіщення населення, організація заходів щодо боротьби з нападами на населені пункти, колгоспи, радгоспи, МТС²⁰.

Директивні документи передбачали добровільність, однак для реалізації партійно-урядових рішень використовувалися будь-які засоби — від звичайного адміністрування до шантажу й насильства²¹. Створення винищувальних батальйонів і груп охорони громадського порядку у Карпатському краї проходило з великими труднощами з огляду на широку підтримку оунівського підпілля та формувань УПА з боку місцевого населення, небажання надавати допомогу радянцям²². Виділимо декілька груп і категорій населення, яких у 1944–1954 рр. удавалося добровільно чи примусово залучити до співпраці: 1) робітники та працівники радянських установ й організацій у містах (незважаючи на те, що створення парамілітарних формувань розпочалося саме в містах, вони були найменш чисельними); 2) селяни-бідняки, що піддалися радянській агітації чи силовому тиску; 3) репатріанти з Німеччини та інших європейських країн (здебільшого колишні остарбайтери), яких під загрозою виселення до Сибіру змушували співпрацювати з радянською владою (не раніше 1945 р.); 4) демобілізовані військовослужбовці (так само не раніше 1945 р.); 5) комсомольці (передовсім місцеві) й «актив»; 6) колишні бійці УПА, що «зголосилися» до відділів внутрішніх справ з огляду на амністії²³.

Слід зазначити, що партійне керівництво західних областей республіки планувало створення ще й спеціальних ВБ, органі-

²⁰ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 34 (1953), спр. 2, арк. 75, 77; оп. 59 (1953), спр. 6, т. 2, арк. 12.

²¹ Там само, ф. 13, спр. 376, т. 73, арк. 141; ДАЛО, ф. 5001, оп. 7, спр. 219, арк. 165, 170.

²² ДАЛО, ф. 5001, оп. 6, спр. 47, арк. 10.

²³ Там само, арк. 6, 64; спр. 53, арк. 175; оп. 7, спр. 66, арк. 218; оп. 8, спр. 264, арк. 326; спр. 218, арк. 13; спр. 219, арк. 165; ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 52, арк. 27; т. 78, арк. 278; спр. 372, т. 97, арк. 184.

зованих винятково з комуністів і комсомольців. Так, у листі до міністра внутрішніх справ УРСР Т. Строкача і командувача внутрішніми військами Фадєєва від 23 вересня 1946 р. секретар Дрогобицького обкому С. Олексенко визнавав, що з огляду на недостатню кількість сил для боротьби з «українсько-німецькими націоналістами» на минулій нараді у Львові він висловив пропозицію щодо озброєння комуністів і комсомольців, однак М. Хрущов її не підтримав²⁴.

Національний склад ВВ і пізніше ГОПВ відображав загалом специфіку регіону — переважали, звісно, українці. Проте на початковому етапі створення до цих формувань залучалася значна кількість поляків (зважаючи на загострення українсько-польських стосунків в 1943–1944 рр.), яких використовували в антиукраїнських акціях. Наприклад, на 1 січня 1945 р. у винищувальних загонах Дрогобицької області нараховувалося 5660 осіб, з яких росіян було 460, українців — 3849, поляків — 1288, євреїв — 58, циган — 6, білорусів — 5, татар — 1²⁵. Отже, лише на Дрогобиччині «яструбки» польської національності на той час становили 22,75% від загальної кількості бійців винищувальних батальйонів. З огляду на тогочасне співвідношення польського й українського населення області (приблизно 125 тис. на 1 млн осіб, тобто 12,5% поляків) це було доволі багато.

У зв'язку з переселенням польської нацменшини з України до Польщі кількість бійців-поляків поступово зменшувалася. До того ж із кінця 1944, а особливо в 1945 рр., НКВС проводив «чистку» винищувальних батальйонів від поляків, яким часто (і небезпідставно) закидали причетність до Армії Крайової чи розбійницьке поводження з місцевим українським населенням²⁶. Однак ще навіть у 1946 р. ВВ у деяких селах склалися винятково з поляків. Так, на червень того року в с. Сусідовичі Старосамбірського району всі члени винищувальної групи (10 бійців) були поляками²⁷.

²⁴ ДАЛО, ф. 5001, оп. 7, спр. 220, арк. 35.

²⁵ Там само, оп. 6, спр. 47, арк. 5.

²⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 71, арк. 304.

²⁷ ГДА СБ України, т. 78, арк. 290.

Таку політику радянського режиму яскраво ілюструють звітні документи, в яких чекісти визнають, що охорону нафтопромислів на території Дрогобицької області здійснювало місцеве населення переважно польської національності. У зв'язку з тим, що більшість (до 70%) поляків, які перебували в охороні, зареєструвалася на виїзд до Польщі, а частина з них уже виїхала, склалася катастрофічна ситуація з кадрами²⁸.

Орієнтація органів НКВС на масове залучення поляків до винищувальних батальйонів, як зауважив С. Макарчук, негативно вплинула на й без того напружені українсько-польські відносини на рівні сільських громад і районів²⁹. Щоправда, керівництво репресивних органів визнавало наявність проблем через присутність поляків у ВБ. Так, начальник Дрогобицького УНКВС генерал-майор О. Сабуров, висловлюючи своїм підлеглим невдоволення «стрибками»-поляками, дорікав, що вони «шляп польських набрали у ВБ»³⁰.

У чекістських аналітичних документах ішлося, що:

«сили органів МВС–МДБ і радянського партійного активу також були малочисельними й зазнавали великих втрат, у зв'язку з чим органи МВС–МДБ, починаючи з 1944 р., почали створювати із числа місцевого населення (перший час переважно з осіб польської національності) невеликі групи самооборони в районних центрах [...], які пізніше переросли у т. зв. винищувальні батальйони. [...] поляки, захищаючись, охоче приймали пропозиції на створення груп самооборони, а пізніше й участі у проведенні операцій із ліквідації оунівських банд»³¹.

Після остаточного переселення польського населення у 1946 р. ця проблема зникла, й у ГОГП за національним складом переважали українці.

Щодо вікового цензу та освітнього рівня бійців говорити досить складно, оскільки відповідні документи відсутні. Чи-

²⁸ ГДА СБ України, ф. 71, оп. 6, спр. 80, арк. 31.

²⁹ Макарчук С. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА... – С. 85.

³⁰ ДАЛО, ф. 5001, оп. 6, спр. 26, арк. 37.

³¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 56, арк. 388–389.

сельність ВБ у Дрогобицькій, Закарпатській, Станіславській і Чернівецькій областях упродовж 1944–1954 рр. постійно змінювалася. У західному регіоні УРСР станом на 5 червня 1945 р. загалом діяло 212 винищувальних батальйонів, у складі яких налічувалося 28 895 бійців, та 2666 груп сприяння охороні громадського порядку, в яких перебувало 29 884 особи, з них у Дрогобицькій області — 29/4929 та груп сприяння 304/2305; Станіславській — 36/3837, 376/5237; Чернівецькій — 17/2491, 318/2506³². Загалом станом на 1 липня 1945 р. на всій території УРСР функціонувало 770 винищувальних батальйонів загальною чисельністю 64 314 осіб, а також числилося 16 414 груп сприяння, в яких перебувала 121 166 осіб. Протягом 3-го кварталу 1945 р. додатково було сформовано 95 груп. Отже, станом на 1 жовтня 1945 р. діяло 16 509 груп сприяння чисельністю 120 003 особи, які в основному поповнювалися за рахунок демобілізованих з армії³³. Зауважимо, що за вказівкою НКВС УРСР від 13 листопада 1945 р. всі парамілітарні формування (навіть дрібні групи) почали називати винищувальними батальйонами, а їх чисельність у селі планувалося довести до 20–30 бійців³⁴. Тож до своїх довідок та звітів радянські спеціальні органи вносили загальну кількість учасників, у тому числі й груп сприяння та груп самоохорони. Саме цим можна пояснити велику різницю у цифрах документів. Різке (вдвічі) збільшення чисельності особового складу за короткий період, на нашу думку, пояснюється лише довільними приписками. Звісно, мали місце й об'єктивні причини збільшення кількості ВБ (наприклад, забезпечення проведення виборів до Верховної Ради СРСР).

У зв'язку із запровадженням покарань за приписування чисельності ВБ почалося впорядкування списків. Так, станом на 1 січня 1946 р. у західних областях УРСР числилося 2154 винищувальних батальйони з особовим складом у кількості 39 729 (за іншими даними — 37 727³⁵) осіб, у тому числі у Дро-

³² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 97, арк. 253.

³³ Там само, ф. 2, оп. 75 (1953), спр. 3, арк. 173–174.

³⁴ *Веденеев Д., Биструхін Г.* Двобій без компромісів... – С. 331–332.

³⁵ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 70 (1953), спр. 6, т. 2, арк. 44.

гобицькій області — 153 ВБ загальною чисельністю 2717 осіб, Станіславській — 256/5595, Чернівецькій — 185/2809³⁶.

Протягом квітня–липня 1946 р. відбулися значні зміни в кількісному складі ВБ. Як відомо, 18 квітня того року оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про посилення політичної роботи, підвищення більшовицької пильності та бойової вички у винищувальних батальйонах західних областей УРСР», яка передбачала перетворення їх на

«морально-політично стійкі й організаційно-зміцнені бойові підрозділи, здатні вести активну боротьбу з залишками українсько-німецьких націоналістів».

Для цього, зокрема, планувалося провести ретельну перевірку всього складу кожного батальйону та

«очистити їх від ворожих елементів, а також від осіб, що раніше перебували в бандах і не довели свою відданість радянській владі активною боротьбою з бандитизмом».

Постанова також зобов'язувала органи МВС і МДБ УРСР докорінним чином поліпшити агентурну роботу серед особового складу та забезпечити наявність в кожному ВБ не менше 2–3 «секретних співробітників»³⁷.

«Чистка» батальйонів призвела до розформування десятків підрозділів. У результаті у всіх західних областях із лав ВБ було відраховано 12 724 особи, з яких 486 заарештували за зв'язки з підпіллям. Найбільше «ворожих елементів» було виявлено у парамілітарних формуваннях Станіславської області — 33%³⁸. Аналогічною була ситуація й на Дрогобиччині. Приміром, на 30 квітня 1946 р. тут числилося 465 батальйонів загальною кількістю 7323 особи (за іншими даними — на 1 травня було 7423 особи)³⁹. Із них у травні було розформовано 89 ВБ (838

³⁶ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 75 (1953), спр. 6, арк. 305–306.

³⁷ *Сергійчук В.* Десять буремних років... – С. 488.

³⁸ *Стародубець Г.* Радянські парамілітарні формування у боротьбі з оунівським підпіллям у західних областях України. – С. 175.

³⁹ ДАЛО, ф. 5001, оп. 7, спр. 221, арк. 31.

бійців) (за іншими даними — «скоротили» 88 батальйонів чисельністю 1174 особи)⁴⁰. Зауважимо, що на 15 липня 1946 р. в усіх винищувальних батальйонах Дрогобицької області функціонували 19 резидентів та 191 «агент-інформатор»⁴¹. Загалом, станом на 1 грудня 1946 р. у західних областях УРСР залишилося 1757 ВВ у складі 33 461 особи. Для боротьби з оунівською агентурою протягом 1946 р. було завербовано 2802 інформатора⁴².

Активне розформування винищувальних батальйонів у Дрогобицькій і Станіславській областях не пройшло повз увагу партійного керівництва республіки. У постанові політбюро ЦК КП(б)У «Про стан боротьби з українськими націоналістами у західних областях УРСР» від 4 жовтня 1946 р. зазначалося:

«Особливо погано керують винищувальними батальйонами в Дрогобицькій області. Замість зміцнення існуючих винищувальних батальйонів і створення нових, як цього вимагало рішення ЦК КП(б)У від 18 квітня 1946 р., Дрогобицький обком КП(б)У й органи МВС, не бажаючи займатися копіткою працею, стали на шлях масового розформування винищувальних батальйонів»⁴³.

Після цього управління МВС Дрогобицької області почало поступово збільшувати кількість бійців. Невдовзі секретар Дрогобицького обкому І. Горобець повідомляв організаційно-інструкторський відділ ЦК КП(б)У про те, що в області на 1 грудня 1946 р. діє 118 ВВ у складі 2276 озброєних та понад 100 батальйонів у складі 1500 неозброєних бійців. Водночас він визнавав, що й досі повністю не виконано постанови ЦК КП(б)У про доведення чисельності формувань до 5000 озброєних осіб⁴⁴.

Станом на 19 лютого 1947 р. у західних областях діяло 1909 ВВ (35 125 бійців), що мали на озброєнні 1369 ручних кулеметів.

⁴⁰ ДАЛО, ф. 5001, оп. 7, спр. 221, арк. 31.

⁴¹ Там само, арк. 26.

⁴² ГДА СБ України, ф. 2, оп. 70 (1953), спр. 6, т. 2, арк. 44–45.

⁴³ *Сергійчук В.* Десять буремних років... – С. 533.

⁴⁴ ДАЛО, ф. 5001, оп. 7, спр. 220, арк. 82; спр. 66, арк. 259.

тів, 5324 автомата, 28 700 гвинтівок, 424 пістолета, 10 246 гранат, 2 284 264 патрона. Із них у Дрогобицькій області — 125 ВБ (2477 бійців, 163 ручних кулемета, 1134 автомата, 5309 гвинтівок, 5180 гранат, 964 429 патронів); у Станіславській — 276/5472 бійця (123 ручних кулемета, 493 автомата, 3909 гвинтівок, 40 пістолетів, 515 гранат, 207 578 патронів); у Чернівецькій — 247/3406 бійців (68 ручних кулеметів, 400 автоматів, 3106 гвинтівок, 1203 гранати, 170 963 патрона); у Закарпатській — 116/1684 бійця (91 ручний кулемет, 285 автоматів, 953 гвинтівки, 82 151 патрон)⁴⁵. Попри задекларовану кількість бійців радянські спецоргани фіксували недокомплектування ВБ по різних районах усіх областей.

Після реорганізації ВБ у ГОГП змінювалися не лише їх функції, але й чисельність. Так, станом на 10 вересня 1948 р. органи МВС створили 5213 ГОГП у складі 68 542 осіб, на озброєнні яких було 27 400 одиниць вогнепальної зброї. Однак для того, щоби повністю «прикрити» населені пункти, колгоспи, об'єкти «соціалістичної власності», потрібно було додатково створити 4508 груп із 16 500 одиницями озброєння⁴⁶. І такий брак заповнили до травня 1949 р. У сільській місцевості західних областей УРСР із колгоспників і бідняків-одноосібників організували 6595 груп охорони громадського порядку у складі 86 763 осіб, які мали на руках 50 226 стволів нарізної зброї. Під їх охороною було 4659 колгоспів, 56 радгоспів, 166 МТС, 107 лісорозробок і 262 промислових підприємства⁴⁷.

Станом на 1 січня 1951 р. у західних областях УРСР діяло 5484 ГОГП у складі 44 783 бійців (при колгоспах 5286 груп, у них 43 202 особи; радгоспах — 28/218; МТС — 71/409; лісорозробках — 58/371; в неколективізованих селах — 41/58) при 35 816 стволах вогнепальної зброї та 442 091 одиниці боєприпасів⁴⁸. Із них у Дрогобицькій області було 739 ГОГП із 4335

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 97, арк. 250.

⁴⁶ Там само, ф. 2, оп. 92 (1951), спр. 14, арк. 7.

⁴⁷ Там само, спр. 9, арк. 11–12; оп. 89 (1959), спр. 105, арк. 289–290.

⁴⁸ Там само, ф. 13, спр. 372, т. 97, арк. 267.

бійцями (4435 одиниць зброї, 64 927 боеприпасів), Станіславській — 579/5499 (4469/66 570), Закарпатській — 516/6830 (1126/18 148), Чернівецькій — 100/878 (878/10 728)⁴⁹. У зв'язку із фактичною ліквідацією підпілля чисельність ГОГП зменшилася. Зокрема, у березні 1953 р. у західних областях перебувало 4535 ГОГП із 30 039 бійцями. Із них у Волинській області — 607/4295, Рівненській — 557/4090, Тернопільській — 717/5080, Львівській — 907/3502, Станіславській — 679/3741, Дрогобицькій — 685/2816, Чернівецькій — 194/320, Закарпатській — 189/6185⁵⁰. Відмова від цих формувань відбувалася поступово й тільки в тих місцевостях, де вже не було жодного підпільника. Наприклад, станом на 13 січня 1953 р. у Чернівецькій області налічувалося 52 групи ГОГП у складі 320 осіб. Після остаточної ліквідації місцевого підпілля чисельний склад було переглянуто, а ГОГП залишили тільки в тих селах, які межували з Тернопільською і Станіславською областями, і там, де ще не було остаточно ліквідовано оунівську мережу⁵¹.

Нам невідомо про масове використання різних форм заохочення бійців ВБ і ГОГП, однак окремі факти є. Так, у третьому кварталі 1945 р. за активну боротьбу з підпіллям 15 командирам видали грошову премію, а 83 бійці і командира відзначили подяками⁵². Збереглася також інформація, що окремим сім'ям загиблих членів ВБ надавалася матеріальна допомога⁵³. Як правило, винагороду отримували бійці, що безпосередньо вбивали чи спричинялися до ліквідації того чи іншого підпільника.

Бойова підготовка особового складу ВБ у Дрогобицькій, Закарпатській, Станіславській, Чернівецькій областях здійснювалася на основі плану, розробленого штабом ВБ управління НКВС, а політвиховна робота лягала на плечі райкомів партії.

⁴⁹ ГДА СБУ України, ф. 2-Н, оп. 92 (1951), спр. 9, арк. 16; ф. 13, спр. 372, т. 94, арк. 267; т. 97, арк. 267; ф. 71, оп. 6, спр. 341, арк. 153.

⁵⁰ Там само, ф. 2-Н, оп. 99 (1954), спр. 8, т. 1, арк. 175.

⁵¹ Там само, арк. 204.

⁵² Там само, оп. 75 (1953), спр. 3, арк. 177.

⁵³ Там само, ф. 71, оп. 6, спр. 98, арк. 47–52.

Із бійцями ВБ проводили навчання й вишколи за спеціальними програмами⁵⁴.

Зауважимо, що рівень бойової та політичної підготовки бійців радянських парамілітарних формувань був їх «ахіллесовою п'ятою» впродовж усього періоду функціонування. На засіданнях обкомів, райкомів КП(б)У, де розглядалися питання участі ВБ у боротьбі проти українського визвольного руху, обов'язково поставало питання підвищення рівня вишколу⁵⁵. У документах неодноразово відзначалися факти самогубств та самострілів бійців унаслідок недбалого чи невмілого поводження зі зброєю⁵⁶. Водночас давалися рекомендації щодо того, що 70% виховної програми повинні займати практичні справи, а решта — для самостійного вивчення. Робився акцент на використанні особистого прикладу⁵⁷. Центр постійно контролював і надавав практичну допомогу в роботі. Так, у 4-му кварталі 1945 р. було здійснено 7 виїздів, що в перерахунку дорівнювало 169 особо/дням, офіцерів УББ НКВС УРСР до західних областей для практичної допомоги винищувальним батальйонам⁵⁸. Унаслідок цього було сформульовано вказівки:

- а) проводити інтенсивну роботу з формування нових сільських ВБ із розрахунком, щоби протягом 1-го кварталу 1946 р. організувати загони чисельністю 20–30 осіб у кожному населеному пункті (де була сільрада, колгосп, радгосп, МТС і промислові підприємства);
- б) організувати щоденну роботу з очищення місцевих формувань від «агентури, зрадників, шкурників, мародерів та іншого нестійкого елемента»;
- в) проводити вербування агентурно-інформативного елемента для висвітлення місцевих формувань (вербування про-

⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 2-Н, оп. 75 (1953), спр. 6, арк. 314–316; ДАЛО, ф. 5001, оп. 6, спр. 47, арк. 5–7; оп. 7, спр. 221, арк. 41.

⁵⁵ ДАЛО, ф. 5001, оп. 6, спр. 47, арк. 11; оп. 2, спр. 125, арк. 21.

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 71, оп. 6, спр. 72, арк. 30.

⁵⁷ Там само, ф. 13, спр. 372, т. 97, арк. 241.

⁵⁸ Там само, ф. 2, оп. 75 (1953), спр. 6, арк. 326.

водити з розрахунку, щоб у кожному батальйоні було 2–3 інформатори);

г) посилити політично-виховну роботу серед особового складу⁵⁹.

Протягом 1944–1954 рр., попри всі директиви й партійні настанови, стан бойової та політичної підготовки бійців ВБ і ГОГП залишався низьким. У постанові оргбюро ЦК КП(б)У від 18 квітня 1946 р. «Про посилення політичної роботи, підвищення більшовицької пильності та бойової виучки у винищувальних батальйонах західних областей УРСР» встановлювали мінімальні норми навчального часу для підготовки бійців — не менше 4-х годин на тиждень для політзанять і не менше 4-х годин на 10 днів для бойової підготовки⁶⁰. Як бачимо, на політвиховання відводилося більше часу, і це не дивно, адже передовсім слід було опанувати свідомість західноукраїнського «ястребка», а не лише навчити його стріляти. Проте ці положення не виконувалися⁶¹.

Документів, які б дозволяли системно говорити про спорядження та матеріальне забезпечення бійців радянських парамілітарних формувань у Карпатському краї, у нашому розпорядженні недостатньо. Наявні ж матеріали дозволяють стверджувати, що забезпечення озброєнням було на низькому рівні. Так, станом на 15 лютого 1947 р. у Станіславській області нараховувалося 274 батальйони, в яких перебувало 5405 осіб. На озброєнні вони мали 121 ручний кулемет, 493 автомата, 80 пістолетів, 3867 гвинтівок, 515 гранат і 206 486 патронів. Тобто, цим арсеналом можна було забезпечити 4561 бійця із наявних 5405. Окрім цього, преміальний фонд ББ УМВС Станіславщини був досить бідним — лише 93 пари ялових чобіт, 5 пар кирзових, 1 пара черевиків, 661 м різноманітної «мануфактури», 1 пара штанів, 10 натільних кальсонів, 1 сорочка, 2 натільних сорочки⁶². Значно кращою була ситуація у Чернівецькій області,

⁵⁹ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 75 (1953), спр. 6, арк. 327.

⁶⁰ *Сергійчук В.* Десять буремних років... – С. 489.

⁶¹ ДАЛО, ф. 5001, оп. 8, спр. 265, арк. 159–161; оп. 7, спр. 222, арк. 23–24.

⁶² ГДА СБ України, ф. 2, оп. 90 (1951), спр. 66, арк. 5–6.

де діяло 227 ВБ у складі 3368 бійців. На озброєнні в них було 69 ручних кулеметів, 403 автомата, 3267 гвинтівок, 1650 ручних гранат, 256 200 патронів. Цим можна було забезпечити 3739 осіб. Причому на складі 4-го відділення ВБ додатково зберігалося 20 ручних кулеметів, 1 автомат, 47 гвинтівок, 1744 ручні гранати, 908 774 одиниці боєприпасів для вогнепальної зброї та 1030 сигнальних патронів⁶³. Крім того, порівняно зі Станіславщиною, було й матеріально-побутове забезпечення чернівецьких ВБ. Так, у місцевому преміальному фонді налічувалося 4 пари чобіт, 38 пар черевиків, 10 пар вовняних штанів, 1 пара трикотажної білизни, 216,08 м різної «мануфактури», 31,07 м грубошерстого сукна⁶⁴. Був і оперативний «гардероб»: 1 темно-сірий костюм, коверкот військовий — 7,95 м, коверкот цивільний 27,08 м, трико імпортне — 63,05 м, шовк підкладковий — 60 см, зефір для сорочок — 24,06 м, драп чорний — 88 м, темно-синє сукно — 113,02 м, черевики — 8 пар, 44 пари флотських чобіт⁶⁵.

На підставі аналізу радянської документації можемо стверджувати, що найкраща ситуація з військово-матеріальним забезпеченням ВБ станом на 1 лютого 1947 р. склалася на Дрогобиччині. Так, згідно з актами прийому-передачі, міськрайвідділи МДБ прийняли від МВС 96 батальйонів у складі 1873 бійців, на озброєнні яких було 413 гвинтівок вітчизняного (калібр 7,62 мм) та 2268 іноземного (7,92 мм) виробництва, 229 автоматів ППШ й 23 ППС, 50 ручних кулеметів, 1 станковий кулемет «Максим», 23 кулемети МГ-34, 139 гвинтівок СВТ-40, 58 російських карабінів, 1 кулемет ДП, 803 гранати РГД і 189 Ф-1, 326 499 патронів до гвинтівок калібру 7,62 мм, 522 947 пістолетних набоїв, 119 701 боєприпас до гвинтівок 7,92 мм, 4 освітлювальних патрони, 32 автомата, 4 освітлювальних пістолети, 577 пістолетів «Парабелум» тощо. На матеріальному забезпеченні числилося 54,3 м цивільного та 108,8 м військового ко-

⁶³ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 90 (1951), спр. 64, арк. 7.

⁶⁴ Там само, арк. 7–10, 12.

⁶⁵ Там само, арк. 7.

веркоту, 46,6 м імпортного трико, 136,4 м шовкової підкладки, 56 м зефіру сорочкового, 96 м імпортного драпу, 114 м темно-синього сукна, 12 пар напівчобіт, 61 пара флотських черевиків⁶⁶. Згодом військово-матеріальне забезпечення ГОГП якісно поліпшувалося, хоча проблеми у цьому плані не зникли.

Недостатня увага з боку місцевих органів НКВС–МВС та партійних структур до належного рівня організації ВБ зрештою вилилася в постійні дисциплінарно-функціональні упущення⁶⁷. Власне слабкий рівень дисциплінарної організованості ВБ та ГОГП проявлявся в таких далеко не епізодичних проявах.

Порушення «соціалістичної законності». У всіх областях Західної України бійці радянських парамілітарних формувань скоювали злочини у вигляді підпалів будинків, конфіскації майна, убивств громадян без суду й слідства тощо⁶⁸. Попри партійні настанови та рішення обкомів і райкомів щодо «зміцнення боєздатності» ці злочинні дії, можливо, у менших масштабах, усе ж тривали протягом усього часу існування цих структур. Як повідомляв виконуючий обов'язки прокурора Дрогобицької області Кравченко, 31 березня 1946 р. у с. Стрешевичі Старосамбірського району 4 бійців ВБ на чолі з оперативними працівниками РВ МВС Макаренком, Кругловим та Васильєвим під виглядом «повстанців» пограбували будинок місцевого селянина⁶⁹. В іншому випадку в ніч на 18 вересня 1952 р. старший ГОГП с. Тарнавка Старосамбірського району Сорока спільно з членами групи Дідуном і Ковальцем обікрали сільський магазин⁷⁰. Подібні випадки кваліфікувалися як типові.

Добровільна здача зброї бійцями ВБ та ГОГП українським повстанцям. Акції підпілля щодо роззброєння радянських парамілітарних формувань відбувалися по всьому Карпатському

⁶⁶ ДА СБ України, ф. 2, оп. 90 (1951), спр. 62, арк. 6–7.

⁶⁷ ДАЛО, ф. 5001, оп. 2, спр. 125, арк. 41.

⁶⁸ Там само, оп. 6, спр. 47, арк. 30.

⁶⁹ *Сергійчук В.* Десять буремних років... – С. 498.

⁷⁰ ГДА СБ України, ф. 71, оп. 6, спр. 341, арк. 154.

краю⁷¹. Найбільше їх було у Дрогобицькій і Станіславській областях. Зафіксовано цікаві дані щодо захоплення зброї. За одинадцять місяців 1946 р. учасники підпілля у західних областях УРСР здійснили 154 одиничних і групових роззброєння бійців ВБ, при цьому було здобуто 1370 одиниць зброї⁷². У період із серпня 1948 по 1 квітня 1949 рр. відбулося 62 випадки роззброєння ГОП, унаслідок чого на Дрогобищині таким чином повстанці заволоділи 110, Станіславщині — 45, Чернівеччині — 12, Закарпатті — 3 одиницями зброї⁷³. Найбільш характерний випадок стався 23 квітня 1946 р. у с. Козина Жовтнівського району Станіславської області (тепер Тисменицький р-н Івано-Франківської обл.). На РВ МВС було здійснено наліт, під час якого роззброєно бійців ВБ із захопленням 20 гвинтівок та ручного кулемета⁷⁴. У ніч з 10 на 11 травня 1946 р. підпільна група напала на ВБ сіл Желибори, Нові Скоморохи, Старі Скоморохи Галицького району, де було вилучено 45 гвинтівок і 3 автомата⁷⁵. З 8 на 9 березня 1947 р. у с. Баянчук Заставнівського району повстанці поодинці роззброїли 10 бійців винищувального батальйону⁷⁶. 24 червня 1947 р. у с. Березняки Свалявського району на Закарпатті підпільники захопили 3 бійців ВБ, яких потім відпустили, відібравши в них гвинтівки угорського виробництва⁷⁷.

Роззброєння бійців ВБ і ГОП повстанськими відділами тривало і в наступні роки. Так, 27 жовтня 1948 р. боївка Пригари в

⁷¹ ГДА СБУ України, ф. 2, оп. 32 (1960), спр. 3, арк. 7; спр. 4, арк. 196 зв.; 206, 313; т. 8, арк. 195, 340 зв.; т. 10, арк. 162, 373–374; т. 11, арк. 16, 68, 200; т. 12, арк. 30; ф. 71, оп. 6, спр. 14, арк. 37; спр. 54, арк. 85, 97–98, 152; спр. 72, арк. 5; спр. 98, арк. 35 зв.–36; спр. 112, арк. 79–81; спр. 176, арк. 5; спр. 606, арк. 12 зв.; ф. 13, спр. 372, т. 97, арк. 177–178.

⁷² Там само, ф. 2, оп. 70 (1953), спр. 6, т. 2, арк. 46.

⁷³ Там само, ф. 13, спр. 372, т. 97, арк. 229.

⁷⁴ Там само, ф. 2, оп. 89 (1951), спр. 40, арк. 297.

⁷⁵ Там само, арк. 339.

⁷⁶ Там само, оп. 34 (1960), спр. 7, арк. 125.

⁷⁷ Там само, арк. 65.

кількості 6 осіб здійснила напад на с. Вільшани Хустського району. Під час обшуку у трьох бійців групи охорони громадського порядку вони вилучили гвинтівки, а її старшого намагалися розстріляти, однак йому вдалося втекти⁷⁸. 4 квітня 1950 р. у с. Стриганці Тисменицького району на Станіславщині озброєна група за допомогою старшого та члена ГОГП здійснила напад на чергове приміщення, звідки забрала 10 гвинтівок⁷⁹. Під час роззброєння повстанцями ВБ і ГОГП траплялися випадки ліквідації самими бійцями радянських парамілітарних формувань своїх керівників⁸⁰.

Невиконання наказів командування та саботаж. У зв'язку з кримінальною відповідальністю за скоєння означених дій такі випадки траплялися нечасто, виражаючись у відмові воювати з українськими повстанцями. Так, під час нападу сотні «Крилаті» на райцентр Журавно 13 січня 1945 р., 8 бійців ВБ ухилилися від бою та розбіглися, залишивши повстанцям 15 гвинтівок⁸¹. Цікавий випадок відбувся у Славську, де 13 червня 1945 р. 17 «стрибків» не лише покинули службу, але й звільнили 28 родин, яких мали депортувати до Сибіру, прихопивши з собою 13 гвинтівок, 2 ручних кулемета й до 2000 патронів⁸².

Перехід в УПА. Практично відразу після створення ВБ і ГОГП мали місце факти переходу бійців радянських парамілітарних формувань до загонів підпілля⁸³. Так, за одинадцять місяців 1946 р. у західних областях УРСР трапилося 37 таких випадків⁸⁴. Особливого резонансу набули події 8 квітня 1945 р.,

⁷⁸ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 34 (1960), спр. 6, арк. 164.

⁷⁹ Там само, ф. 13, спр. 372, т. 98, арк. 16.

⁸⁰ Там само, оп. 57 (1953), спр. 1, т. 4, арк. 186.

⁸¹ ДАЛО, ф. 5001, оп. 6, спр. 46, арк. 22.

⁸² ГДА СБ України, ф. 2, оп. 89 (1959), спр. 104, арк. 21; ф. 13, спр. 376, т. 78, арк. 242; ф. 71, оп. 6, спр. 33, арк. 103; ТДАЛО, ф. 5001, оп. 6, спр. 50, арк. 141.

⁸³ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 89 (1959), спр. 105, арк. 33; ДАЛО, ф. 5001, оп. 6, спр. 47, арк. 11; спр. 51, арк. 11; спр. 56, арк. 109–110.

⁸⁴ ДА СБ України, ф. 2, оп. 70 (1953), спр. 6, т. 2, арк. 47.

коли оперативно-військова група у складі 95 осіб після проведення операції у с. Підмихайлівці на Рогатинщині в районі с. Колоколин, що у 6 км від райцентру Букачівці, потрапила у засідку. У бою загинуло 7, а 13 осіб зазнали поранень. Крім цього, 15 бійців ВБ перейшли на бік УПА. Націоналісти здобули станковий кулемет, міномет, 4 автомата, 2 пістолета, 9 коней і 3 підводи⁸⁵. Поширеним стало явище переходу в підпілля членів винищувальних батальйонів у Дрогобицькій та Станіславській областях⁸⁶. У значно меншій мірі, але такі випадки були й на Чернівеччині та Закарпатті. Неординарна подія трапилася в листопаді 1945 р. у с. Мариничі Вижницького (тепер Путильського) району, коли після розмови В. Савчака-«Сталя» і Мирослава Сулятицького-«Кривоноса» з бійцями ВБ останні не просто перейшли на бік підпілля, але й створили каральну боївку СБ у складі 8 осіб⁸⁷. Відзначалися випадки співпраці бійців ВБ і ГОГП із повстанцями⁸⁸. За 20–25 березня 1946 р. у чотирьох селах Жовтнівського району на Станіславщині винищувальні батальйони дезертирували. Причому, аби уникнути репресій із боку влади, «стрибки» розбіглися, здійнявши перед цим безладну стрілянину⁸⁹.

Перехід «яструбків» в УПА часто супроводжувався ліквідацією своїх командирів, оперативних працівників органів держбезпеки, дільничних міліціонерів⁹⁰. Факти переходу бійців радянських парамілітарних формувань на бік підпілля відбувалися протягом усього часу їх функціонування⁹¹. Тим самим вони демонстрували свою реальну позицію щодо радянської влади й, водночас, намагалися забезпечити позитивне ставлення до себе відповідних структур повстанців, передусім СБ ОУН.

⁸⁵ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 55 (1953), спр. 5, т. 2, арк. 78.

⁸⁶ Там само, ф. 71, оп. 6, спр. 13, арк. 114; спр. 72, арк. 1.

⁸⁷ Там само, ф. 2, оп. 34, спр. 3, арк. 59.

⁸⁸ Там само, оп. 34 (1960), спр. 9, арк. 82.

⁸⁹ Там само, ф. 13, спр. 376, т. 52.

⁹⁰ ДАЛО, ф. 5001, оп. 6, спр. 50, арк. 40.

⁹¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 97, арк. 229–233.

Проникнення підпільників до ВБ і ГОГП. Для українського визвольного руху практика «валенродизму» була аж ніяк не новою та охоплювала в тому числі радянські парамілітарні структури. «Засміченість» ВБ ненадійними кадрами, які співпрацювали з підпіллям, не була таємницею. Так, окремі з них збирали продукти харчування, постачали зброю й боєприпаси та навіть розклеювали націоналістичні листівки⁹². Типовий випадок трапився 9 липня 1945 р., коли Снятинським райвідділом внутрішніх справ було заарештовано 8 бійців на чолі з командиром за вбивство дільничного вповноваженого РВ МВС Дроздова⁹³. Перехід у підпілля відбувався через небажання виконувати завдання спецорганів⁹⁴. Приклад активної співпраці «стрибків» з повстанцями мав місце на Снятинщині, де 5 легалізованих колишніх повстанців, які перебували у ВБ с. Драгасимів, підтримували зв'язок із підпіллям і брали участь в його акціях. Окрім цього, бійці ВБ у ніч з 13 на 14 травня 1946 р. імітували бій із повстанцями, а для правдивості та створення видимості оборони застрелили собаку⁹⁵.

Через співпрацю з підпіллям у с. Трушевичі Старосамбірського району Дрогобицької (тепер Львівської) області у травні 1946 р. було заарештовано 12 бійців ВБ⁹⁶. Будучи командиром винищувального батальйону с. Модричі Дрогобицького району та дільничним уповноваженим РВ МВС по цьому ж селу Іван Панич налагодив тісну співпрацю з підпіллям (попереджав про заплановані антиповстанські операції). Він контактував безпосередньо із провідником Дрогобицького надрайонного провуду ОУН Володимиром Боричком-«Андрієм»⁹⁷. У Ланчинсько-

⁹² ГДА СБ України, ф. 2, оп. 89 (1959), спр. 107, арк. 53; спр. 109, арк. 85; оп. 32 (1960), спр. 9, арк. 290; ф. 71, оп. 6, спр. 112, арк. 82–86; спр. 89, арк. 90; спр. 194, арк. 73–74.

⁹³ Там само, ф. 2, оп. 89 (1959), спр. 104, арк. 35.

⁹⁴ Там само, ф. 71, оп. 6, спр. 89, арк. 66.

⁹⁵ Там само, ф. 2, оп. 56 (1953), спр. 6, т. 3, арк. 144, 147.

⁹⁶ Там само, ф. 71, оп. 6, спр. 112, арк. 78 зв.; спр. 152, арк. 77; спр. 124, арк. 126 зв.

⁹⁷ Там само, спр. П-23666, арк. 94 зв., 96.

му районі командир винищувального батальйону Михайло Бевицький брав участь у вбивстві дільничних уповноважених місцевого РВ МВС Носова і Храпунова. У липні 1946 р. за співпрацю з підпіллям було заарештовано 13 бійців ВБ с. Красне⁹⁸. Аналогічною була ситуація на Чернівеччині⁹⁹.

Сотні подібних фактів змушували органи державної безпеки проводити постійні перевірки парамілітарних формувань. Так, станом на 28 квітня 1946 р. у Чернівецькій області було проінспектовано 182 винищувальних батальйони (1900 осіб). Відтак за здачу зброї без опору заарештували 5 бійців, відрахували, як таких, що не користуються довірою, 423 і розформували 1 батальйон, в якому було 10 осіб. Окрім цього, було організовано 5 нових батальйонів із 48 осіб. На цей час налічувалося 339 ВБ (3865 осіб) з уведеними до їх складу 196 агентами органів МДБ¹⁰⁰.

Проблема співпраці ВБ та ГОГП із підпіллям існувала постійно. Начальник УМДБ Дрогобицької області С. Стехов 1 липня 1952 р. писав, що в результаті періодичних перевірок у цьому році зі складу ГОГП було відраховано 223 особи, із них 4 — за зв'язок із підпіллям, 68 — як таких, що не виправдали політичної довіри, 46 — «морально нестійких», 103 — через недисциплінованість і 2 — за кримінальні злочини¹⁰¹. На нашу думку, зазначені цифри не відображали всієї повноти ситуації, проте комплекс документів, які б висвітлювали ці питання, відсутній.

Водночас слід наголосити, що здійснення чекістських перевірок із широким застосуванням репресій для самих органів держбезпеки мало негативні наслідки. Так, в «Огляді організаційно-політичної роботи» із Чернівеччини за 31 грудня 1945 р. зазначалося:

«Надзвичайною перешкодою у розгортанні роботи були істребительні батальйони, які досить активно включалися в боротьбу з нашим рухом. Це складне колись питання допо-

⁹⁸ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 89 (1959), спр. 105, арк. 21–22.

⁹⁹ Там само, оп. 19 (1959), спр. 26, арк. 194.

¹⁰⁰ Там само, оп. 89 (1951), спр. 47, арк. 125.

¹⁰¹ Там само, оп. 99, спр. 2, т. 3, арк. 424–425.

могло нам частинно розв'язати саме НКДБ, яке в місяцях серпні–вересні на тілі істребительних баталіонів перевело цілу чергу дивовижних експериментів: як арештування істребителей, а за грабунки, що попередньо свідомо було толероване, звільнювання зі служби, заміна старших істребительних молодими з [19]26 і [19]27 рр. нар. [...] Багато істребительних банд зложило добровільно зброю. [...] Зараз органи НКДБ розпочали в цілій області формування нових істребительних баталіонів. [...] Бувають випадки, що за спосіб вербовки служить арештування і кількаденна тюрма. [...] Вони (винищувальні батальйони — *В. І.*) використовують кожну нагоду, щоб розбігтися»¹⁰².

Слід відзначити, що співпраця відбувалася не лише у 1940-х рр. — вона тривала постійно, хоча органи держбезпеки повсякчас намагалися викоренити це явище. Такі факти відзначалися навіть у 1952 р. В основному націоналісти використовували бійців груп охорони громадського порядку, які за завданням туди проникали, передавали інформацію, набої, виконували окремі доручення підпільників¹⁰³.

Водночас зазначалося, що фактів зв'язків оунівського підпілля з бійцями ГОГП на території Львівської і Станіславської областей у 1952 р. не виявлено. Такий стан речей, як на Дрогобиччині, пояснювався незадовільною постановкою агентурної роботи серед бійців ГОГП¹⁰⁴. Наприклад, у травні 1952 р. було засуджено двадцятиоднорічного О. Скидана, котрий як член ГОГП у с. Петраш до цього часу спільно з дружиною та її батьками підтримував тісний контакт із повстанцями Ю. Матвійвим-«Недобитим», М. Кричуном-«Черемшиною», «Соколом» та ін. За завданням підпілля він займався збором даних, а також продуктів харчування, одягу, надавав свій будинок для перебування¹⁰⁵. І такі випадки були непоодинокими¹⁰⁶.

¹⁰² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 7, арк. 367.

¹⁰³ Там само, ф. 2-Н, оп. 99 (1954), спр. 8, т. 1, арк. 186, 203.

¹⁰⁴ Там само, арк. 200.

¹⁰⁵ Там само, арк. 206.

¹⁰⁶ Там само.

Водночас чекісти констатували, що попри серйозні прогалини (зрада з боку особового складу груп, передача зброї підпілля, дезертирство тощо) парамілітарні формування, по-перше, відігравали велику агітаційну роль, що впливала на місцеве населення, а по-друге, при правильному використанні вони були незамінними помічниками в боротьбі проти підпілля (бійці добре знали місцеві умови, села й хутори, лісові стежки, місця, де могли переховуватися повстанці)¹⁰⁷. За словами начальника Чернівецького обласного НКВС підполковника Біленка, «стрибки» необхідні були в кожному селі, інакше, мовляв, «перший-ліпший дядько вб'є тебе патиком з-за тину»¹⁰⁸.

Часто небажання бійців ВБ і ГОПП воювати з повстанцями пояснювалося не лише тим, що вони були їх односельцями чи родичами, але й *цілеспрямованими заходами українського підпілля*, яке широко використовувало пропаганду, бойові дії та індивідуальний терор. Перші пропагандистські звернення до бійців ВБ датуються вже 1944 р.¹⁰⁹ Так, в одному з них оунівці, попередньо порівнявши «стрибків» з Юдою, яничарами та єврейською міліцією, закликали:

«Істребітелі! Ви встали на шлях позорного на весь світ падіння, зради і провокації. Ви вступили на службу НКВС і приймаєте активну участь в боротьбі проти українського народу і його захисників — Української повстанської армії»¹¹⁰.

Особливо активна психологічна атака на бійців ВБ була проведена у червні 1945 р., коли на Дрогобиччині та Станіславщині з'явилися листівки такого змісту:

«Відозва. З днем 8.6.45 року наказується стрібкам перестати ворожу роботу в НКВС, забрати зброю, повбивати більшовицьку сволоту і перейти на сторону УПА. Вам проступки будуть прощені [якщо] зголоситься дня 20.6.1945 року, но

¹⁰⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 97, арк. 184–185.

¹⁰⁸ Там само, спр. 376, т. 82, арк. 196.

¹⁰⁹ Там само, ф. 71, оп. 6, спр. 51, арк. 34.

¹¹⁰ Там само, спр. 112, арк. 78 зв. – 79; ф. 2-Н, оп. 56, спр. 4, т. 3, арк. 59.

коли цього не виконаєте будим уважати вас ворогами своєї нації і поведем проти вас кроваву боротьбу»¹¹¹.

Свої заклики повстанці інколи підкріплювали терористичними методами, привселюдно страчуючи бійців радянських парамілітарних формувань.

Збройна боротьба також розпочиналася одразу з виникненням винищувальних батальйонів. Відповідно до радянських даних, за період від серпня 1944 до 23 березня 1945 рр. у Дрогобицькій області загинуло 140 командирів і бійців ВБ. Зауважимо, що втрати інших структур за цей період були значно меншими, наприклад, працівників НКВС і НКДБ — 43, радянсько-партійного активу — 97, командирів і бійців ЧА — 108 осіб¹¹². Лише протягом грудня 1944 р. на Дрогобиччині повстанці вбили 27 «стрибків»¹¹³.

Особливо активних членів ВБ та ГОГП рішуче карали¹¹⁴. Наприклад, у червні 1946 р. націоналісти захопили начальника винищувального батальйону у с. Суходіл на Рожнятинщині І. Торавина. У період нацистської окупації (до вересня 1945 р.) він був станичним села, а вже у січні 1946 р. очолив місцевий ВБ, почавши активно співпрацювати з органами держбезпеки та завербувавши майже всю сільську молодь. За це й був ліквідований¹¹⁵. Подібна доля спіткала й начальника винищувального батальйону у с. Лоп'янка — колишнього станичного Балавного-«Кармелюка»¹¹⁶.

Боївки УПА практикували напади на ВБ у селах. Так, у ніч на 30 квітня 1945 р. 30 повстанців, озброєних ручними кулеметами, автоматами та гранатами, у с. Грабівниця Добромильського району оточили приміщення сільської ради, де перебувало 8 бійців на чолі з дільничним уповноваженим РВ НКВС Ка-

¹¹¹ ДАЛО, ф. 5001, оп. 6, спр. 51, арк. 23; спр. 56, арк. 162.

¹¹² Там само, спр. 49, арк. 121.

¹¹³ Там само, спр. 47, арк. 5.

¹¹⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 52, арк. 8–10, 15–20, 23.

¹¹⁵ Там само, арк. 17.

¹¹⁶ Там само, арк. 19.

мінським. Після короткого бою упівці підпалили будівлю, а також хати «стрибків» Роспендовського і Сікорського¹¹⁷. 2 травня у с. Стрілецький Кут на Кіцманщині підпільники чисельністю до 20 осіб убили голову, секретаря сільради й 4 членів ВБ¹¹⁸. У ніч на 9 листопада група «Скуби» (30–40 чол.), яка прийшла зі Станіславщини, здійснила напад на село Мареничі Вижницького району. У результаті бою загинуло 3 бійців винищувального батальйону, 1 був поранений, а 6 зникли безвісти¹¹⁹. 31 червня 1946 р. було вбито начальника ВБ Калуського РВ НКВС молодшого лейтенанта держбезпеки Іванова¹²⁰. Такі акції продовжувалися й у подальшому. Так, 23 січня 1949 р. у с. Матіївці Коломийського району у бійців ГОГП підпільники відібрали 2 автомати, пістолет і значну кількість боєприпасів¹²¹. У наступні роки досить багато було випадків нападів на ГОГП на Дрогобиччині¹²².

Унаслідок таких дій у багатьох селах Дрогобицької, Закарпатської, Станіславської і Чернівецької областей ВБ просто перестали існувати. Оунівський «Суспільно-політичний огляд за м. червень 1945 р. (Дрогобиччина)» свідчив, що «стрибки»

«у більшості зникли з сіл. Так відділи, як і куці, вдарили по них сильно. Цілоком нема вже їх в районі Підбуж, Дрогобич, докінчують їх в Турці, Борині, Стрільках. Є повністю в районах Меденичі, Дубляни. В цих районах стрибки мали станиці в кожному другому селі. В с. Улично (Дрогобич) з 80 стрибків залишилося 8 і ті сидять у Дрогобичі, в с. Кропивник і Гаї (Дрогобич) самі стрибки пострілили енкаведистів. Їх стрибки або криються, або пішли в ЧА чи арештовані»¹²³.

¹¹⁷ ДАЛО, ф. 5001, оп. 6, арк. 28.

¹¹⁸ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 34, спр. 1, арк. 134.

¹¹⁹ Там само, спр. 2, арк. 180.

¹²⁰ Там само, оп. 55 (1953), спр. 5, т. 4, арк. 207.

¹²¹ Там само, оп. 59 (1953), спр. 12, арк. 229.

¹²² Там само, ф. 71, оп. 6, спр. 253, арк. 290.

¹²³ Там само, т. 71, арк. 318.

Провідник Карпатського крайового проводу ОУН Я. Мельник-«Роберт» в інструкції до керівника Станіславського окружного проводу «Всеволода» наголошував:

«У жодному випадку не допускати створення в селах винищувальних батальйонів та комсомолу»¹²⁴.

Натомість провідник Дрогобицького окружного проводу ОУН І. Лаврів-«Нечай» у вересні 1946 р. видав розпорядження, в якому передавав наказ крайового проводу ОУН «до останку розгромити істребків»¹²⁵.

Бійці ВБ і ГОГП не надто прагнули воювати з націоналістами та будь-що намагалися уникати бойових зіткнень. В «Інформативному звіті» за грудень 1945 р. із Чернівеччини, підписаному В. Савчаком-«Арпадом», зазначалося:

«В Заставнянщині тільки дійшли вісті про рейд УПА, як стрибки почали хворіти та втікати зі станиць в рідні села, щоб не попасти до тих щасливців, яких большевики перекидували на ліквідацію рейду. В Вашківщині стрибки цілковито розгромлені і зараз в терені не діють. Найкращим лікарством на стрибків показали репресії матеріальні супроти родин стрибків, як палення хат і конфіскація майна. Особливо буковинці з психікою матеріаліста на це дуже чутливі. [...] всі стрибки покидають службу. В Сторожинеччині і Вижниччині стрибки ще чуються трохи краще, але є вже випадки дезерції і симуляції. Всі воліють іти в армію, до лісорубки, до радгоспів і ще куди хочеш, лише, щоб не до стрибків. Большевики, щоб зарадити критичному для них станові, розпочали в цілому терені мобілізацію до стрибків»¹²⁶.

У боротьбі з ВБ націоналісти вдавалися до індивідуального терору. Наприклад, у січні 1946 р. підпілля здійснило замах на активного «стрибка» П. Чуйка з с. Семаківці на Коломийщині.

¹²⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 97, арк. 186.

¹²⁵ ДАЛО, ф. 5001, оп. 7, спр. 220, арк. 132.

¹²⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 82, арк. 196.

Такі акції проводилися по всьому Карпатському краю¹²⁷. Склалися детальні списки членів радянських парамілітарних формувань із зазначенням їх біографічних даних та прикмет¹²⁸.

Співробітники органів держбезпеки, аналізуючи заходи українських повстанців у боротьбі зі «стрибками», наголошували на їх прагненні залякати останніх погрозами знищення родин¹²⁹. Безумовно, це могло мати місце, однак повстанські документи свідчать, що провідники підпілля забороняли ліквідувати сім'ї¹³⁰. Звісно, під час бою чи «екзекутивних акцій» могли постраждати й родичі бійців парамілітарних формувань¹³¹.

Повстанці, як уже зазначалося, удавалися до терору щодо ворогів, який полягав не лише у вбивствах, а й у знищенні помешкань та господарств. Зокрема, у ніч на 28 листопада 1945 р. у с. Ракове Старосамбірського району було спалено 10 хат, що належали бійцям ВБ¹³². Траплялися випадки, що українські підпільники знищували навіть колишніх «стрибків»¹³³. З іншого боку, упівці неодноразово відпускали полонених після відповідних розмов із ними¹³⁴.

Таке ставлення підпілля ОУН та підрозділів УПА до бійців ВБ, звісно, не могло не позначитися на боєздатності цих формувань. Однак не слід уважати, що ВБ та ГОГП грали роль «хлопчиків для биття». Інколи вони мали успіхи у протистоянні з українськими повстанцями, особливо після того, як наприкінці 1944 – на початку 1945 рр. усі ВБ перевели на казармове становище. Лише протягом 1944–1945 рр. у Дрогобицькій області за участі бійців винищувальних батальйонів було затримано 2084

¹²⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 52, арк. 24, 26, 29–31.

¹²⁸ Там само, арк. 11.

¹²⁹ ДАЛО, ф. 5001, оп. 6, спр. 51, арк. 23, 37; спр. 56, арк. 162, 181.

¹³⁰ Там само, спр. 46, арк. 190.

¹³¹ Там само, спр. 56, арк. 28, 152; оп. 8, спр. 264, арк. 37.

¹³² Там само, спр. 53, арк. 142.

¹³³ Там само, арк. 211; оп. 8, спр. 264, арк. 19.

¹³⁴ Там само, спр. 56, арк. 62–63.

особи, убито 2181, на Станіславщині — 6000/3173, Чернівеччині — 669/226. Загалом по всій Західній Україні затримано 22 232 особи, убито 10 551¹³⁵.

У 3-му кварталі 1945 р. ВВ провели 3090 бойових операцій із ліквідації підпілля, 4753 — із розшуку й затримання дезертирів, які переховувалися від призову, 3003 — з охорони залізниць і ліній зв'язку, 9492 — з охорони органів НКВС, НКДБ, райкомів, 3257 — з охорони затриманих, 1449 — з конвоювання затриманих і заарештованих¹³⁶. Оперативним складом ВВ і ГОГП було затримано 1869 та вбито 1298 підпільників, 1468/1401 симпатиків, 676/5 «пособників», 1357/5 дезертирів, 1658/2 тих, хто ухилився від служби в армії, 354/4 військовополонених, які втекли зі спецтаборів, затримано 36 осіб спецконтингенту, котрий утік зі спецтаборів, заарештовано 51 втікача з таборів і місць ув'язнення. Загалом за всіма категоріями затримано 7392 особи та 1381 вбито¹³⁷. Як результат, було вилучено 1557 гвинтівок, 103 ручних кулемета, 221 автомат, 131 пістолет і револьвер, 107 315 патронів, 482 гранати, зібрано 1681 «антирадянську» листівку. Відзначено також і втрати ВВ у цей час: при операціях за завданням НКВС — 81 особа (вбито 37, поранено 33, зникло безвісти 11), при необережному поводженні зі зброєю — 10 (вбито 4, поранено 6), при акціях підпілля — 135 (вбито 78, поранено 23, пропало безвісти 34)¹³⁸.

Для порівняння наведемо цифри за 4-й квартал 1945 р. Так, під керівництвом оперативного складу органів НКВС силами ВВ було проведено 2621 бойову операцію з ліквідації підпілля, 1394 операції з розшуку й затримання дезертирів, що ухилилися від призову, мобілізації, 879 нарядів з охорони залізниць і ліній зв'язку, 2928 нарядів з охорони органів НКВС–НКДБ, РК КП(б)У та інших установ і підприємств, 399 нарядів із конвоювання затриманих і заарештованих. У результаті було затрима-

¹³⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 97, арк. 132.

¹³⁶ Там само, ф. 2, оп. 75 (1953), спр. 3, арк. 181–182.

¹³⁷ Там само, арк. 182.

¹³⁸ Там само, арк. 183.

но 783 й убито 584 підпільника, 614/19 симпатиків, затримано 71 «пособника», 231 дезертира, 510 тих, хто ухилявся від служби в армії, 59 військовополонених, які втекли зі спецтаборів, 7 утікачів зі спецтаборів, 15 тих, хто втік із таборів і місць ув'язнення. Усього вбито 603 й затримано 2290 осіб. Крім цього, вилучено 424 гвинтівки, 28 ручних кулеметів, 97 автоматів, 26 пістолетів і револьверів, 117 гранат, 28 123 патрона¹³⁹.

Завдяки таким успіхам у 4-му кварталі 1945 р. за активну боротьбу з оунівським підпіллям було премійовано 526 командирів і бійців ВБ¹⁴⁰. Серед них у Чернівецькій області 3 — цінними подарунками, а 6 осіб — матеріальними винагородами на суму 2300 руб. По Станіславській, Дрогобицькій і Закарпатській областях нікого не нагороджували — очевидно, тут парамілітарні формування не показали потрібного результату¹⁴¹. Водночас як заохочення застосовували виплату бійцям ВБ, які не мали офіцерських звань, зарплат. До речі, це було поширеним явищем і серйозним порушенням водночас. Так, із 35 начальників ВБ тільки 4 мали міліцейські звання, однак усі отримували офіцерську заробітну плату¹⁴². Пізніше за добросовісне виконання обов'язків бійців ГОГП нагороджували медаллю «За відмінну службу з охорони громадського порядку»¹⁴³.

Значні успіхи ВБ мали й за одинадцять місяців 1946 р. Так, здійснюючи оперативно-бойову та службову діяльність, вони провели 29 973 операції й засідки. У результаті було вбито 1219 повстанців, затримано 6424, вилучено 2835 одиниць зброї, зруйновано 832 криївки. Водночас здійснювалася охорона 649 господарських об'єктів¹⁴⁴.

¹³⁹ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 75 (1953), спр. 6, арк. 317–318.

¹⁴⁰ Там само, арк. 313.

¹⁴¹ Там само, арк. 314.

¹⁴² Там само, оп. 57 (1953), спр. 1, т. 3, арк. 94.

¹⁴³ Там само, ф. 2-Н, оп. 99 (1954), спр. 8, т. 1, арк. 205.

¹⁴⁴ Там само, ф. 2, оп. 70 (1953), спр. 6, т. 2, арк. 45; оп. 36 (1960), спр. 3, арк. 25.

Порівнювати результативність діяльності ВБ та ГОГП ми можемо завдяки радянським документам, які демонструють значні показники. Так, за період з 1 січня по 12 вересня 1946 р. у Дрогобицькій області діяло 105 озброєних ВБ у складі 1803 осіб, які провели 1445 операцій і засідок, убили 143 підпільника і симпатика, затримали 864 повстанців та «пособників», вилучили 204 одиниці зброї. Водночас націоналісти здійснили 14 нападів на ВБ, при яких було вбито 34, поранено 7 і зникло безвісти 6 чол., відбили 6 нападів. У Станіславській області діяло 237 озброєних ВБ (4969 осіб), які провели 3078 операцій і засідок проти підпілля, знищили 178 повстанців і симпатиків, затримали 1390, вилучили 102 одиниці зброї. У відповідь на це націоналісти здійснили 92 напади на ВБ, убивши 83, поранивши 36 чол. (при цьому пропало безвісти 58), відбили 33 напади. У Чернівецькій області діяло 245 озброєних ВБ (3554 особи), які провели 438 операцій і засідок, убили 18 підпільників і симпатиків, затримали 72, вилучили 73 одиниці зброї. Натомість бійці ВБ зазнали 4 нападів, втративши вбитими 21, пораненими 16, зниклими безвісти 3 та відбивши 3 напади. Загалом у Західній Україні функціонувало 1617 озброєних ВБ у складі 33 740 осіб, які провели 16 907 операцій і засідок проти підпілля, знищили 1004 повстанців і симпатиків, затримали 5410, вилучили 2092 одиниці зброї, зазнавши 250 нападів націоналістів, при яких було вбито 325, поранено 111, пропало безвісти 108 членів радянських парамілітарних формувань. Удалося відбити 71 напад¹⁴⁵. Маємо всі підстави зробити висновок, що найзапекліша боротьба тривала на Станіславщині, значно меншими масштабами протистояння відрізнялися Дрогобицька та Чернівецька області.

Після реорганізації ВБ й утворення ГОГП останні виявилися доволі ефективними при охороні населених пунктів, підприємств, установ. Наприклад, у липні–серпні 1948 р. на ГОГП було здійснено 78 нападів, з яких успішно відбито 59, не прийнято бою у 13 випадках: у тому числі на Дрогобищині — 9 нападів, відбито 4, не прийнято бою в 4 випадках; на Станіславщині —

¹⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 97, арк. 131.

4 напади, відбито 1, не прийнято боїв 2; у Чернівецькій області — 1 напад, успішно відбито також 1; на Закарпатті нападів не було¹⁴⁶.

Найбільш характерна акція, до якої залучалися парамілітарні формування, відбулася 3 березня 1949 р., під час якої ГОГП колгоспу «Нове життя» с. Чернолізці Тисменицького району під керівництвом дільничного вповноваженого райвідділу внутрішніх справ ліквідувала озброєну групу чисельністю 11 осіб, члени якої здійснили ряд акцій, у тому числі поранили голову колгоспу¹⁴⁷.

Утім, слід зазначити, що особливою активністю ГОГП, як і їх попередники — винищувальні батальйони, не відзначалися. Із моменту організації (з 1 серпня 1948 по 1 травня 1949 рр.) групи сприяння охороні громадського порядку відбили 111 нападів на колгоспи. Під час боїв було вбито 98 і затримано 88 підпільників, а також заарештовано 297 симпатиків і 2649 кримінальників. Удалося вилучити 21 кулемет, 51 автомат, 184 гвинтівки і 93 пістолети. Водночас ГОГП зазнавали втрат — за цей період вони не дорахувалися 86 осіб убитими й 35 пораненими¹⁴⁸.

У подальші роки з огляду на чисельне зменшення підпілля органи держбезпеки відзначали поліпшення показників діяльності парамілітарних формувань. Зокрема, у документах про результати роботи ГОГП за 1949 і перше півріччя 1950 рр. зазначалося, що вони з поставленими завданнями справляються. У цей же час було вбито 265 підпільників, затримано 261, 723 «пособника», 1580 втікачів із місць ув'язнення, 6528 осіб різного кримінального елементу¹⁴⁹. Членами ГОГП і дільничними вповноваженими міліції в підпільників та населення за цей час вилучено 1567 одиниць зброї (у тому числі 33 кулемети, 213 автоматів, 880 гвинтівок, 442 револьвери і пістолети), 460 гра-

¹⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 92 (1951), спр. 14, арк. 8.

¹⁴⁷ Там само, ф. 13, спр. 372, т. 98, арк. 7.

¹⁴⁸ Там само, ф. 2, оп. 92 (1951), спр. 9, арк. 11–12; оп. 89 (1959), спр. 105, арк. 290.

¹⁴⁹ Там само, ф. 13, спр. 372, т. 98, арк. 1.

нат і 40 763 патрона. У свою чергу, повстанці протягом 1949 р. здійснили 208 нападів на колгоспи, із них лише 138 відбито, а в першому півріччі 1950 р., відповідно, 30/21 (у 1949 р. у Дрогобицькій області 19 нападів, з яких 15 відбито; у першому півріччі 1950 р. — 2/2; у 1949 р. у Станіславській — 29/21; першому півріччі 1950 р. — 8/8; у 1949 р. на Закарпатті — 1 напад; першому півріччі 1950 р. — також 1)¹⁵⁰.

І все ж про слабку бойову ефективність радянських парамілітарних формувань Станіславської, Дрогобицької та Львівської областей писав у листі від 5 січня 1946 р. на ім'я М. Хрущова майор М. Битюков:

«Районні органи НКВС озброїли дітей і пенсіонерів та організували так звані винищувальні батальйони, які боротьби не ведуть, бою з бандами не приймають, а інколи навіть зі зброєю переходять у банди. Бійці винищувальних батальйонів боротьби з бандами не ведуть, а лише прикриваються цим та не виконують обов'язків перед державою, у селах порушують радянську законність і пиячать. Час уже їх розігнати, а замість них створити групи охорони й захисту по селах із кращої частини демобілізованих червоноармійців, періодично їх при воєнкоматах навчати»¹⁵¹.

Протягом 1944–1955 рр. у західних областях УРСР загинуло 1525 бійців ВВ і ГОГП (1944 р. — відомостей немає, 1945 р. — 631, 1946 р. — 423, 1947 р. — 154, 1948 р. — 111, 1949 р. — 127, 1950 р. — 53, 1951 р. — 18, 1952 р. — 5, 1953 р. — 3, 1954–1955 рр. — інформація відсутня)¹⁵². У зв'язку з фактичною ліквідацією на 1954 р. визвольного руху у західних областях УРСР розпочалося розформування парамілітарних загонів як відтепер непотрібних.

¹⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 98, арк. 3.

¹⁵¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 16, спр. 31, арк. 18–21; Літопис УПА: Нова серія. – Т. 3. – К.; Торонто, 2001. – С. 183–189.

¹⁵² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 92, арк. 190.

Підсумовуючи, зазначимо, що попри невисокий рівень бойової активності та ефективності, радянські парамілітарні формування відіграли свою роль у боротьбі з українським визвольним рухом. Принаймні, вони відтягували на себе певні сили повстанців та бойові й пропагандистські ресурси підпілля, а сам факт їх існування вносив розкол в українське суспільство. Зважаючи на це, можна погодитися з думкою Д. Веденєєва й Г. Биструхіна, що широке застосування парамілітарних загонів посилювало громадянський характер збройного протистояння у Західній Україні¹⁵³.

Ильницкий В. Создание и деятельность в западных областях УССР советских парамилитарных формирований (1944–1954 гг.)

В статье на основе неизвестных и малоизвестных документов раскрывается проблема создания и деятельности советских парамилитарных формирований в западных областях УССР. Утверждается, что истребительные батальоны и группы охраны общественного порядка сыграли свою роль в борьбе с украинским освободительным движением.

Ключевые слова: истребительные батальоны, группы охраны общественного порядка, ОУН, УПА, парамилитарные формирования, спецорганы.

I l'nyts'kyi V. The formation and activities of soviet paramilitary formations in the western region USSR (1944–1954)

On the basis of unknown and little-known documents revealed the problem of the formation and activities of soviet paramilitary formations in the western region USSR. The author proved, GB, HOHP played a role in the fight against the liberation movement.

Key words: VB, HOHP, OUN, UPA, paramilitary formations, spetsorhany.

¹⁵³ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів... – С. 334.

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

*Инна ОСТРОВСКАЯ**

Под грифом «секретно»... (к истории Севастопольского концентрационного исправительно-трудового лагеря для «контрреволюционных элементов» в 1921 г.)

В статье впервые рассматривается вопрос об организации Севастопольского концентрационного исправительно-трудового лагеря для «контрреволюционных элементов», располагавшегося на территории Херсонесского монастыря св. Владимира (1921 г.).

Ключевые слова: концентрационный трудовой лагерь, контрреволюция, сёстры милосердия, революционный отряд, монастырь.

В предшествующее десятилетие внимание исследователей в значительной мере было привлечено к трагическим событиям осени–зимы 1920 г. на Крымском полуострове. В результате осуществлявшихся советскими чрезвычайными органами ме-

* *Островская Инна Валериевна* — заведующая отделом Национального музея героической обороны и освобождения Севастополя.

роприятий по «очищению» Крыма от «контрреволюционного элемента» были уничтожены, отправлены в концлагеря тысячи сдавшихся в плен офицеров и солдат белогвардейских войск, а также тех, кто в силу своего социального происхождения не вписывался в схему построения «нового общества». Несмотря на интерес к этой теме, история организации Севастопольского концентрационного исправительно-трудового лагеря для «контрреволюционных элементов» оставалась до недавнего времени «белым пятном», так как соответствующие документы находились под грифом «секретно».

В советской России первые концлагеря были созданы по приказу Л. Д. Троцкого в конце мая 1918 г., когда предполагалось разоружение Чехословацкого корпуса. Обычно они организовывались на месте освободившихся после обмена военнопленными лагерей 1-й мировой. В июне–августе 1918 г. в ходе гражданской войны идея развития системы концлагерей как элемента репрессивной политики большевиков получает широкое распространение. Их законодательное оформление связано с принятием Совнаркомом 5 сентября 1918 г. декрета «О красном терроре», где органам ВЧК было предоставлено право

«изолировать всех потенциально опасных врагов большевизма в концентрационные лагеря».

Заключение в концлагерь не требовало практически никакой судебной процедуры и осуществлялось как административная мера в отношении «сомнительных граждан».

В феврале 1919 г. на заседании ВЦИК председатель ВЧК Ф. Э. Держинский отмечал:

«Я предлагаю оставить эти концентрационные лагеря для использования труда арестованных, для господ, проживающих без занятий, для тех, кто не может работать без известного принуждения, или, если мы возьмём советские учреждения, то здесь должна быть применена мера такого наказания за недобросовестное отношение к делу, за нерадение, за опоздание и т.д. Этой мерой мы сможем подтянуть даже наших собственных работников».

Окончательное организационное оформление данная мысль получила в декрете ВЦИК РСФСР от 15 апреля 1919 г. «О лагерях принудительных работ» и в постановлении ВЦИК РСФСР от 17 мая того же года¹.

Перед лагерями принудительных работ ставились задачи не только изоляции и наказания различных «враждебных сил», но и «перековки» представителей «эксплуататорских классов». В постановлении от 17 мая 1919 г. уточнялось, что расходы, связанные с содержанием осуждённых, должны окупаться их трудом, т. е. был провозглашён принцип самокупаемости мест лишения свободы, который фактически не утратил своего значения до настоящего времени. К концу 1920 г. таких лагерей на территории РСФСР было 84 в 43 губерниях, где содержалось около 50 тыс. чел.² Поначалу их организацией занимались местные аппараты ЧК с последующей передачей в ведение НКВД, в составе которого был создан отдел принудительных работ.

В фондах Национального музея героической обороны и освобождения Севастополя хранится копия книги председателя Севастопольского ревкома, позже первого председателя Севгорсовета С. А. Крылова «Красный Севастополь» 1921 г. издания. В ней автор ярко описывает события первого года становления в городе советской власти, отмечая, что наряду с иными одной из первоочередных мер была организация концентрационного лагеря³.

Хронология событий была следующая. 15 ноября 1920 г. в Севастополь вступили части 51-й пехотной дивизии и автоотряд 1-й Конной армии. Уже на следующий день газета «Правда» сообщала, что

«реввоенсоветы оперирующих в Крыму армий принимают все меры к скорейшему восстановлению революционного порядка».

¹ Известия ВЦИК. – 1919. – 17 мая. – № 105.

² Государственный архив Российской Федерации, ф. 393, оп. 13, д. 1в, л. 111.

³ Фонды Национального музея героической обороны и освобождения Севастополя (далее — Фонды НМГООС), НВ-1741.

К первостепенным задачам новой власти относился учёт уже бывших солдат, офицеров Добровольческой или старой императорской армий, чиновников, иностранцев. С этой целью по приказу Крымского ревкома № 4 (от 17 ноября) и № 167 (от 25 декабря) в городе прошли первые регистрации, охватившие бывших офицеров, солдат врангелевской армии, чиновников военного ведомства⁴. Данные мероприятия проводились также по распоряжению начальника гарнизона и Севастопольского городского военкомата⁵. Именно многочисленные регистрации и перерегистрации стали основанием для дальнейших чисток города от «чуждых элементов». Среди чрезвычайных карательных органов, действовавших тогда в Севастополе, были ударная группа особого отдела Южного фронта, особый отдел 46-й дивизии, особый отдел Чёрного и Азовского морей (Черназморей), революционный военный трибунал Черназморей. Как правило, «тройки» этих органов, обладая особыми полномочиями, подписывали документы, определявшие судьбу так называемых «контрреволюционных элементов».

По всей видимости, регистрации и стали первыми источниками пополнения заключёнными Севастопольского концентрационного исправительно-трудового лагеря, что расположился в Херсонесском и Георгиевском монастырях. Создан он был 1 января 1921 г.⁶ На тот момент в городе образовались две независимые друг от друга службы исполнения наказаний в виде лишения свободы: одна — в ведении наркомюста (Севастопольская тюрьма, с марта 1921 г. — исправдом), другая — НКВД (концлагерь).

Открытию лагеря в Херсонесском монастыре способствовал ряд факторов, в том числе удалённость от города, наличие долговременных построек (могли вместить до 120 чел.) в относительно хорошем состоянии, налаженный ранее монахами

⁴ Ревкомы Крыма: Сб. док. и матер. – Симферополь, 1968. – С. 23.

⁵ Державний архів м. Севастополя (далее — Держархів м. Севастополя), ф. Р-229, оп. 1, спр. 2, арк. 48.

⁶ Державний архів АР Крим (далее — Держархів АР Крим), ф. Р-1176, оп. 1, спр. 51, арк. 17.

быт и небольшая материальная база для мелкого кустарного производства⁷. В организации работы Севастопольского лагеря активное участие приняли представители ВЧК из центра. Среди них был и начальник оперативного отдела управления особого отдела ВЧК В. Плятт, к тому моменту уже имевший «богатый» опыт по определению дальнейших судеб «контр-революционеров», полученный им во время ликвидации восстания донского казачества в феврале 1919 г.⁸

Концентрационный лагерь находился в ведении подотдела общественных повинностей и принудительных работ отдела управления Севастопольского ревкома, который возглавлял Василий Никитич Семёнов. Помимо работы в управлении, он был постоянным представителем от военно-революционного комитета в комиссии ВЧК особого отдела 46-й дивизии по ликвидации остатков врангелевских войск, буржуазии и по чистке советских учреждений от «чуждого элемента». Бывший рабочий судостроительного завода и боец революционного отряда А. Мокроусова, он имел богатый боевой опыт: участвовал в разоружении махновских войск, прибывших в Севастополь в ноябре 1920 г. с частями Красной армии, возглавлял отряд по охране города в районе цирка Труцци во время регистрации бывших солдат армии П. Н. Врангеля. Вспоминая то время, В.Н. Семёнов замечал:

«Работа требовала большого напряжения, энтузиазма и времени, работали днём и ночью»⁹.

Управление концлагерей располагалось в бывшей архиепiscopalской гостинице Херсонесского монастыря. Здесь же рядом находились баня, мастерские, а также храм, занимавший площадь 250 кв. сажен. Как свидетельствует архимандрит Фионисий,

«на территории лагеря размещались малярная, кузнечная, столярная, портняжная, переплётная мастерские, которые

⁷ Держархів м. Севастополя, ф. Р-79, оп. 1, спр. 59, арк. 15.

⁸ Российский государственный военный архив, ф. 33987, оп. 1, д. 95, л. 68.

⁹ Фонды НМГООС, НВ-27758.

в 1921 г. были реквизированы у монастыря в пользу концлагеря»¹⁰.

Администрация лагеря была полностью укомплектована к 4 января 1921 г., в состав руководства вошли комендант — Николай Булыгин, адъютант — Григорий Хорунжинков, начхоз — Александр Петров. Караульная команда, первоначально насчитывавшая 18 младших милиционеров, с марта увеличилась на 6, а с апреля — ещё на 4 и в общей сложности состояла из 28 чел. Хозяйственная часть включала 14 чел.: пекари, кухарки, портнихи, сапожники, кузнецы, прачки, причём все вольнонаёмные, не из числа заключённых.

Как сообщал начальник лагеря,

«с момента организации концлагерь был заполнен арестованными дезертирами труда, буржуазией, спекулянтами, всего 295 человек, принятыми от Севастопольского отдела Комтруда».

К 13 января 1921 г., по распоряжению заведующего отделом управления Севастопольского ревкома Салтыкова, многие были освобождены по ордерам, и с 13 января в лагере содержались исключительно заключённые, отбывавшие наказания сроком от 6 мес. до 20 лет по приговорам особых отделов 46-й дивизии, Черназморей, революционного военного трибунала Чёрного и Азовского морей, Севастопольской ЧК.

К апрелю 1921 г. в Херсонесском лагере содержались 150 чел. Интересно, что многим по постановлению суда местом отбывания наказания определялся Донбасс, реже — Север. Самый большой срок (20 лет) был присуждён особым отделом 46-й дивизии — 2 чел., особым отделом Черназморей — 4 чел. Среди заключённых были и те, кому был определён срок «до окончания гражданской войны» (5 чел.), а наиболее многочисленной стала группа отбывавших срок от 1 до 5 лет. Были и те, кому предстояло сидеть всего полгода (за кражу, приобретение краденого, тунеядство). За период с января по апрель 1921 г. в лагере произошло 3 побега. Причём нормативные документы

¹⁰ Держархів м. Севастополя, ф. Р-420, оп. 1, спр. 92, арк. 27.

строго карали за такой проступок — в первый раз устанавливалось увеличение срока заключения в десять раз, а за вторичный побег ревтрибунал имел право применить расстрел.

Исходя из отчёта начальника лагеря от 2 апреля 1921 г., можно частично определить причину сурового наказания. Однако против 106 чел. в списке не указана причина заключения, все они проходили по линии особого отдела 46-й дивизии. По линии Севастопольской ЧК были осуждённые за дезертирство, спекуляцию и укрывательство спекулянтов, бандитизм, сокрытие казённого имущества, распространение контрреволюционных слухов, как праздный элемент, за дискредитацию советской власти, взяточничество, воровство. В лагере могли оказаться и нарушители трудовой дисциплины. Так, в одном из приказов по 2-му Севастопольскому театру от 24 марта 1921 г. указывалось, что

«за опоздание на спектакль артистка Агрелия оштрафована в размере двухнедельного заработка, а в случае повторения инцидента её дело будет отправлено в коментруд для помещения оной в концентрационный лагерь»¹¹.

Основным средством перевоспитания была «трудотерапия». Заключённых использовали как на работах в лагере, так и за его пределами. Вся деятельность учреждения строилась по принципу самокупаемости, работавшие кузнечно-слесарная, плотницко-столярная, сапожно-заготовочная, портняжная мастерские, а также пекарня обслуживали нужды лагеря. Работа мастерских прибыльной не была из-за отсутствия достаточного количества инструментов и расходных материалов.

За январь–апрель 1921 г. заключённые исполнили 127 подрядов на работы по требованиям различных учреждений, куда было отправлено 1907 чел. Первоначально для них был установлен 8-часовой рабочий день на работах с применением физического труда, и немного больший — на канцелярских. Позже рабочий день был сокращён до 6 часов. Никакого ответственного труда заключённым не доверяли. Часть их отправля-

¹¹ Держархів АР Крим, ф. Р-1176, оп. 1, спр. 173, арк. 160.

лась на работы под конвоем, а некоторые — самостоятельно. К 18-ти часам заключённые были обязаны прибыть в лагерь — в противном случае они объявлялись беглыми и подлежали наказанию при поимке.

Помимо мастерских, за лагерем был закреплён земельный надел в 10 десятин. Из них половина — засеянная пахота, 1,5 — огород, а 3,5 десятины пахотной земли и огорода пустовали из-за отсутствия семенного материала.

Что касается медицинского обеспечения в лагере, то при серьёзных болезнях людей отправляли на лечение в 1-ю Советскую больницу города. Таковых к 1 апреля 1921 г. было 6 чел. Однако 30 марта, согласно приказу отдела управления Севастопольского ревкома, на базе лагеря был организован приёмный покой на 5 чел., который периодически посещался городскими врачами¹².

Несомненно, большой интерес представляет поимённый анализ списков заключённых. В этом направлении предстоит ещё большая поисковая работа, но уже сегодня найдены интересные материалы, личные документы тех, кто содержался в лагере. Так, в Государственном архиве Автономной Республики Крым выявлено личное дело Елены Петровны Калабиной, которая была «арестована за службу у белых» и 12 января 1921 г. осуждена «тройкой Крымской ударной группы» управления Южного и Юго-Западного фронтов к 20 годам ИТЛ¹³. Вместе с жёнами офицеров врангелевской армии она была определена в Херсонесский лагерь, где работала сестрой милосердия. Вместе с ней заключение отбывала и Екатерина Васильевна Туркенич, 1 января 1921 г. осуждённая «тройкой Крымской ударной группы» к 10 годам ИТЛ «за службу у белых в Дроздовской дивизии»¹⁴. Несмотря на свои профессиональные навыки медсестры в лагере она работала как огородница. Наряду с сёстрами милосердия, военными чиновниками и военспецами ста-

¹² Держархів м. Севастополя, ф. Р-1176, оп. 2, спр. 45, арк. 3.

¹³ Держархів АР Крим, ф. Р-4808, оп. 1, спр. 021879.

¹⁴ Там само, спр. 022203.

рой армии в концлагере оказались и 30 монахов Херсонесского монастыря во главе с 73-летним архимандритом Зосимой. Отдельную группу заключённых составляли 16 сотрудников госконтроля Севастопольского отделения Рабоче-крестьянской инспекции, бывших специалистов старой власти, осуждённых по линии особого отдела 46-й дивизии. После тотальной ревизии, проведённой в городе большевиками, необходимость в их услугах отпала, и все они были отправлены в Херсонесский лагерь.

В первых числах июля 1921 г. начался процесс ликвидации лагеря. Уже 10 июля в бессрочный отпуск убыло 10 сотрудников и милиционеров охраны, а 22 июля, по просьбе заместителя председателя исполкома Прокофьева, по причине ликвидации лагеря отсюда для охраны городской тюрьмы на должности надзирателей было переведено 15 красноармейцев¹⁵. 1 августа 1921 г. на заседании Севастопольского исполкома под председательством Крылова было принято решение концлагерь расформировать, а его имущество передать собесу¹⁶. Однако 10 августа того же года от заведующего отделением управления Крымского ревкома в исполнительный комитет Севастопольского горсовета рабочих, крестьянских, красноармейских, военно-морских депутатов из Симферополя поступила уточняющая телеграмма:

«Все мастерские, 2 рабочие лошади ликвидированного концлагеря, указанные в акте ликвидационной комиссии, поступают в распоряжение центрального лагеря в Симферополе, которым будет прислан приёмщик. 20 кроватей передать Севврачебнопитательному пункту Крымэвака, остальное имущество поступает в ваше распоряжение»¹⁷.

Причин закрытия лагеря было несколько. Во-первых, после ликвидации ВЧК и создания ГПУ при НКВД РСФСР началась реорганизация системы мест заключения, где содержались так

¹⁵ Держархів м. Севастополя, ф. Р-79, оп. 1, спр. 4, арк. 34.

¹⁶ Там само, спр. 12, арк. 9 а.

¹⁷ Там само, спр. 93.

называемые «контрреволюционные элементы». В результате чего значительная часть заключённых из уездных и губернских лагерей была переведена на север страны. Во-вторых, эпидемия холеры, затруднения в проведении санитарных мероприятий в местах заключения влекли за собой превращение лагерей в очаги массового распространения опасного заболевания. С весны 1921 г. борьба с эпидемией являлась вопросом первостепенной важности. В соответствии с государственными циркулярами предлагалось производить замену сроков заключения на поручительство, залог, в самых широких масштабах прибегать к досрочному освобождению¹⁸. В-третьих, работа лагеря строилась по принципу самокупаемости. Мастерские обслуживали его нужды, также исполнялись заявки от различных городских учреждений. Однако в условиях обострения продовольственного кризиса шло сокращение числа заявок, ведь все работавшие в госучреждениях переводились на продовольственное снабжение этих учреждений. Таким образом, лагерь не мог самостоятельно содержать себя, что в совокупности с другими причинами и привело к его ликвидации.

Сегодня всё ещё невыясненным остаётся вопрос о судьбах людей, находившихся в лагере. Его работа, согласно нормативным материалам, сопровождалась значительным числом делопроизводственных документов. Это были особые карточки на заключённых, которые поступали в алфавитный реестр лагеря (3 экземпляра), бухгалтерские ведомости по выполненным нарядам с указанием лицевых счетов заключённых, копии судебных приговоров или постановления, по которым препровождались заключённые, периодические отчёты, каждые две недели подаваемые в отдел принудительных работ НКВД. Выявлению и поиску этих документов будет посвящена дальнейшая исследовательская работа.

Необходимо отметить, что на сегодня самым малоизученным является вопрос о работе лагеря в Георгиевском монастыре вблизи Балаклавы. Монастырская братия в своё время поддерживала барона П. Н. Врангеля. После установления со-

¹⁸ Держархів м. Севастополя, ф. Р-245, оп. 1, спр. 20.

ветской власти тут, на отдалённой от города территории, был также открыт лагерь для «контрреволюционеров», являвшийся частью Севастопольского концлагеря. Документально известно, что и на 1930 г. он по-прежнему функционировал.

Таким образом, все эти вопросы требуют тщательного исследования, кропотливой поисковой работы в крымских и российских архивах. Процесс переосмысления трагических событий минувшего становится с каждым годом более интенсивным, а это даёт надежду на то, что белых пятен в истории полуострова будет всё меньше.

Островська І. Під грифом «секретно»... (до історії Севастопольського концентраційного виправно-трудового табору для «контрреволюційних елементів» у 1921 р.)

У статті вперше розглядається питання про організацію Севастопольського концентраційного виправно-трудового табору для «контрреволюційних елементів», що розташовувався на території Херсонського монастиря св. Володимира (1921 р.).

Ключові слова: концентраційний трудовий табір, контрреволюція, сестри милосердя, революційний загін, монастир.

Ostrovskaya I. Classified as «secret» ... (the history of Sevastopol concentration labor camp for «counter-revolutionary elements» in 1921)

The article presents the little known facts from the history of organization and work Sevastopol's counter-revolutions camp for «counter-revolution detachment». Camp was disposed in territory of Chersonesus monastery St. Volodymyr in 1921.

Key words: counter-revolution detachment, counter-revolutions camp, nurse, monastery.

Південна група військ УНР у підготовці антибільшовицького повстання в Україні (1921 р.)

У статті й опублікованих документах Галузевого державного архіву Служби безпеки України досліджується участь Південної групи військ УНР у підготовці антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р.

Ключові слова: УНР, Південна група військ, антибільшовицьке повстання, Гулий-Гуленко.

Збройний виступ наприкінці жовтня – у листопаді 1921 р. з території Польщі й Румунії трьох нечисленних загонів Української повстанської армії (УПА) у вітчизняну історію ввійшов як Другий зимовий похід Армії УНР. Він готувався з кінця лютого, планувався у значно ширших масштабах спочатку на травень–червень, а згодом — на вересень 1921 р. і мав стати сигналом до початку загального антибільшовицького повстання в Україні, але, по суті, підвів ризику під завершальним, повстанським, етапом Української революції 1917–1921 рр.

Другий зимовий похід пов'язують, насамперед, із рейдом з території Польщі Волинської групи, 360 козаків і старшин якої в ніч на 17 листопада 1921 р. було захоплено в полон під с. Малі Миньки й 23 листопада того ж року розстріляно під містечком Базар на Житомирщині. Переважна більшість наукових праць, мемуарів та оприлюднених архівних документів про його підготовку і проведення також висвітлює діяльність у лютому–листопаді 1921 р. в Польщі Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР (ППШ) й організацію ним Листопадового рейду Волинської та Подільської груп УПА. Водночас організацію з Румунії у червні–листопаді того ж року штабом Південної групи військ УНР (ШПГ) повстанського руху на півдні Правобережжя та участь у Другому зимовому поході Бессарабської групи УПА досліджено менш ґрунтовно.

* Василенко В'ячеслав Миколайович — провідний науковий співробітник ГДА СБ України.

Із-поміж сучасних вітчизняних істориків внесок Південної (Першої) групи у загальноукраїнську повстанську справу найповніше відобразили у своїх працях С. Боган (у рамках дослідження повстанського руху в Одеській губернії 1920–1923 рр.), Д. Красносілецький і П. Стегній (у контексті висвітлення національно-визвольного повстанського руху на Правобережжі 1920–1924 і 1921–1923 рр.), а також Я. Файзулін (як складову частину організації та проведення Другого зимового походу)¹. Дослідники вдало висвітлили ряд ключових питань: про заснування, дислокацію, структуру й діяльність ШПГ, його стосунки з Головною командою військ УНР і ППШ, організацію та проведення Листопадового рейду Бессарабської групи, розгортання повстанського руху на півдні України. Відомості про партизанський рух у регіоні й організацію виступу Бессарабської групи наведено також у монографіях з історії Молдавії З. Іванової й А. Лазарева², публікаціях К. Завальнюка, Р. Коваля, І. Срібняка та О. Янчука³.

¹ *Боган С.М.* Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2005; *Красносілецький Д.П.* Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР у 1920–1924 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 2007; *Стегній П.А.* Селянський повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): Дис. ... канд. іст. наук. – Кременчук, 2000; *Файзулін Я.М.* Другий зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008.

² *Іванова З.М.* Левобережные районы Молдавии в 1918–1924 гг. – Кишинёв: Штиинца, 1979. – 215 с.; *Лазарев А.М.* Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос. – Кишинёв: Картя молдовеняскэ, 1974. – 909 с.

³ *Завальнюк К.В.* Провісники волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті роки ХХ ст.). – Літин: Літинська райдрукарня, 2005. – 352 с.; *Коваль Р.М.* Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 615 с.; *Його ж.* Отаман святих і страшних. – К.: Просвіта, 2000. – 286 с.; *Срібняк І.В.* Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. // Укр. істор. журн. – 2001. – № 5. – С. 107–120; *Янчук О.Б.* Останній гайдамака Одещини. – О.: [б.в.], 2001. – 56 с.; *Його ж.* Український військовий і повстанський рух на Одещині у 1917–1923 рр. – Одеса: Видання Українського Чорноморського інституту ім. Ю. Липи, 1998. – 80 с.

Джерельною базою дисертацій, монографій і статей відповідної тематики стали, зокрема, матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України): фонди ЦК КП(б)У та ін.⁴; Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України): фонди ВУЦВК, Раднаркому УСРР, Народного комісаріату закордонних справ УСРР, Військового міністерства УНР, Генерального штабу Армії УНР, Канцелярії Директорії УНР, Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР, Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі УСРР, ВУЧК та Міністерства закордонних справ УНР⁵, численні фонди держархівів Вінницької та Одеської областей, а також опубліковані збірники документів⁶.

У пропонованій публікації висвітлюється діяльність ШПГ, спрямована на підготовку в регіоні загального антибільшовицького повстання й організацію збройного виступу українських військ із території Румунії. Статтю підготовлено на основі документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБ України): слідчих і судових матеріалів стосовно командувача Південної групи генерал-хорунжого Андрія Гулого-Гуленка⁷, начальника Першого повстанського району полковника

⁴ Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, 5.

⁵ Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1, 2, 4, 1075, 1078, 1429, 2297, 3204, 3361, 3696.

⁶ Документы внешней политики СССР. – Москва: Госполитиздат, 1960. – Т. 4: 19 марта – 31 декабря 1921 г. – 836 с.; Пограничные войска СССР: 1918–1928 гг.: Сб. док. – Москва: Наука, 1973. – 927 с.; Советское строительство в левобережных районах Молдавии 1921–1924: Сб. док. и мат. – Кишинёв: Ин-т истории Академии наук МССР, Центральный гос. архив МССР, Одесский обл. гос. архив УССР, 1977. – 377 с.; Розвідка і контррозвідка України 1917–1921 рр.: Зб. док. і мат. – К.: Ін-т СБ України, 1995. – 167 с.

⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), ф. 5, спр. 66646, т. 12–14. Зазначені томи є у списку джерел дисертації Т. Плазової, а протокол допиту А. Гулого-Гуленка від 9 серп-

Йосипа Пшоника⁸, начальника П'ятого повстанського району полковника Семена Заболотного і начальника його штабу — емісара ППШ Марка Китайського⁹, начальника штабу Наддністрянської повстанської бригади — емісара ШПГ поручника Михайла Чеховича (отаман Гуляй-Біда)¹⁰ та Маркіяна Усатого — кур'єра ШПГ до начальника Третього повстанського району отамана Гнибиди¹¹. Зазначені документи становлять частину 29-томної архівної кримінальної справи «Петлюрівські отамани», зібраної в Москві обліково-статистичним відділом Головного управління державної безпеки НКВС СРСР у 1936 р. за наказом НКВС № 00242 з окремих справ 1920–1925 рр. провадження.

Фігуранти справи потрапили до рук чекістів у різний час і за різних обставин. Так, М. Чеховича було заарештовано, очевидно, наприкінці листопада 1921 р. Про обставини затримання в його архівно-кримінальній справі не згадується, але відомо, що свідчити він почав із 1 грудня¹². Унаслідок чекістсько-військової операції, проведеної в ніч на 24 січня (7 лютого) 1922 р. у с. Ферпатія Балтського повіту, було захоплено С. Заболотного й М. Китайського¹³.

19 липня 1922 р. в Одесі органами ГПУ несподівано для повстанців був заарештований А. Гулий-Гуленко. Вправний конспіратор завжди впевнено й невимушено почувався у ворожому оточенні, але цього разу таки потрапив під пильне око чекістського агента. Слідчі довго й безрезультатно шукали антирадянські наміри в діях колишнього командувача Південної групи після провалу Листопадового рейду та намагалися якись чином прив'язати до повстанської і шпигунської діяльнос-

ня 1922 р. потрапив на зберігання до ЦДАГО України (ф. 1, оп. 20, спр. 1040) і став джерелом досліджень П. Стегнія і Я. Файзуліна.

⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 16.

⁹ Там само, т. 17.

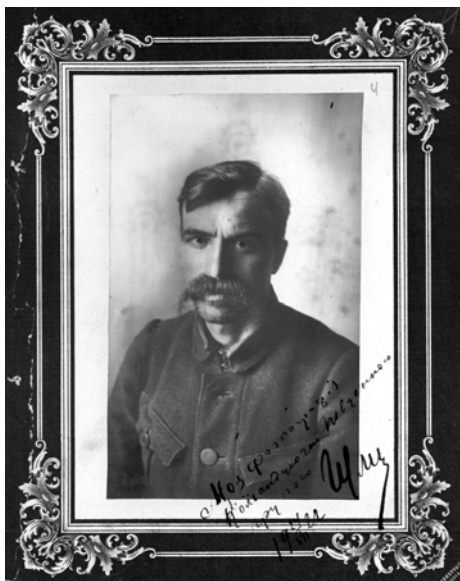
¹⁰ Там само, т. 18.

¹¹ Там само, т. 15.

¹² Там само, т. 18, арк. 4.

¹³ Там само, т. 17, арк. 62–62 зв.

ті дві його ризиковані нелегальні подорожі у травні й червні-липні 1922 р. територією радянської України. А. Гулий-Гуленко, певно, не лукавив, пояснюючи їх винятково бажанням особисто поспостерігати за останніми змінами у житті народу та з'ясувати можливість повернення на Батьківщину за амністією, оголошеною інтернованим за кордоном військовослужбовцям Армії УНР. Генерал був популярним серед війська та еміграції,

А. ГУЛИЙ-ГУЛЕНКО.

На правий нижній кут фотокартки нанесено його власноручний засвідчувальний напис від 21 липня 1922 р.

ГДА СБ України, КСС, т. 1, арк. 4.
Оригінал.

відчував особисту відповідальність за життя підлеглих. Перспектив продовження антибільшовицької боротьби він уже не бачив, а тому після повернення до Румунії мав наміри виїхати на постійне проживання до Аргентини та влаштуватися на роботу за спеціальністю лісівника¹⁴. І він справді оминав холоднотоярські стежки, де влітку 1922 р. ще жеврів вогонь повстанського руху¹⁵. У ході слідства, щоправда, було встановлено й іншу причину появи А. Гулого-Гуленка в радянській Україні — прагнення вивести за кордон свого 14-річного сина Віктора, котрий проживав у сестри¹⁶.

4 грудня 1924 р. пильність і наполегливість виявив І. Скуратівський — колишній амністований колега М. Усатого, упізнавши того просто на вулиці

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 23.

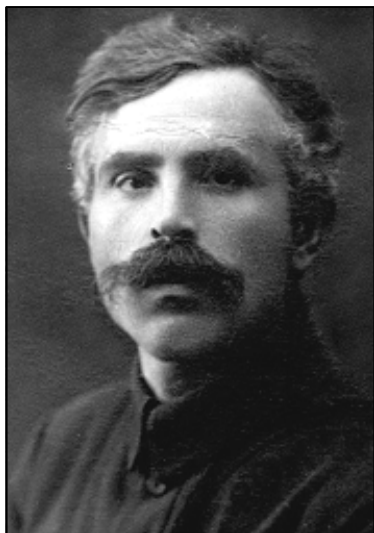
¹⁵ Там само, т. 14, арк. 21, 42.

¹⁶ Там само, т. 13, арк. 151, 157 зв.

й привівши до управління міліції Бульварного району м. Києва¹⁷. Дещо пізніше, 12 лютого 1925 р., неподалік від Ямполья під час нелегального перетину румунсько-радянського кордону було затримано Й. Пшоника¹⁸. За їх показаннями до повернення в Україну першого спонукало бажання амністуватися, а другого — встановити контакт з Ю. Тютюнником¹⁹. Чекістів пояснення М. Усатого та Й. Пшоника не надто переконали, навіть попри те, що обидва були вже виснажені багаторічною боротьбою і поневіряннями на чужині, а під час затримання спротиву не чинили.

Очевидна безвихідь становища заарештованих та застосування до них засобів фізичного й психологічного впливу спонукали їх не лише на потрібні слідству зізнання, але й на пропозиції про використання в оперативній роботі, зокрема від М. Чеховича — у грудні 1921 р., М. Китайського — у березні 1922 р., А. Гулого-Гуленка — у липні 1922 р. та М. Усатого — у грудні 1924 р.²⁰

Проте відомостей про оперативне й ідеологічне використання цих осіб у слідчих справах немає. Припустити це можна лише стосовно М. Чеховича за відсутністю в його справі судового

Й. ПШОНИК.

Фотографія з посвідчення, виданого йому 11 жовтня 1923 р. дирекцією поліції та загальної безпеки міністерства внутрішніх справ Румунії. Документ надавав власникові тимчасовий дозвіл на проживання у цій країні.

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 28, конверт 4, арк. 1.

Оригінал.

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 15, арк. 123–124.

¹⁸ Там само, т. 16, арк. 1–2.

¹⁹ Там само, т. 15, арк. 17; т. 16, арк. 5–6.

²⁰ Там само, ф. 5, спр. 66646, т. 18, арк. 1, 4; т. 17, арк. 63–68; т. 13, арк. 150–151 зв.; т. 15, арк. 47.

рішення та стосовно А. Гулого-Гуленка, якому на той час, принаймні, було збережене життя — його засудили до 10 років позбавлення волі. Утім, більшовицька державна машина була нещадною навіть до скорених ворогів, і надалі убачаючи в них потенційну небезпеку. Відтак невідворотна смертна кара для них могла хіба що лише затриматися у часі. Й. Пшоник і С. Заболотний власні послуги щодо співпраці з каральними органами не пропонували. Останньому 5 березня 1922 р. навіть вдалося втекти зі слідчого ізолятора ВУЧК у Харкові, після чого завдання його негайного розшуку було поставлене всім підрозділам ЧК в Україні²¹.

М. Китайського, Й. Пшоника та М. Усатого за результатами слідства було засуджено до розстрілу як «невиправних ворогів радянської влади». С. Заболотний загинув від руки агента ГПУ в ніч на 4 липня 1922 р. в с. Берізки Чечельницькі неподалік від Ольгополя. Так стверджує дослідник К. Завальнюк на підставі документів, віднайдених ним у Державному архіві Вінницької області²².

Про підготовку в Україні загального антибільшовицького повстання і діяльність Південної групи всі зазначені особи були змушені свідчити багато й докладно. З їхніх слів постала цілісна картина подій, творцями й очевидцями яких вони були.

Так, ще наприкінці жовтня 1920 р., в умовах проголошення перемир'я між поляками й більшовиками, Головний отаман С. Петлюра й командування Армії УНР покладали великі сподівання на можливість виправлення важкого становища на фронті за рахунок максимального використання надзвичайного піднесення на території України антибільшовицького повстанського руху. Із цією метою для прориву фронту та з'єднання з повстанцями готувалася мобільна бригада, яку мав очолити досвідчений організатор партизанського руху А. Гулий-Гуленко. Завданням його підрозділу було об'єднати в одночасній активній боротьбі у ворожому тилу всі повстанські загони

²¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 17, арк. 21–28.

²² *Завальнюк К.В.* Провісники волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті роки ХХ ст.). – С. 46–48.

Правобережжя. Партизани повинні були руйнувати комунікації червоних²³. Українське військове командування готувало наступ по всьому фронту і розраховувало на подальше злиття з повстанцями, але ворог випередив та змусив Армію УНР перейти до тяжких оборонних боїв, під час яких значних втрат зазнала й новосформована бригада. Стабілізувати фронт так і не вдалося.

Незважаючи на відхід 21 листопада української армії за демаркаційну лінію по р. Збруч і початок її інтернування, того ж таки дня за наказом військового командування для з'єднання з повстанцями в тил червоних прорвався нашвидку сформований А. Гулим-Гуленком мобільний підрозділ у складі 365 добровольців при 50 кулеметах. За зміненим оперативним завданням загін мав провести активні операції у глибокому тилу, об'єднати повстанців Правобережжя та спільними зусиллями надати допомогу Армії УНР у випадку відновлення нею фронту. На початку грудня до цього відділу приєдналися повстанські загони отаманів Цвітковського, С. Гризла й П. Дерещука. Об'єднане формування у складі 3000 піхотинців і 600 кавалеристів рейдувало в Уманському, Гайсинському, Звенигородському й Таращанському повітах, беручи участь у боях із частинами червоних 41-ї, 45-ї, 47-ї піхотних дивізій, Першим кінним корпусом та кінною бригадою Г. Котовського²⁴.

У середині грудня гонець сповістив учасників рейду про остаточне інтернування в Польщі Армії УНР. А. Гулий-Гуленко дав розпорядження про розпорошення свого формування. Більшість повстанців вирішило залишитися в Україні. Радянськорумунський кордон у районі Рибниці перетнуло лише два нечисленних кавалерійських загони на чолі з полковником Сірком та поручником М. Чеховичем. А. Гулий-Гуленко перебував у складі першого загону (350 вершників), але відстав від нього внаслідок тяжкого поранення в останньому бою. Надалі за підробленими документами він потрапив до лікарні у с. Слобозія за 15 верст на південь від Тирасполя, а після одужання, напри-

²³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 10–11, 88.

²⁴ Там само, арк. 10–11, 88 зв.

кінці січня 1921 р., перейшов по кризі через Дністер, опинившись на румунській території. Про досвід вдалої взаємодії підрозділу регулярної армії з повстанцями на антибільшовицькому фронті було поінформовано Надзвичайну дипломатичну місію УНР в Румунії, а також військове командування цієї країни²⁵.

У квітні 1921 р. через місію УНР у Бухаресті А. Гулого-Гуленка було викликано в Польщу, де він перебував до початку червня. Упродовж цього часу він зустрівся з С. Петлюрою і Ю. Тютюнником, дізнавшись від них про планування в Україні антибільшовицького виступу й призначення командувачем Південної групи. Безперечно, доповідь А. Гулого-Гуленка про результати грудневого рейду зміцнили віру Державного центру УНР у можливість підняти загальне повстання й успішно проводити спільні операції армійських і партизанських підрозділів. Разом із начальником ППШ Ю. Тютюнником і головою військової секції Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Польщі генералом В. Зелінським А. Гулий-Гуленко брав активну участь у таємних переговорах про підтримку майбутнього повстання з начальником польського генштабу генералом К. Сосновським і начальником другого відділу генштабу майором Чернецьким, а також з уповноваженим французького уряду в Польщі генералом А. Нісселем. Під час цих перемовин було досягнуто домовленостей про організацію на території Польщі й фінансування через 2-й відділ польського генштабу українського повстанського центру; створення прикордонних контрольно-перепускних пунктів для агентів на шляху до України та у зворотному напрямі; про використання інтернованих козаків і старшин як емісарів та агентів, забезпечення їх необхідними документами і правом на безкоштовне пересування залізницею; про відпущення з таборів на час повстання всіх інтернованих козаків і старшин Армії УНР і забезпечення їх необхідною для боротьби з більшовиками зброєю та спорядженням²⁶.

Французи й поляки виступили посередниками в налагодженні відповідної співпраці українців із румунами. Унаслідок

²⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 11–12, 89–90.

²⁶ Там само, арк. 12–13, 90–90 зв.

переговорів у травні 1921 р. з генералом А. Нісселем румунський генштаб зобов'язався в контакт з польським та французьким військовими командуваннями надавати підтримку ППШ в організації на території України антибільшовицького повстання. Водночас до Варшави було відкликано польського військового аташе в Румунії майора Гурка, який, після одержання інструкцій, повернувся до Бухареста і провів низку зустрічей із відповідальними представниками румунського військового командування щодо організації у цій країні ШПГ²⁷.

Переговори щодо розгортання в Румунії діяльності ШПГ проводилися в Бухаресті у червні – на початку липня 1921 р. за участі голови військової секції місії УНР генерала С. Дельвіга й командувача Південної групи А. Гулого-Гуленка. У червні останній досяг домовленості з генералом Горським про організацію вздовж кордону по р. Дністер контрольних-перепускних пунктів для переправи агентів, літератури та зброї. Тоді ж, після ухвалення домовленості вищою військовою радою при військовому міністрі Румунії, А. Гулий-Гуленко узгодив організацію цих пунктів із командувачами дислокованих на Буковині та Бессарабії 3-го й 4-го румунських корпусів — генералами Задеком та Ружицьким²⁸.

У зоні відповідальності 3-го корпусу було засновано три контрольні-перепускні пункти: у с. Криуляни навпроти придністровського міста Дубоссари на чолі з сотником Є. Гулієм, у с. Вадулці-Води з начальником поручником Стратієнком та у с. Кіцкани на чолі з поручником Топором. Ще три пункти було відкрито на терені 4-го корпусу. Один із них — у с. Атаки, навпроти Могилева-Подільського з радянського боку. Його начальником став поручник Потапчук. Пункт у с. Нападове, що за 15 верст вище придністровського міста Рибниця, очолив сотник Грішний, а у с. Резіна навпроти Рибниці — сотник І. Нога-Новицький. Із метою координації роботи всіх пунктів і підтримання стосунків зі штабом 3-го корпусу в м. Кишинів було засновано інформбюро на чолі з підполковником Чорненком. Для

²⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 90 зв., 120 зв.

²⁸ Там само, арк. 14, 91.

комунікації зі штабом 4-го корпусу в м. Яси утворено сектор інформбюро на чолі з сотником Долинюком²⁹.

Наприкінці червня А. Гулий-Гуленко повернувся до Бухареста й заснував повстанський штаб Південної групи. Начальником його було призначено прибулого з Польщі полковника Стефаніва, помічником — керівника інформбюро підполковника Чорненка, начальником цивільного управління — колишнього земського діяча Поплавського, також викликаного А. Гулим-Гуленком із Польщі. Після заснування штаб переїхав до Кишинєва під виглядом співробітників інформбюро³⁰.

Остаточного узгодження з вищим військовим командуванням Румунії щодо розгортання в Кишинєві діяльності ШПГ на зразок ППШ у Львові й подальшого озброєння для виступу в Україну інтернованих у румунських таборах вояків Армії УНР було досягнуто в першій половині липня генералом С. Дельвігом. У цей час А. Гулому-Гуленку у військовому госпіталі в Бухаресті було зроблено операцію з вилучення з правого боку кулі, що залишалася в його тілі після поранення наприкінці 1920 р.³¹

За встановленим планом підготовки загального антибільшовицького повстання територію України було розподілено на повстанські групи, райони, курінні підрайони й сотенні ділянки. Правобережну Україну поділили на Південну й Північну групи по п'ять районів у кожній. Межі Південної групи на сході проходили вздовж Дніпра від Черкас до Херсона, на півдні — узбережжям Чорного моря від Херсона до Акермана, на заході — уздовж Дністра від Акермана до с. Кам'янка і на півночі — по лінії залізничних станцій Вапнярка–Цвіткове–Бобринська–Сміла–Черкаси³².

Згідно зі складеною ППШ схемою розташування в Україні партизанських загонів та повстанських організацій станом на липень 1921 р., перший район Південної групи охоплював Одеський, Тираспольський, Ананьївський повіти повністю та західну

²⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 91.

³⁰ Там само, арк. 14–15, 91–91 зв.

³¹ Там само, арк. 91 зв.

³² Тамсамо, арк. 13–14, 153.

частину Миколаївського й Херсонського повітів Херсонської губернії; другий обіймав терени Вознесенського, Миколаївського та Херсонського повітів Херсонської губернії; третій район об'єднував Криворізький повіт Херсонської та правобережні частини Верхньодніпровського й Катеринославського (окрім міста Катеринослава) повітів Катеринославської губернії; четвертий включав землі Єлисаветградського, Олександрійського й правобережну частину Кременчуцького повітів Херсонської губернії, Чигиринського, а також південної частини Черкаського й Звенигородського повітів Київської губернії, а п'ятий район охоплював Ольгопільський та Балтський повіти Подільської губернії, а також південь Гайсинського й Брацлавського повітів Подільської та Уманського повіту Київської губернії³³.

Діяльність ШПГ та його фінансування велися через уповноваженого румунського військового командування в Бессарабії капітана Мардареску (у слідчих документах він проходить переважно як Мардарій). Він же був начальником інформбюро штабу військ у Бессарабії. Стосунки з міністрами іноземних і внутрішніх справ Румунії та інформування їх про роботу штабу були прерогативою голови місії УНР у Бухаресті К. Мацієвича. Кур'єрами за посередництва місії, а також поштою і телеграфом підтримувався зв'язок ШПГ зі ставкою Головного отамана в польському Тарнові³⁴.

У Кишиневі штаб розташовувався за адресою: вул. Пирогова, 52. Його основними завданнями були забезпечення районів керівними кадрами, боєприпасами й агітаційною літературою; координація діяльності повстанських загонів на місцях і передача їм розпоряджень ППШ; забезпечення зв'язку ППШ із румунським військовим командуванням та підготовка ударної групи, яка в потрібний час повинна була вирушити з Бессарабії на підтримку загального антибільшовицького повстання³⁵.

Направлення відповідальних співробітників до України й пов'язані з цим облік явок, передача шифрів та інших умовних

³³ ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 204, арк. 1.

³⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 15; т. 17, арк. 17.

³⁵ Там само, арк. 15, 153; т. 16, арк. 25.

знаків велися під повним контролем начальника штабу групи полковника Стефаніва. Станом на 10 серпня в райони Південної групи було направлено до 150 посланців. Понад 40 старшин ще навесні вирушили туди з таборів інтернованих у Польщі. Чотирьох із них, зокрема, було призначено начальниками районів. Решту агентів та емісарів становили старшини й козаки з румунських таборів. До 80 агентів-інформаторів вирушило у зворотному напрямі або вже повернулося. До серпня ще вдавалося дотримуватися належної конспірації і провали агентів траплялися нечасто та радше випадково. Надалі значну частину посланців було заарештовано, із багатьма втрачено зв'язок³⁶.

У свідченнях А. Гулого-Гуленка зазначено дещо відмінну від запропонованої ППШ нумерацію повстанських районів у складі Південної групи: *перший район* подано як Одеський, *другий* — як Балтський, *третій* — як Єлисаветградський, *четвертий* — як Олександрійський і *п'ятий* — як Катеринославський³⁷. У зіставленні зі схемою ППШ помічаємо, що не третій, а другий район може бути умовно Єлисаветградським; не п'ятий, а третій — Катеринославським; не другий, а п'ятий — Балтським; лише перший та четвертий умовно виглядають як Одеський та Олександрійський.

Начальником цивільного управління й виконувачем обов'язків начальника Одеського району було призначено полковника Й. Пшоника. Майже весь час із весни до листопада 1921 р. він перебував у Кишиневі, а північніше від Акермана заснував свій контрольно-перепускний пункт на чолі з сотником Іващенко для переправлення власних емісарів. У розпорядження Й. Пшоника було направлено співробітників ШПГ Топора, Чердиченка, Порайка, Савченка, Козака, Трубу та ін.³⁸ Й. Пшоник свідчив про особисту відправку через кордон лише одного посланця. До провідного на теренах району Одеського повстанкому для зв'язку з професором Д. Бузьком (на той час уже агентом Одеської губЧК) вирушив Баковецький, котрий назад так і

³⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 14, 16, 91 зв., 153 зв.

³⁷ Там само, арк. 14, 153 зв.-154.

³⁸ Тамсамо, арк. 91, 131, 154.

не повернувся. Й. Пшоник розповів про також невдалу спробу незадовго до рейду організувати пункти переправи людей на територію радянської України з метою ведення антибільшовицької агітації³⁹.

Окрім Одеського повстанкому в першому районі діяли й інші підпільні організації, зокрема в Тирасполі та Рибниці. Улітку–восени 1921 р. їх було викрито й ліквідовано. Активних партизанських акцій на території району не спостерігалось. Джерела повідомляють лише про оперування в Одеському повіті загону отамана Чорновоза й рейди до Ананьївського повіту повстанців отаманів С. Заболотного та Я. Кощового⁴⁰.

Начальником Балтського району було затверджено С. Заболотного, котрий підтримував зв'язки з обома повстанськими штабами. Так, ШПГ направив у його розпорядження начальника цивільного управління району Нововирського, а також М. Чеховича, Онопрієнка та ін.⁴¹ За свідченнями М. Чеховича, на радянський бік Дністра він потрапив 23 липня спільно з Т. Марковським і Нововирським. Причому останній виявився нездатним до виконання покладених на нього відповідальних обов'язків і голов-

С. ЗАБОЛОТНИЙ.

Фотографія зроблена, імовірно, упродовж 24 січня – 5 березня 1922 р. під час перебування його під слідством.

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 17, арк. 31 (конверт).
Оригінал.

³⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 16, арк. 30–30 зв.

⁴⁰ Там само, спр. 8839; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2 (д), спр. 10, арк. 9, 11; Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. – Х., 1971. – С. 145.

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 154.

ним чином переховувався⁴². Про призначення начальником п'ятого району отаман С. Заболотний дізнався у квітні 1921 р. у с. Борщі від прибулого «для ведення політичної роботи» емісара ППШ М. Янковського⁴³.

На час запланованого на травень–червень збройного виступу С. Заболотному пропонувалося розгорнути свої повстанські сили в дивізію на теренах Балтського, Ольгопільського, Ямпільського й Брацлавського повітів. За відсутності належних зв'язків організаційна робота у двох останніх повітах отаманом не проводилася. Під час арешту С. Заболотний свідчив, що чисельність його загону завжди була несталою: від кількох десятків осіб в особливо скрутні часи до 400 повстанців навесні 1921 р. Але загін довгий час уникав розгрому й постійно поповнювався завдяки підтримці місцевих селян та сільської інтелігенції⁴⁴.

Наприкінці травня до С. Заболотного прибув ще один емісар ППШ — М. Китайський, залишившись на посаді начальника штабу п'ятого району. У липні його було направлено до Львова для погодження з Ю. Тютюнником вимог Дієвої ради повстанців щодо влаштування життя після перемоги над більшовиками з питань власності на землю, робітничої праці, свободи торгівлі та виборності влади. М. Китайський повернувся у вересні з неконкретними розпорядженнями готуватися до повстання й очікувати відповідного наказу.

На чолі трьох передбачуваних ще навесні 1921 р. повстанських бригад дивізії полковника С. Заболотного мали стати отамани І. Кіршул, К. Солтис і Дорошенко (Лихо). Однак останній вирушив зі своїми повстанцями на північ і надовго втратив контакт із С. Заболотним. Підпорядковані ж йому К. Солтис, Я. Кощовий, С. Коваленко (Залізник), І. Дерев'яга й інші місцеві отамани в умовах постійного ворожого переслідування на творення потужного військового підрозділу не спромоглися. Відомо лише про сформовану у серпні Наддністрянську повстанську бригаду отамана І. Кіршула — колишнього командира кав-

⁴² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 18, арк. 6, 19.

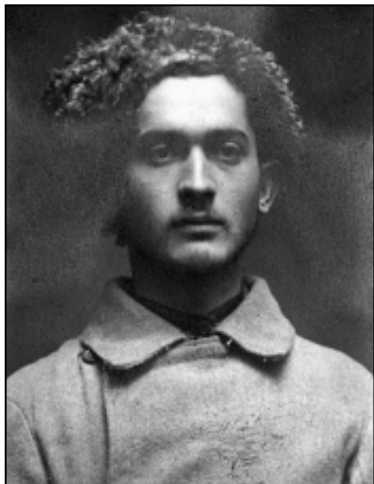
⁴³ Там само, т. 17, арк. 3.

⁴⁴ Там само, арк. 3–4.

бригади в дивізії Г. Котовського, загітованого С. Заболотним на бік повстанців. Ці відомості зосереджено, зокрема, у показаннях емісара ШПГ М. Чеховича, призначеного помічником командира й начальником штабу Наддністрянської бригади.

Штаб бригади маневрував територіями Крутівської, Писарівської та Молокішульської волостей. Окрім І. Кіршула й М. Чеховича, до нього входили начальник цивільного управління Д. Дороганич, ад'ютант Т. Марковський, а також Гладковський, Нововирський і Цетнер. Завданням бригади було при дотриманні максимальної конспірації організовувати в кожному селі на території прикордонних волостей Балтського й Ольгопільського повітів підпільні ланки, які мали в будь-який момент підняти односельців на повстання. Окрім того, І. Кіршул мав певні зв'язки з підрозділами Червоної армії, які в потрібний момент могли б перейти на бік повстанців, зокрема з командиром 24-го кавалерійського полку Байлом. «Свої люди» в підпільників були й у місцевих органах більшовицької влади, приміром викриті чекістами співробітник мобілізаційного відділу Балтського повіту Платонов та воєнком Крутівської волості Гайна⁴⁵.

Наддністрянська бригада адміністративно підпорядковувалася штабу С. Заболотного, але оперативно — безпосередньо ШПГ. Так, 23 вересня до Бессарабії відбув М. Чехович для інформування про стан готовності району й одержання розпоряджень для бригади та С. Заболотного. Одним із завдань було ор-

М. ЧЕХОВИЧ.

Фотокартка виготовлена до його арешту, тобто не пізніше 1 грудня 1921 р.

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 18, арк. 8. Оригінал.

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 18, арк. 20–21.

ганізувати переправу через кордон тисячі гвинтівок і сотні кулеметів, про закупівлю яких А. Гулий-Гуленко нібито домовився з румунами. За показаннями М. Чеховича, у середині жовтня він повернувся назад, заставши повний занепад організації внаслідок невдалої спроби І. Кіршула підняти в регіоні повстання й арешту підпільників у селах Красеньке, Домниця, Ковбасне. Під час арешту самого М. Чеховича всі одержані у ШПГ інструкції, документи й паролі потрапили до рук чекістів⁴⁶.

Начальником Єлисаветградського району було призначено сотника Нестеренка, а вже до нього направлено Вербицького, Синюка, Скрипку, Недайкашу та ін.⁴⁷ Відомо, що загін начальника району отамана Нестеренка (Орла) оперував в Єлисаветградському повіті Херсонської та Чигиринському повіті Київської губерній. Орел тримався крайньої півночі свого району на межі з лісистим Холодним Яром і підтримував зв'язки з повстанцями отаманів І. Деркача, Л. Завгороднього й Грінченка. За показаннями репресованого повстанця Р. Савеленка, наприкінці травня 1921 р. загін Орла налічував 10 кавалеристів і 28 піхотинців та мав на озброєнні гвинтівки й нагани з достатньою кількістю патронів, проте жодного кулемета. Начальником штабу в повстанців був Отаманенко⁴⁸.

В умовах постійного переслідування голий південний степ міг бути місцем лише тимчасової дислокації повстанців. Із-поміж формувань, що здійснювали стрімкі рейди територією другого району, слід виділити загони отаманів Л. Завгороднього, Іванова (І. Тишаніна) й А. Шока.

Так, за чекістськими донесеннями, у Миколаївському повіті за підтримки місцевого населення певний час оперували повстанці холодноярського отамана Л. Завгороднього. Його мобільне формування налічувало 85 вершників і 15 піших вояків при двох кулеметних тачанках⁴⁹. А загін отамана Іванова рей-

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 8839.

⁴⁷ Там само, спр. 66646, т. 13, арк. 153 зв.

⁴⁸ Там само, ф. 5, спр. 10003.

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 49, арк. 4.

дував територіями Криворізького, Миколаївського, Єлисаветградського й Нікопольського повітів Херсонської губернії, тобто відразу трьома повстанськими районами — другим, третім і четвертим. За показаннями повстанця М. Пушеля, на початку липня 1921 р. загін отамана Іванова налічував до 55 осіб, кожен з яких мав гвинтівку, револьвер, шапку і 2–4 бомби. З-поміж них — 20–25 вершників. Бійці мали 4 тачанки по 3 коня, 4 кулемета, 2 з яких були несправними, і загалом близько 40 коней. Загін оперував на той час у районі селищ Новий Буг та Велика Олександрівка на Єлисаветградщині⁵⁰. У селах Вознесенського повіту діяли осередки підпільної повстанської організації отамана А. Шока, які з весни 1921 р. готували місцеве населення до повстання з метою відновлення УНР. За більшовицькими зведеннями, провідник мав загін у складі 150 кіннотників і 50 піхотинців при 6 кулеметах і доброму обмундируванні. Піхота пересувалася на бричках. Партизани нерідко використовували документи загону боротьби з дезертирами і контрреволюцією або ударної продгрупи⁵¹.

До Олександрійського району начальником було відправлено І. Деркача, а в його розпорядження — Ільченка, Паненка, Сологуба, Вінницького, Новицького та ін.⁵² За свідченнями вже згаданого Р. Савеленка, станом на кінець травня 1921 р. загін начальника району отамана І. Деркача налічував 400 піхотинців. На той час спільно з ним оперували відділи отаманів Л. Завгороднього у складі 120 кавалеристів та Грінченка — 35 вершників і 10 піших вояків при 4 тачанках і 3 кулеметах «Максим»⁵³. На території району також діяли потужні Єлисаветградський і Холодноярський повстанками, рейдували загони отаманів Голого, Хмари, Гупала, Залізняка й інші партизанські формування.

Для організації Катеринославського району начальником було направлено отамана Гнибиду, а в його розпорядження —

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 7294, арк. 8–9, 71–72, 129–129 зв.

⁵¹ Там само, спр. 8915; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2 (д), спр. 10, арк. 2–3.

⁵² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 153 зв.

⁵³ Там само, спр. 10003.

керівником цивільного управління члена УСДРП Скляра, а також Нетребу, Ковальчука, Дейнецького та ін.⁵⁴ На теренах району, зокрема, діяли очолювана емісаром ППШ доктором Гелієвим повстанська Організація Катеринославщини, Північної Таврії і Східної Херсонщини, а також їй підпорядкована Підпільна організація повстанських куренів на чолі з емісарами ППШ П. Кимлачем і П. Семеньком⁵⁵. Окрім повстанців отамана Іванова, за більшовицькими зведеннями, у Верхньодніпровському повіті оперували загони Петренка, Вернигори, Ріпи, Марусі Никифорової, Ревуна і Коваленка⁵⁶; у Катеринославському — Нагибенного і Коневця; у Нікопольському повіті — Піскуна, Левченка, Панченка, Горєлова⁵⁷.

Для забезпечення зв'язку зі своїми емісарами Гнибідюю і Скляром в липні–серпні й жовтні–листопаді 1921 р. ШПГ двічі направляв до Софіївської волості Катеринославського повіту кур'єра — інтернованого сотника Армії УНР М. Усатого. За свідченнями останнього, обидві подорожі за незалежних від нього обставин не призвели до встановлення необхідного контакту. Під час першої подорожі М. Усатий довідався про переслідування, а під час останньої — про ліквідацію більшовиками повстанської організації отамана Гнибіді⁵⁸.

Союзниками українців у боротьбі з більшовицькою владою були німці-колоністи, що проживали на теренах Південної групи. Вони мали свою повстанську організацію з центром у Кишиневі. Її повноважними представниками в колоніях, зокрема, були доктор Флемер, Ляцер, Реміх, Генцельман. За посередництва вповноваженого з морських справ УНР у Румунії адмірала Остроградського організація встановила тісні стосунки з Південною групою. Через своїх агентів на місцях колоністи

⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 154.

⁵⁵ Там само, спр. 5356.

⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 642, арк. 18.

⁵⁷ Там само, ф. 3204, оп. 1, спр. 28, арк. 23–24.

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 15, арк. 90–93.

контактували з начальниками районів, надаючи їм необхідну оперативну інформацію⁵⁹.

Зокрема, у липні–вересні 1921 р. за підтримку повстанської організації отамана А. Шока масовим репресіям було піддано жителів німецьких колоній Вознесенського повіту, а у грудні 1921 – січні 1922 рр. за тривалі тісні стосунки з емісаром ППШ М. Яновським — колоністів хутора Грекове Балтського повіту⁶⁰. За показаннями А. Гулого-Гуленка, німці-колоністи виходили також на контакт із метрополією через німецьке консульство в Румунії та представника німецького командування в ППШ Пауля Зейгордта⁶¹.

Наприкінці серпня 1921 р. А. Гулий-Гуленко виїхав до Польщі, зустрівся з Ю. Тютюнником у Львові та з С. Петлюрою в Тарнові, доповів їм про стан справ у Південній групі. 31 серпня, за розпорядженням Головного отамана, у м. Каліш відбулася військова нарада за участі командувачів шести інтернованих дивізій, керівників генштабу і повстанських штабів у Польщі й Румунії. Ішлося про стан готовності військових частин, ППШ і ШПГ до загального повстання, про нестачу коштів, зброї та спорядження, а також про труднощі у стосунках повстанських штабів із польським і румунським військовими командуваннями та сподівання на більш плідну співпрацю⁶².

За розробленим на нараді планом, очолювані досвідченими інструкторами ППШ партизанські загони після одержання наказу мали розпочати на всій території України одночасні повстанські операції з роззброєння частин Червоної армії та руйнування їх комунікацій. Водночас із територій Польщі й Румунії планувався збройний виступ усіх інтернованих підрозділів Армії УНР, яким належало стати ядром потужних повстанських формувань⁶³.

⁵⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 154 зв.

⁶⁰ Там само, спр. 8915, 8906.

⁶¹ Там само, спр. 66646, т. 13, арк. 154 зв.

⁶² Там само, арк. 92–92 зв.

⁶³ Там само, арк. 17, 122 зв.–123 зв.

Південна група мала виступити форсованим маршем із Румунії в напрямі м. Звенигородка–ст. Бобринська та шукати зв'язок із Північною групою, яка, перетнувши польсько-радянський кордон поблизу Рівного, на той час повинна була дістатися району Сквира–Біла Церква. Із Польщі в околиці Рибниці для підсилення Південної групи мала вирушити Запорізька дивізія, ведучи наступальні дії в напрямі Балта–Умань⁶⁴.

Місцем попередньої дислокації штабу УПА було обрано територію Уманського й Звенигородського повітів. Командувачу Ю. Тютюннику на час повстання надавалися диктаторські повноваження. На теренах повстанських груп до приходу регулярної армії тимчасова влада доручалася повстанкомам. Захоплених військовополонених Північна група мала надсилати до Польщі, а Південна — до Румунії. Повстання вирішено було розпочати після завершення всіх приготувань та озброєння частин. Останнє залежало, головним чином, від поляків і, частково, румунів⁶⁵.

Після наради А. Гулий-Гуленко одержав у Тарнові кошти на потреби Південної групи (40 млн радянських руб., 60 млн українських крб, 300 тис. польських марок та 100 тис. румунських леїв) і виїхав до Румунії через Львів⁶⁶. На думку Ю. Тютюнника, на організаційні витрати ШПГ одержував від С. Петлюри в п'ять разів більше коштів, ніж ППШ, тоді як масштаб роботи останнього був у п'ять разів більшим⁶⁷. У рапорті Головному отаманові, підготовленому за його резолюцією від 22 серпня 1921 р., Ю. Тютюнник обґрунтовував необхідність обмежити в коштах утримання штабу А. Гулого-Гуленка в Румунії⁶⁸.

Упродовж вересня А. Гулий-Гуленко відвідував табори інтернаціональних у Румунії, в яких перебувало на той час близько 4 тис. українців: козаків і старшин Армії УНР; вояків, мобілізованих адміралом П. Врангелем; махновців і цивільних осіб⁶⁹.

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 17, 92 зв., 122 зв.–123 зв.

⁶⁵ Там само, арк. 17, 122 зв.–123 зв., 129.

⁶⁶ Там само, спр. 66646, т. 13, арк. 92 зв.

⁶⁷ Там само, ф. 13, спр. 439, т. 2.

⁶⁸ Там само, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 44–44 зв.

Найбільшою військовою одиницею в Румунії була інтернована в Брашові 2-га кулеметна бригада полковника Порохівського у складі 800 старшин і козаків, яка й мала стати ядром, а її командир повинен був очолити рейд Південної групи⁷⁰.

Згідно з надісланим у першій половині жовтня таємним наказом ППШ, А. Гулому-Гуленку пропонувалося вирушити зі своїм штабом до місця передбачуваної надалі дислокації штабу повстанської армії — на Уманщину й Звенигородщину — та очікувати там приходу з Польщі направленої в його розпорядження Запорізької дивізії. Виступ Української повстанської армії з Польщі Ю. Тютюнник планував після 15 жовтня. На той час передбачалося, що всі військові частини одержать необхідну зброю і спорядження та будуть готові до маршу. Частини, дислоковані в Румунії, озброєнням мали забезпечити румуни, а решту військового майна передбачалося отримати з Польщі від ППШ⁷¹.

Про одержання відповідного наказу А. Гулий-Гуленко сповістив генерала С. Дельвіга, посла К. Мацієвича й начальника бюро румунського генштабу полковника Паладу. Останній запевнив, що розпорядження про видачу Південній групі УПА необхідної зброї вже надіслане в Яси командувачу 4-го корпусу. Окрім того, наказ А. Гулого-Гуленка організувати нечисленний загін та здійснити відволікаючий наступ на Тирасполь і в разі успіху взяти під контроль Одещину одержав Й. Пшоник. Для створення загону в його розпорядження ШПГ направив досвідчених кадрових офіцерів Дідученка, Пукалова й Батуріна, а також надав кошти в розмірі 89 тис. леїв⁷². Забезпечити первинну підтримку виступу Бессарабського загону було доручено Наддністрянській бригаді І. Кіршула⁷³.

У ніч проти 17 жовтня румунсько-радянський кордон у районі с. Криуляни таємно перетнув ШПГ у складі 18 чол. при руш-

⁶⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 92 зв.

⁷⁰ Там само, т. 17, арк. 19.

⁷¹ Там само, т. 13, арк. 93.

⁷² Там само, т. 13, арк. 93; т. 16, арк. 24–24 зв.

⁷³ Там само, т. 18, арк. 6–7.

ницях в уніформі бійців Червоної армії та вирушив до Уманського повіту за маршрутом Криуляни–Окна–Борщі–Піщана–Голованівськ–Тальне. Із керівництва штабу в Кишиневі залишився лише очільник цивільного управління Поплавський. Обов'язки начальника інформбюро за відсутності підполковника Чорненка було доручено виконувати сотникові Василюку⁷⁴.

Перебуваючи поблизу станції Борщі, А. Гулий-Гуленко відправив гінців до керівників районів: хорунжого Вінницького й сотника Сологуба — до отамана Деркача у с. Цибулів, сотника Ковальчука й підхорунжого Дейнецького — до отамана Гнибиди в район станцій Зелена–П'ятихатки, поручника Онопрієнка до отамана Заболотного у с. Круті, поручника Скрипку — до отамана Нестеренка в район Єлисаветграда та поручника Дейнегу до отамана Лиха в Тарашу. Ще сімох посланців командувач направив з-під Голованівська по явках до м. Тальне, куди мали надходити накази штабу Української повстанської армії. Таким чином, наприкінці жовтня до пункту призначення прибули четверо: генерал А. Гулий-Гуленко, полковник Стефанів, підполковник Чорненко й поручник Козак. Під виглядом радянських службовців вони подорожували населеними пунктами Уманщини в очікуванні наказів ППШ і звісток із районів, явками користувалися лише для виходу на зв'язок⁷⁵.

2 листопада Ю. Тютюнник у доповіді Головному отаманові про стан готовності до збройного виступу Волинської групи зазначав між іншим про відсутність донесень від командувача Першої повстанської групи А. Гулого-Гуленка⁷⁶. За показаннями ж останнього, очікуваний наказ про оголошення повстання він одержав лише наприкінці листопада, а відомості про виступ Ю. Тютюнника, М. Палія та В. Нельговського — уже після їх розгрому, тож з'єднатися з ними не міг. Обіцяної військової підтримки та зброї з Польщі ШПГ так і не дочекався⁷⁷.

⁷⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 10, 93–93 зв.

⁷⁵ Там само, т. 13, арк. 93–93 зв.

⁷⁶ Там само, т. 22, арк. 37–38.

⁷⁷ Там само, т. 13, арк. 17.

Польща фактично зірвала виконання головного пункту таємних домовленостей із Державним центром УНР про своєчасне спорядження й озброєння всіх інтернованих на її території українських підрозділів. Ця країна зовсім не прагнула вступати у відкритий прикордонний конфлікт і, безперечно, цінувала цілком прийнятні для неї умови Ризького мирного договору з РСФРР та УСРР від 18 березня 1921 р. Зусиллями українців поляки й румуни помітно активізували диверсійну й розвідувальну діяльність на території сусідньої ворожої держави, але збройний виступ УПА ненадійні союзники намагалися подати не інакше, як акції, підготовлені та проведені самими українцями.

Замість потужної Північної групи УПА з Польщі в Україну пізньої осені вирушили погано озброєні й споряджені Волинський та Подільський загони. Так, задуманий як кінний, Подільський загін підполковника М. Палія формувався в м. Копичинці із козаків 4-ї Київської дивізії УНР у кількості до 700 чол., на озброєнні мав 200 рушниць, 10 тис. набоїв до них, а також 5 кулеметів, 4 стрічки з набоями, 12 — без набоїв і лише 12 коней. Загін перетнув польсько-радянський кордон (р. Збруч) у ніч на 26 жовтня і впродовж місяця пройшов Україною з боями 150 км. Не одержавши змоги з'єднатися з головними силами Ю. Тютюнника, Подільський загін був змушений 25 листопада під тиском Червоної армії перейти кордон у зворотному напрямку, де його роззброїли та знову інтернували поляки⁷⁸.

Волинський загін формувався в районі станцій Москвин-Костопіль під керівництвом генерал-хорунжого В. Янченка зі старшин і козаків 3-ї, 4-ї та 6-ї дивізій Армії УНР, зведених у Київську дивізію, до складу якої входило дві піхотних і гарматна бригади, кінна й технічна сотні, а також польова варта — усього до 900 чол. Із них 35% узагалі не мали взуття, 50% — верхнього одягу. Відчутно не вистачало білизни. Заходи, ужиті ППШ для поліпшення ситуації з обмундируванням, виявилися

⁷⁸ ГДА СБУ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 37–38; *Кульчицький Ю.* Шаблі з плугів. Український повстанський рух у визвольних змаганнях. – Л., 2000. – С. 194–196; *Срібняк І.* Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. – С. 117.

недостатніми. На озброєнні загін мав 430 рушниць і 74 тис. набойів до них, 34 кулемета з набоями та стрічками, 300 шабель, 150 пік, 600 ручних гранат і вибухівку⁷⁹.

Румуни також фактично зірвали наступ зі своєї території Південної групи УПА під проводом полковника Порохівського. Лише відділу полковника Й. Пшоника вдалося організувати й здійснити відволікаючий рейд із Бессарабії. За його свідченнями, загін формувався впродовж двох із половиною тижнів у містах Кишинів і Бендери шляхом «вербування українських біженців». Після одержання запізненого наказу про початок повстання, 18 листопада всіх майбутніх учасників рейду було зібрано в Бендерах. Цього ж дня з великими труднощами на особистих контактах із капітанами Мардареску і Станеску від румунів було одержано мінімальну кількість зброї і дозвіл на переправу через Дністер⁸⁰.

Таким чином, у ніч на 19 листопада на ділянці Гурабикулове–Красногорка, що на північ від Бендер і Тирасполя, румунсько-радянській кордон перетнули 187 козаків і старшин Бессарабського загону під керівництвом полковника Й. Пшоника. На озброєнні вони мали 16 гвинтівок, 20 револьверів, 70 гранат і певну кількість ракет. Виступ здійснювався з наміром підняти повстання в першому районі за відсутності певних відомостей про розгром основних сил УПА⁸¹.

Повстанці без бою зайняли с. Красногорку, де здобули перші трофеї — залишені прикордонною охороною 35 гвинтівок і 3 тис. патронів до них. Надалі загін рухався вздовж Дністра на південь двома частинами, які очолювали капітан Новицький та хорунжий Козак. За попередніми агентурними донесеннями, у с. Паркани (нині с. Бичок) учасників рейду мав очікувати місцевий повстанський загін, але зустріли частини охорони кордону у складі кавалерійського ескадрону, піхотної роти й кулеметного взводу. У результаті двогодинного бою червоноармійці відступили, залишивши повстанцям 5 кулеметів, понад

⁷⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 37–38.

⁸⁰ Там само, т. 13, арк. 17–18; т. 16, арк. 24 зв. – 25.

⁸¹ Там само, т. 13, арк. 18; т. 16, арк. 25–25 зв.

40 коней і 120–130 гвинтівок. Озброївшись, загін тепер уже мав змогу вести запланований наступ на Тирасполь. За розпорядженням ШПГ, під час усього рейду його учасники поширювали антибільшовицькі відозви німецькою мовою, адресовані місцевим німцям-колоністам. Бій за Тирасполь тривав п'ять годин. Повстанцям удалося оволодіти фортецею кінця XVIII ст. й половиною міста, але під тиском переважаючих сил ворога вони були змушені відступити⁸².

Таким чином, рейд Бессарабського загону Української повстанської армії, розпочавшись під ранок, завершився надвечір 19 листопада 1921 р. Й. Пшоник свідчив загалом про незначні втрати серед своїх підлеглих: двоє загиблих і двоє поранених під час бою у с. Паркани, троє загиблих і стільки ж поранених при наступі на Тирасполь та двоє поранених румунськими прикордонниками під час переправи через Дністер у зворотному напрямі. Обстріл румунами Бессарабського загону було здійснено, очевидно, для імітації бою якось перешкодження порушенню кордону, а подальше, щоправда невиконане, розпорядження з Кишинева про повернення повстанців на територію УСРР було підготовлене для запобігання прикордонному конфлікту. За відсутності на той час у штабі командувача групи Й. Пшоник про результати рейду поінформував рапортом його заступника Поплавського⁸³.

Із настанням морозів і за інших украй несприятливих обставин А. Гулий-Гуленко віддав по Південній групі наказ: підготовку до повстання до особливого розпорядження припинити. У супроводі найближчого оточення 28 грудня 1921 р. він перетнув кордон, перейшовши по кризі через Дністер північніше Рибниці, і вирушив до Кишинева, де від Поплавського одержав докладну інформацію про розгром Волинського й невдалий рейд Бессарабського загонів, а також наказ Ю. Отмарштейна (Отмарштайна) про припинення організації повстання та необхідність негайної ліквідації старих явок по групі у зв'язку з їх розкриттям. Командувач групи, на відміну від Й. Пшоника,

⁸² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 16, арк. 25 зв. – 26, 30.

⁸³ Там само, арк. 25 зв. – 26; т. 13, арк. 18.

під час слідства зазначав, що до Румунії повернулося лише 85 учасників Листопадового рейду, а інші загинули чи потрапили в полон. Реакцією Румунії на радянські ноти протесту з приводу підтримки нею антибільшовицьких повстанських організацій був негайний розпуск ШПГ у Кишиневі. Остаточну ліквідацію штабу було проведено в лютому 1922 р. при місії УНР у Бухаресті⁸⁴.

До суб'єктивних факторів невдалої організації загального антибільшовицького повстання в Україні можна віднести, зокрема, згубне для справи протистояння у вищому політичному й військовому керівництві УНР, прорахунки повстанських штабів в організаційній діяльності та конспірації, втрату дорогоцінного часу й недостатню поінформованість населення про початок виступу. Але об'єктивно після втрати державності навіть за уникнення всіх згаданих перешкод українцям було б украй важко гідно протистояти більш могутньому й досвідченому ворогові, та ще й за відсутності надійних союзників. Неналежна організація і несвоечасний початок збройного виступу УПА стали результатом ухилення Польщі й Румунії від виконання головного пункту таємних союзницьких зобов'язань перед владою УНР — озброєння та спорядження на час повстання всіх інтернованих військовослужбовців. Саме тому попри довготривалу підготовку цей виступ не становив справжньої загрози радянській владі, а українські повстанці змушені були до пізньої осені наодинці протистояти більшовицькій репресивній машині.

Невдала організація і провал Другого зимового походу Армії УНР похитнули віру населення в дієздатність закордонного Державного центру, позбавили ще не скорене українське повстанство подальшої військової підтримки, призвели до значного скорочення фінансової допомоги з боку Варшави С. Петлюрі та неможливості здійснювати ним будь-які самостійні політичні кроки, а також прискорили розформування таборів для інтернованих українських військовослужбовців на території Польщі й Румунії.

⁸⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 18–19, 93 зв. – 94 зв.

№ 1**Витяг із протоколу допиту
заарештованого Й. Пшоника
про організацію і проведення з території Румунії
Листопадового рейду Бессарабського загону УПА***31 березня 1924 р.*

Протокол допроса

1924 года. Марта 31 дня. Я, пом[ощник] уполномоченного КРО ГПУ УССР Шерстов, допросил гр-на Пшоника Иосифа Петровича, который показал:

Вопр[ос]: Расскажите подробности организации налёта на Тирасполь, участников его, участие в налёте Румправительства, Вашу роль в организации налёта и в самом налёте и подробности и цель налёта.

Отв[ет]: В двадцатых числах октября 1921 г. я был вызван в штаб Гулого-Гуленко, находившийся в то время в Кишинёве, из Шабо, где я лечился. Вызван я был через жителя г. Шабо. По приезде в Кишинёв я от Гулого получил распоряжение организовать отряд из украинских беженцев с целью похода на территорию УССР для поддержки похода Тютюнника. Отряд должен был отвлечь внимание Красной Армии на юг и тем дать возможность Тютюннику свободнее оперировать. Получив это приказание, я, совместно с приданными мне из штаба Дедученко (офицер царской армии, затем сотрудник польской контрразведки), Пукаловым (полковник царской армии) и Батуриным (сведений подробных о нём не знаю) приступили к вербовке беженцев в отряд. Средства на организацию отряда я получил от Гулого-Гуленко. Он же средства имел от ликвидации ценных бумаг, привезённых им из Польши, или в миссии УНР в Румынии. Всего от него я получил 89.000 лей. Оружие для отряда должен был достать Гулый-Гуленко, но ничего он не достал, почему — не знаю. Знаю, что деньги, предназначенные для закупки оружия, им были на что-то израсходованы, но на что — не знаю. Формирование проходило, конечно, с ведома румынских властей, но официального разрешения на формирование отряда от них не было. Просто румыны закрывали глаза, делая вид, что ничего не знают.

Недели за две с половиной отряд, численностью до 200 человек, был сформирован. Он был разбит на две части: одна часть была в Кишинёве, другая — в Бендерах. Оружия в это время в отряде не было. В день выступления, после переговоров Дедученко с капитаном Станеску — к[оманди]ром компании граничеров, мы получили на пикете (румынском) 16 винтовок, 70 гранат. До двадцати револьверов имелось частным образом у участников отряда, а ракеты нами были куплены в Кишинёве. Вечером 17-го и утром 18-го ноября часть отряда, находившаяся в Кишинёве, была перевезена в Бендеры, так что днём 18-го ноября отряд полностью был в Бендерах.

Разрешение на переход границы должен был достать также Гулый, но он его не достал, и мне лично пришлось вести переговоры с капитаном Мардарием — начальником информбюро штаба войск Бессарабии. Переговоры у нас велись в плоскости переброски отряда на территорию УССР. Мардареску говорил, что переговоры нужно было вести раньше с центральными румынскими властями, но так как это сделано не было, а время для переговоров также не было, он обещал это устроить самостоятельно, для чего обещал дать распоряжение одному из командиров румынских рот, расположенных на границе. Официальных бумаг он мне также не давал, а все переговоры велись на словах. Цель перехода отряда он знал. Распоряжение действительно им сделано было, и в ночь на 19 ноября мы перешли на участке Гурабыкулово—Красногорка. Численность перешедшего отряда была 187 человек при 16 винтовках, 70 гранатах, до двадцати револьверов и ракеты. В состав отряда входили исключительно укр[анские] беженцы. Находился отряд под моим командованием. Разбит он был на две части. Одной из них командовал капитан Новицкий, а другой — хорунжий Козак.

По переходе границы отрядом была занята Красногорка, пограничная охрана ушла до нашего появления. В Красногорке мы достали 35 винтовок и до 3000 патронов. Из Красногорки мы направились в Парканы. По дороге, как мы думали, нас должен был встретить отряд, якобы сформированный в Парканах из местных жителей. Сведения эти были получены Дедученко от его агентов. Отряда такого в действительности не оказалось, и на рассвете мы приблизились к Парканам. У Парканах был

бой с эскадроном кавалерии и ротой пехоты и взводом пулемётной части Красной Армии. Бой продолжался около двух часов, мы оттеснили красные части и вошли в Парканы. В этом бою с нашей стороны два человека было убито и два ранено. В Парканах мы захватили 5 пулемётов, много винтовок (120–130), штук 40 лошадей и патроны. Из Паркан мы начали наступать на Тирасполь. В Тирасполе нами была занята крепость и половина города. Всего бой под Тирасполем продолжался часов пять. Потери наши были: убитых — три человека и раненых — три. Затем под давлением красных частей на левое крыло нашего отряда, мы начали отходить к румынской границе. Переходили границу мы частично вплавь, частично на досках. При переходе через реку два человека из отряда были ранены румынами, которые обстреляли наш отряд. Причины обстрела я не знаю.

Отряд весь собрался в Бендерах и вечером 19 ноября был получен из Кишинёва приказ перебросить весь отряд на территорию УССР, очевидно, в целях предотвращения конфликта. Приказ этот приведён в исполнение не был и местные румынские власти дали возможность отряду рассосаться. О результатах нашего похода я рапортом донёс зам. Гулого-Гуленко — Поплавскому, находившемуся в то время в Кишинёве, но ответа никакого не получил [...].

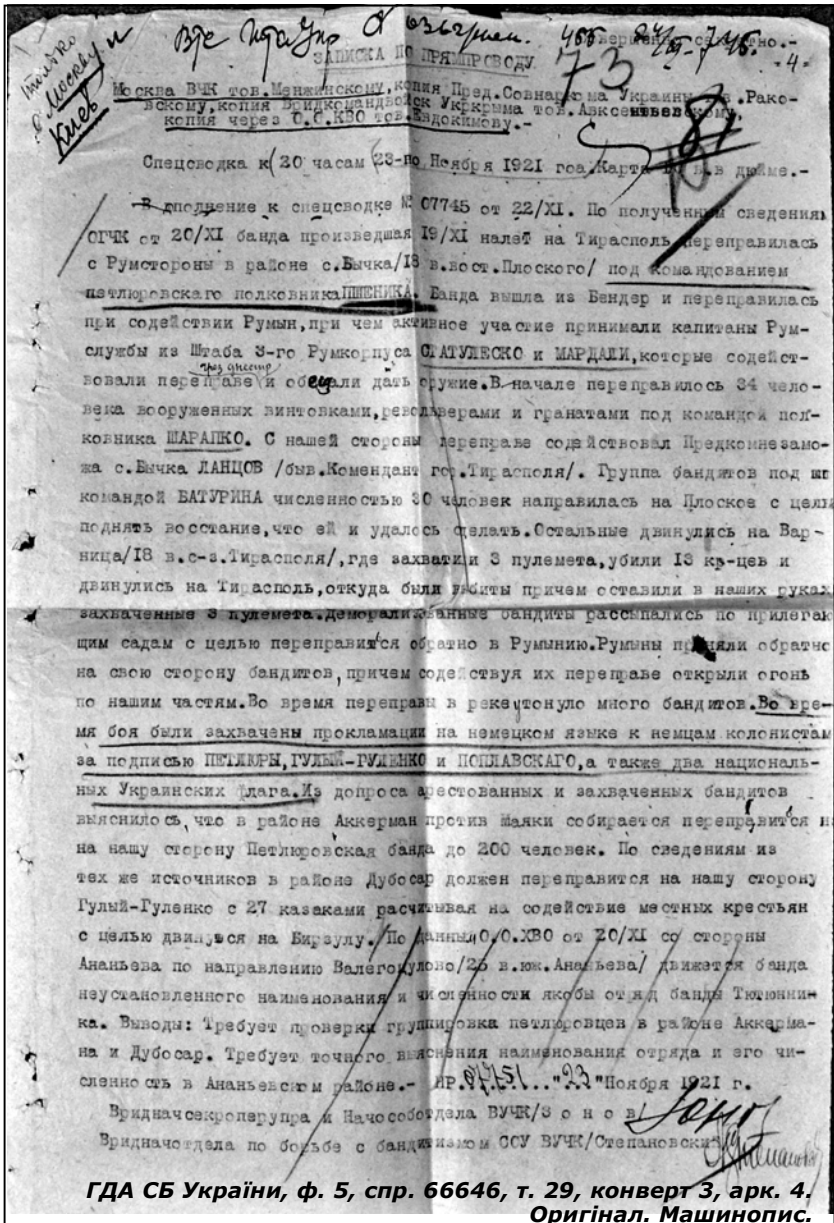
*ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 16, арк. 24–26 зв.
Оригінал. Рукопис.*

№ 2

**Записка т.в.о. начальника СОУ — начальника особого
відділу ВУЧК К. Зонва і т.в.о. начальника відділу
боротьби з бандитизмом СОУ ВУЧК Степанковського,
надіслана по прямому проводу начальнику СОУ ВЧК
В. Менжинському та через особливий відділ КВ
Ю. Євдокимову**

23 листопада 1921 р.

Повідомляється про відбиття наступу з території Румунії на Тирасполь «банди петлюрівського полковника Й. Пшоники» та загрозову оперативну обстановку в регіоні (фотокопія).

Василенко В. Южная группа войск УНР в подготовке антибольшевистского восстания в Украине (1921 г.).

В статье и опубликованных документах Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины исследуется участие Южной группы войск УНР в подготовке антибольшевистского восстания в Украине в 1921 г.

Ключевые слова: УНР, Южная группа войск, антибольшевистское восстание, Гулый-Гуленко.

Vasilenko V. Southern Group of Forces in the preparation of the UPR anti-Bolshevik uprising in Ukraine (1921).

In this paper, and published documents of the Branch archive of Security service of Ukraine investigated the participation of Southern Group of Forces in the preparation of the UPR anti-Bolshevik uprising in Ukraine in 1921.

Key words: NRA, Southern Group of Forces, anti-Bolshevik uprising, Guly-Gulenko.

Експропріація майна та власності приватних підприємців Харкова в умовах згорання непу

У статті розглянуто методи й способи вилучення державою накопичень і власності у приватних підприємців Харкова. Досліджено засоби, до яких удавалися непмани з метою ухилення від оподаткування. Висвітлено роль спеціальних структур, створених владою задля ефективного вилучення майна та накопичень у представників «нової буржуазії». Розглянуто зміни у законодавчому забезпеченні політики більшовицького режиму щодо приватнопідприємницького корпусу наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

Ключові слова: вилучення, приватні підприємці, накопичення, майно, законодавче забезпечення.

У сучасних умовах актуального значення набуває об'єктивне вивчення історії приватного підприємництва. Особливо це стосується періоду непу з його ринковою багатуокладною економікою. Утім, багато аспектів регіонального розвитку підприємництва вивчено вкрай недостатньо. До цього часу не створено спеціальних праць, в яких досліджувалася б проблема експропріації капіталів та власності «нової буржуазії» у Харкові. Попри те, що в історіографії загальноукраїнського масштабу ці питання знайшли певне висвітлення, регіональний аспект усе ще залишається малодослідженим¹.

В умовах згорання непу й, особливо, після переходу до політики форсованої індустріалізації радянська держава гостро потребувала коштів на її проведення. За відсутності зовнішніх джерел фінансування можна було розраховувати на суто внутрішні ресурси. Поряд із нееквівалентним обміном з селянськими господарствами, грошовою емісією, податковим тиском одним із важливих джерел надходжень стала експропріація накопичень та власності приватних підприємців. При цьому,

* *Онацький М.Ю.* — аспірант кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

на що звертали увагу деякі з дослідників, на відміну від часів воєнного комунізму, для вилучення накопичень підприємців держава вдавалася не до прямої конфіскації, а до податкового пресу. Наприкінці 1920-х рр. політика й практика адміністрування податків набули відверто конфіскаційних рис. Передусім було посилено класовий характер оподаткування, підвищено ставки та змінено терміни сплати податків. У результаті тільки за прибутковим податком вилучення з доходів «нової буржуазії» збільшилися з 45% до 54%, а враховуючи надбавки до місцевого бюджету, лише одне прибуткове оподаткування перевищило 67,5% рівня прибутків приватних підприємців². У лютому 1928 р. та в березні 1929 р. було підвищено ставки цільового квартирного податку, який стягувався з «нетрудових елементів» (тобто, із непманів)³. У грудні 1929 р. збільшився розмір промислового податку (для приватних підприємців його було встановлено в півтора–два рази вищим, ніж для підприємців усупільненого сектору)⁴. Встановлювалися й інші податки. Одночасно чимало зборів запроваджувала міська влада, прагнучи посилити оподаткування підприємців⁵.

За умов зростаючого податкового тиску дедалі більше підприємців намагалися в різний спосіб ухилитися від сплати податків. Відтак чимало з них мали велику заборгованість

¹ Волосник Ю.П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: Дис. ... д-ра іст. наук. – Х., 2004. – 658 с.; Щербіна І.В. Ліквідація нової буржуазії України (1928–1932 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2008. – 246 с.

² Волосник Ю.П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні у 1920-ті – на початку 1930-х рр. – С. 354–355.

³ Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР (далі – СЗ СССР). – 1928. – № 4. – Ст. 54; 1929. – № 23. – Ст. 199.

⁴ Там же. – 1930. – № 3. – Ст. 32.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1, оп. 4, спр. 882, арк. 79; Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. Р-845, оп. 3, спр. 3413, арк. 4.

перед фінансовими відділами. Наприклад, борг харківських підприємців-торгівців Йосипа та Григорія Лішбергів становив 50 тис. руб., І. Кулішти — 25 тис. руб., Р. Чигринова — 19,8 тис. руб. тощо⁶.

Для виявлення боржників депутати Харківської міськради спільно з окружним фінвідділом провели у 1927–1928 рр. низку заходів. Прізвища тих, хто заборгував чималі суми, було повідомлено всім фінансовим відділам. Широко почав застосовуватися метод опису і продажу «з молотка» майна «злісних» неплатників. У 1927–1928 рр. по Харкову було проведено 5016 описів на арештоване майно і здійснено 472 продажу з торгів. Це дозволило знизити податкову заборгованість за рік (з 1 жовтня 1927 по 1 жовтня 1928 рр.) на 75%⁷.

Наприкінці 1920-х рр. було значно посилено заходи впливу на неплатників податків. Ще у червні 1927 р. ЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову, що актуалізувала штрафні санкції за неподання або несвоєчасне подання податкових декларацій. Для приватних підприємців розмір штрафу встановлювався в кілька разів вищим, аніж для неплатників з інших категорій населення⁸. Відповідні зміни було внесено також і до Кримінального кодексу УСРР. Так, починаючи з 1928 р., злісні неплатники підлягали штрафу в п'яти-, а з 1930 р. — у десятиразовому розмірі від суми несплаченого податку або ж ув'язненню на термін до року⁹. За прострочення податкових платежів було встановлено пеню на «класовій основі», розмір якої для приватних підприємств був удесятеро вищим, ніж для державних підприємств¹⁰.

⁶ ДАХО, ф. Р-1179, оп. 19, спр. 85, арк. 31–32; ф. Р-871, оп. 11, спр. 21485, арк. 21.

⁷ Матеріали к отчёту Харьковского горсовета XII созыва за 1926–27 и 1927–28 гг. – X, [б.г.]. – С. 33–34.

⁸ СЗ СССР. – 1927. – № 31. – Ст. 320.

⁹ Уголовный кодекс УСРР. – 4-е офиц. изд. – X, 1928. – С. 31; Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду. – 1930. – № 8. – Ст. 91.

¹⁰ СЗ СССР. – 1932. – № 69. – Ст. 410.

Уже з перших місяців після переходу до надзвичайних методів управління проти підприємців почали широко застосовувати судове переслідування. Так, лише у 1928 р. у Харкові за несплату податків було засуджено 35% від усієї кількості засуджених за різні злочини торговців¹¹. При цьому як покарання дедалі частіше застосовувалося позбавлення волі.

Одним із найбільш поширених способів ухилення від сплати податків став виїзд підприємців, які закрили свої заклади, до інших округів та районів. Зокрема, Харківський окрфінвідділ звертався до ринкового комітету міста Харкова з проханням сповіщати стосовно нових місць проживання боржників. Також окружний фінансовий відділ спонукав райвиконкоми округу брати на облік усіх неплатників першої столиці радянської України, які оселялися в межах їхніх районів¹². Подібна «міграція» підприємців-боржників призвела до обширного листування між фінвідділами різних округів та міськвиконкомів із проханням надсилати відомості стосовно можливого місцезнаходження того чи іншого неплатника¹³, а сатиричний журнал «Бегемот» наприкінці 1920-х рр. на своїх шпальтах уїдливо порівнював непмана-неплатника з хитрим лисом, якого

«для того, щоб спіймати, необхідно, перш за все, области (мається на увазі обкладання податками — М. О.), а після обкладання застосувати викурювання (з крамниць, ларьків, квартир)».

Утім, на думку авторів гуморески,

«звір цей настільки швидкий, що спіймати його нелегко і часто після обкладання в Ленінграді він опиняється десь під Харковом»¹⁴.

¹¹ Сігал Б.В. Приватний капітал на шляху ліквідації // Більшовик України. – 1930. – № 7. – С. 72.

¹² ДАХО, ф. Р-1179, оп. 19, спр. 69, арк. 43, 49.

¹³ Там само, оп. 18, спр. 645, арк. 18, 21, 23, 89 зв.

¹⁴ Ловля налогоплательщика // Бегемот. – 1927. – № 35. – С. 7.

Відомостей стосовно переселення боржників-«утікачів» із міста на Неві до столиці УСРР нам виявити не вдалося, проте частина неплатників із числа колишніх підприємців з інших регіонів (і не лише України) дійсно «осідала» у Харкові. Переважна більшість їх була з сусідніх регіонів Росії — Белгорода, Курська, Саратова тощо¹⁵.

Позаяк такий спосіб ухилення від оподаткування завдавав збитків державній скарбниці, податкові органи розгорнули масштабну діяльність щодо розшуку боржників. Із цією метою Наркомфін УСРР навесні 1928 р. централізував збір інформації про всі випадки виїзду підприємців-боржників. Після отримання з місць необхідних даних центральне фінансове відомство розсилало їх по всіх фінвідділах республіки, а вже вони для широкого ознайомлення населення публікували афіші з іменами та прізвищами підприємців, які виїхали, і сумами їхнього боргу. Такі ж списки направлялися й до місцевих райвідділів міліції. Громадяни, які надавали інформацію, що допомагала в розшуку неплатників, отримували від фінорганів винагороду в розмірі 2% вартості майна боржника¹⁶.

Щоб уникнути майнової відповідальності за несплату податків, неплатники вдавалися до хитрощів — вони не лише від'їжджали до інших округів та за межі УСРР, але й змінювали адресу проживання, свої імена й прізвища, ішли на фіктивні розлучення, розподіл майна з рідними та близькими тощо. В інших випадках боржники з метою уникнути сплати боргів оформляли (нерідко зі своїми родичами) фіктивні угоди про продаж власного майна. Так, харківський торговець Левінзон, що заборгував окрфінвідділу 16 тис. руб., вивіз крам зі свого магазину та продав належну йому частину власного будинку рідній сестрі. Окружний суд на вимогу прокуратури визнав цю угоду фіктивною та ухвалив відібрати частину будинку на користь держави, а податок з Левінзона стягнути у примусовому порядку¹⁷.

¹⁵ ДАХО, ф. Р-1179, оп. 18, спр. 645, арк. 94, 150, 187.

¹⁶ Офіційний бюлетень НКФ УСРР. – 1928. – № 58 (154). – 9 травня. – С. 6; ДАХО, ф. Р-1179, оп. 18, спр. 643, арк. 96.

¹⁷ Пролетарий. – 1929. – 13 апреля.

Із метою запобігання передачі боржниками свого майна близьким родичам було прийнято закон, згідно з яким податкова заборгованість могла бути стягнута не лише з майна самого боржника, але також і з його родичів, які вели з боржником спільне господарство¹⁸. У вересні 1929 р. ЗАГСи отримали вказівку не змінювати прізвища та імена «нетрудовим елементам» без пред'явлення ними довідок про сплату податків¹⁹.

Значно розширено було й права та повноваження фінансових органів. Таємною постановою РНК СРСР від 25 вересня 1928 р. було відновлене право податкових інспекцій отримувати від товариств взаємних кредитів, банків та кредитних установ списки підприємців, які через посередництво названих закладів здійснювали свої комерційні операції із зазначенням назв товарів і оборотів. Фінагентам знову було дозволено робити вибірки з відповідних документів поштових телеграфних установ і підприємств про поштові покупки і грошові перекази, що їх відправляли або отримували приватні особи. Також окрфінвідділи отримали право доступу до інформації про міжміські телефонні переговори приватних підприємців зі своїми клієнтами та іншими підприємцями по всьому СРСР²⁰. Чималу роль в активізації діяльності фінвідділів у боротьбі з тіньовим підприємництвом відіграли утворені 1928 р. особливі структури, що були, по суті, надзвичайними органами. Уперше в УСРР одну з найбільш дієвих особливих частин було створено у Харкові у структурі фінвідділу в липні 1928 р. Спочатку вона мала назву частини контрольно-допоміжних матеріалів (ЧК-ДМ). В її завдання входив пошук та виявлення господарських суб'єктів, причетних до нелегальної підприємницької діяльності, здійснення заходів щодо припинення її, а також розшук зниклих непманів та примусове стягнення з них податкових недоплат²¹.

За 1928 р. ЧК-ДМ притягла до карної відповідальності 36 осіб, більшість з яких були підприємцями-нелегалами, та вия-

¹⁸ СЗ СССР. – 1932. – № 69. – Ст. 410.

¹⁹ Комуніст. – 1929. – 20 вересня.

²⁰ ДАХО, ф. Р-1179, оп. 19, спр. 95, арк. 23, 120.

²¹ Там само, оп. 18, спр. 643, арк. 8–30.

вила нелегального обігу на 7 млн руб. За 1928–1929 рр. особливою частиною було виявлено нелегального грошового обігу вже на суму 19 млн руб.²² Навіть у першому півріччі 1931 р., коли приватне підприємництво вже було неможливим, особлива частина (ЧК–ДМ) порушила 415 справ про нелегальну комерційну діяльність²³.

Важливу роль у стягненні податкових недоплат із підприємців — великих боржників наприкінці 1929 – на початку 1930 рр. відігравали т. зв. «робітничі бригади», створені восени 1929 р. за наказом наркома фінансів СРСР М. Брюханова. Уряд при цьому переслідував не лише фіскальні, але й популістські, політичні цілі, а саме — заручитися підтримкою робітництва, утягнувши його у процес «експропріації» непманів, а також для розпалювання серед робітників «класової ворожнечі» до підприємців. Представники робітничих бригад отримали досить широкі повноваження, вони могли проводити обшуки, описи та арешти майна боржників, вилучати всі знайдені кошти та цінності тощо²⁴. Усі коштовності при цьому мали в обов'язковому порядку надсилатися до Держбанку в Москву. Інші описані речі реалізовувалися на місцях через державну торговельну мережу²⁵. Щоправда, у цих формуваннях провідні ролі відігравали аж ніяк не робітники, а представники ДПУ, міліції, органів прокуратури, співробітники фінвідділу та члени міськради²⁶. Спочатку у Харкові було створено 25 бригад, але згодом їх кількість зросла до 40. Вони тримали під контролем платників податків, сума боргу яких перевищувала 75 руб.²⁷ Операції з вилучення майна боржників у Харкові відбувалися, як правило, уночі. Розпочавшись із листопада 1929 р., вони тривали до зими 1929/1930 рр.

²² ДАХО, ф. Р-1179, оп. 18, спр. 643, арк. 27 зв., 60, 63.

²³ Там само, спр. 16, арк. 9.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 2, спр. 5141, арк. 1–6.

²⁵ Там само, арк. 76.

²⁶ Там само, арк. 17, 74.

²⁷ Комуніст. – 1930. – 3 лютого; ЦДАВО України, ф. 30, оп. 2, спр. 5141, арк. 17, 74.

За інформацією, яку Харківський окрфінвідділ надіслав до Наркомфіну УСРР, лише за один місяць (листопад–грудень 1929 р.) робітничі бригади вилучили в місті майна та цінностей на суму 748 тис. руб. (причому тільки за три дні роботи з підприємців було стягнуто 132 тис. руб.)²⁸. На березень 1930 р. було отримано 1 млн (натомість загальна сума боргу харківських підприємців становила 6 млн 954 тис. руб.). Як бачимо, ефективність діяльності робітничих бригад була не надто високою. Із зазначеної суми стягнутого боргу лише 40,8 тис. руб. становили конфісковані вироби із золота та срібла (за державними розцінками, які були у 7–8 разів нижчими за ринкові), ще 36 тис. руб. — це цінні папери (облігації, позики, векселі тощо), 344,8 тис. руб. — рухоме, 736,3 тис. руб. — нерухоме майно²⁹. У процесі вилучення майна боржників було виявлено чимало підставних осіб, за допомогою яких боржники намагалися приховати свої цінності³⁰.

При вилученні в непманів-боржників рухомого й нерухомого майна та золотовалютних цінностей представників податкових органів не надто цікавило питання, наскільки великим був борг неплатника. Так, наприклад, у крамаря Я. Кельмана, що мав заборгованість 843 руб., було конфісковано та продано будинок вартістю понад 17,5 тис. руб. Крім того, у нього вилучили срібний портсигар, інші вироби зі срібла й золота, меблі, одяг. Усе це набагато перевищувало суму його боргу³¹. І таких випадків тоді було чимало³².

Слід сказати, що заходи з вилучення майна та цінностей у непманів часто-густо переростали у практику необґрунтованих обшуків, незаконних вилучень майна у громадян, причому не лише у непманів-боржників, але й кустарів, ремісників, службовців і робітників, що завдавало відчутного удару по автори-

²⁸ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 2, спр. 5141, арк. 337, 341.

²⁹ Там само, арк. 115.

³⁰ Комуніст. – 1930. – 3 лютого.

³¹ ДАХО, ф. Р-1929, оп. 1, спр. 228, арк. 5 зв.

³² Там само, ф. Р-876, оп. 6, спр. 770, арк. 32, 40; ф. Р-1929, оп. 1, спр. 228, арк. 5 зв.

тету радянської влади³³. Так сталося, наприклад, із дрібним кустарем Х. Кроном, в якого конфіскували 400 руб. та деякі речі домашнього вжитку. Вочевидь, тут далися взнаки певні підозри, які могли виникнути у членів робітничої бригади стосовно можливих родинних зв'язків Х. Крона з братами М. та А. Кронами, які займалися комерційною діяльністю (були членами правління приватного акціонерного товариства «Мебля»)³⁴.

Не обмежуючись діями робітничих бригад та податківців, керівництво країни зробило ставку й на безпосередню конфіскацію цінностей непманів за допомогою органів ОДПУ СРСР та ДПУ УСРР. Негласне рішення про це було ухвалене політбюро ЦК ВКП(б) наприкінці 1929 р.³⁵ У радянській Україні так звана «золота кампанія» почала проводитися з весни 1930 р. Жертвами її стали не тільки валютники-професіонали та «ділки чорної біржі», але й інші категорії підприємців — колишні приватні торговці, власники й орендарі промислових підприємств, великі акціонери приватних товариств і навіть заможні кустарі. Так, наприклад, у колишнього харківського торговця-інваліда Голтовського виявили золота на суму 8 тис. руб., причому дорогоцінний метал був захований у шматках сала та в інших продуктах. У колишнього голови комерційного ТВКА Аронова при обшуку знайшли 1,8 тис. доларів США, 3 тис. золотих руб. і цінностей на суму 15 тис. руб., а у великого акціонера харківського приватного пайового товариства «Будівник» А. Юфи, який одночасно був власником значного підприємства, виявлено та вилучено 4,7 тис. руб. золотом³⁶.

Поряд з експропріацією грошових та золотовалютних накопичень, більшовицька влада наприкінці 1920-х рр. розпочала вилучення нерухомого майна непманів — квартир і будинків. Політика ренаціоналізації (повторної націоналізації) приватно-

³³ ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 575, арк. 20–21.

³⁴ Там само, ф. Р-1179, оп. 18, спр. 156, арк. 61.

³⁵ *Медведев Р.А.* О Сталине и сталинизме. – Москва: Прогресс, 1990. – С. 258.

³⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 3185, арк. 82 зв.

го житлового фонду спрямовувалася насамперед на експропріацію нерухомості. Крім того, влада намагалася у такий «простий» для неї спосіб частково вирішити гостру житлову кризу. За орієнтовними підрахунками НКВС УСРР, у Харкові примусовому виселенню з квартир та будинків підлягали понад 4 тис. сімей непманів. Цей процес у тогочасній столиці УСРР розпочався навесні 1928 р. — раніше, ніж в інших містах радянської України. Уже до кінця серпня 1928 р. було виселено понад 1 тис. непманів, що разом із сім'ями перевищило 4 тис. осіб³⁷. У липні–серпні 1929 р. в непманів міста відібрали 687, а до 10 грудня того року — ще 385 кімнат³⁸. Надалі цей процес прискорився. Лише з 25 січня по 12 березня 1930 р. в місті було ренаціоналізовано 175 будівель (1300 кімнат). При цьому слід зазначити, що 20–25% власників відібраних помешкань були настільки заляканими, що добровільно відмовилися від своєї нерухомості³⁹.

Позови міськради до суду щодо ренаціоналізації приватних будинків нерідко базувалися на штучних підставах, що, утім, не заважало судам такі позови задовольняти. Так, наприклад, Харківський окружний суд передав у власність міськради будинок, котрий належав підприємцеві, лише під приводом того, що будівля мала «непривабливий вигляд»⁴⁰.

Таким чином, на межі 1920–1930-х рр. державні органи, застосовуючи щодо представників «нової буржуазії» конфіскаційну політику та репресивні методи стягнення заборгованості, а також удаючись до безпосереднього адміністративного вилучення в непманів їхніх накопичень і навіть житла, здійснили у Харкові експропріацію майна й власності приватних підприємців. Вилучені кошти стали одним із джерел фінансування форсованої індустріалізації. При цьому судові рішення нерідко були прикриттям адміністративного свавілля податкових структур стосовно як активних, так і колишніх підприємців.

³⁷ ДАХО, ф. Р-845, оп. 8, спр. 78, арк. 29 зв, 31 зв.

³⁸ Там само, оп. 3, спр. 3313, арк. 29; ф. Р-408, оп. 4, спр. 1476, арк. 82.

³⁹ Там само, ф. Р-845, оп. 3, спр. 3313, арк. 79–79 зв.

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 171, арк. 2.

Онацкий М. Экспроприация имущества и собственности частных предпринимателей Харькова в условиях сворачивания нэпа

В статье рассмотрены методы и способы изъятия государством накоплений и собственности у частных предпринимателей Харькова. Исследованы средства, к которым прибегали нэпманы с целью ухода от налогообложения. Освещена роль специальных структур, созданных властью для более эффективного изъятия имущества и накоплений у представителей «новой буржуазии». Рассмотрены изменения в законодательном обеспечении политики, проводимой большевистским режимом в отношении частнопредпринимательского корпуса в конце 1920-х – начале 1930-х гг.

Ключевые слова: изъятие, частные предприниматели, накопления, имущество, законодательное обеспечение.

Onats'kyi M. Expropriation of property and property of sole proprietors of Kharkiv in the conditions of rolling up of new economic policy

The paper connected with the process of methods and facilities of withdrawal the state of accumulations and property of sole proprietors of Kharkov are considered in the article. The methods of care of nepman are investigational from taxation. The role of the special structures, created power for the effective withdrawal of property and accumulations of representatives of «new bourgeoisie» are highlighted. The change in the legislative providing of policy, by the conducted bolshevist power in to the relation of at the end of 1920th – at the beginning of 1930th connected.

Key words: withdrawal, private businesses, savings, property, legal support.

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

*Володимир ОКІПНЮК**

Штатна структура і персональний склад прокурорського нагляду за органами державної безпеки радянської України в 1920–1930-х рр.

У статті досліджується формування та розвиток організаційно-штатної структури підрозділу прокуратури НКЮ УСРР, який здійснював нагляд за органами ДПУ–НКВС республіки. Автор подає біографічні дані прокурорських працівників.

Ключові слова: органи державної безпеки, ДПУ, НКВС, НКЮ, прокурорський нагляд.

Якщо правовий статус, організаційно-правові форми діяльності, кадровий склад органів державної безпеки радянської України 1920–1930-х рр. докладно висвітлено в різноманітних наукових працях, то проблема прокурорського нагляду за діяльністю ДПУ–ОДПУ–НКВС СРСР, незважаючи на підвищений

* *Окіпнюк Володимир Тарасович* — кандидат юридичних наук, доцент, заступник завідувача кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Служби безпеки України.

інтерес до історії сталінського режиму, залишається малодослідженою.

У царині історико-правових досліджень найбільш ґрунтовними працями є дисертації Д. Т. Яковенка, Д. А. Тихоненкова, В. В. Мурзи, Є. І. Шабаліної¹. Проблематиці прокурорського нагляду за органами Державного політичного управління присвячено також спеціальні студії Л. М. Маймескулова і С. А. Черниченка². Але автори переважно характеризують межі компетенції прокурорських органів, форми і методи нагляду в період нової економічної політики та початку 1930-х рр. Тобто поза сферою наукового опрацювання залишаються підрозділи прокуратури, які здійснювали нагляд за органами Народного комісаріату внутрішніх справ у середині та другій половині 1930-х рр. Не розкривається у цих працях також і штатна структура прокурорського нагляду за органами держбезпеки, не досліджено кадровий підбір прокурорських працівників, які безпосередньо були причетними як до становлення прокурорського нагляду за органами ДПУ на початку 1920-х рр., так і до процесу його поступового переродження у 1930-х рр.

Окремі згадки про особливості нагляду прокуратури за діяльністю органів державної безпеки містяться в роботах Г. О. Му-

¹ *Яковенко Д.Т.* Учреждение прокуратуры УССР, её организация и деятельность в 1922–1925 гг.: Дисс. ... канд. юрид. наук. – К., 1956. – 326 с.; *Тихоненков Д.А.* Проблеми контролю та нагляду за органами ВУНК–ДПУ УСРР у 1918 – на початку 1929 рр.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 1998. – 18 с.; *Мурза В.В.* Прокуратура в державному механізмі УСРР (1922–1933): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2003. – 18 с.; *Шабалина Е.И.* Историко-правовое исследование места и роли органов прокуратуры в механизме советского государства (20–30-е гг. XX в.): Дисс. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2007. – 187 с.

² *Маймескулов Л.Н.* ГПУ и Прокуратура УССР: становление надзора // Актуальные проблемы формирования правового государства: Краткие тезисы докладов и научных сообщений республиканской научной конференции 24–26 октября 1990 г. – Х., 1990. – С. 57–59; *Черниченко С.А.* Прокурорский надзор за работой судебно-следственных органов и ГПУ в годы нэпа (1922–1928) // Проблемы законности. – 1997. – Вып. 32. – С. 51–56.

рашина, В. В. Сухоноса, В. Г. Клочкова³. Однак детальний аналіз штатної структури підрозділів прокуратури, які здійснювали нагляд за органами ДПУ–НКВС, характеристики персонального складу цих підрозділів у вказаних дослідженнях відсутні.

Серед праць останнього часу, які намагалися усунути брак біографічної інформації щодо прокурорських працівників 1920–1930-х рр., слід відзначити окремі статті І. Б. Усенка і Ю. І. Шаповала, присвячені керівникам прокурорських підрозділів з нагляду за органами держбезпеки Г. А. Железногорському і Л. О. Крайньому, а також книгу Л. М. Абраменка, А. І. Амонса «Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали». У статтях міститься детальна біографічна інформація про згаданих прокурорських працівників. Але ті з них, які наглядали за роботою органів державної безпеки, спеціально не означаються, хоча вони займали особливе місце у системі прокурорської ієрархії⁴.

Ця стаття є спробою усунути, по мірі можливостей, прогалини, які існують у сфері дослідження організаційно-штатної структури, кадрового та персонального складу підрозділів, що здійснювали нагляд за органами ДПУ–НКВС: 4-го підвідділу відділу прокуратури Народного комісаріату юстиції (далі — НКЮ) УСРР (1923–1931 рр.); прокуратури ДПУ НКЮ УСРР (1931 – травень 1934 рр.); сектору прокуратури у спецсправах НКЮ УСРР (травень 1934 – липень 1936 рр.); відділу прокуратури у спецсправах НКЮ УСРР (липень–листопад 1936 р.); відділу у спецсправах Прокуратури УСРР (із листопада 1936 р.).

³ *Мурашин Г.О.* Органи прокуратуры в механизме советского государства. – К.: Наукова думка, 1972. – 178 с.; *Сухонос В.В.* Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність. – Суми: Університетська книга, 2004. – 348 с.; *Клочков В.Г.* Історія прокуратури України. 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Правник, 2004. – 246 с.

⁴ *Усенко І.Б.* Железногорський Григорій Абрамович // Юридична енциклопедія. – К., 1999. – Т. 2. – С. 426; *Шаповал Ю.І.* Крайній Лев Олександрович // Енциклопедія історії України. – К., 2008. – Т. 5. – С. 281; *Амонс А.І., Абраменко Л.М.* Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали. – К.: Істина, 2009. – 576 с.

Перші організаційні заходи щодо формування централізованого прокурорського нагляду за органами державної безпеки було вжито 23 березня 1923 р., коли колегія НКЮ УСРР (протокол № 71) ухвалила постанову про необхідність запровадження при наркоматі посади помічника прокурора республіки з нагляду за діяльністю ДПУ⁵. Із 1 серпня до цієї роботи приступили співробітники 2-го підвідділу прокуратури, який займався наглядом за органами дізнання й слідства загалом. Відповідно до постанови РНК УСРР від 13 листопада «Про структуру і штат НКЮ» та наказу НКЮ УСРР № 291 від 19 листопада 1923 р., для нагляду за органами ДПУ було створено окремий 4-й підвідділ прокуратури НКЮ УСРР. Остаточні організаційно-штатні зміни схвалила постанова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 21 листопада 1923 р. «Про доповнення “Положення про НКЮ”». У підвідділі спочатку налічувалося 5 посад: завідувач і помічник прокурора республіки за сумісництвом, два прокурори НКЮ, секретар і діловод⁶. До кінця січня 1924 р. кількість діловодів збільшилася до трьох штатних одиниць⁷.

При проведенні адміністративно-територіальної реформи організаційно-правовою підкомісією з упровадження триступеневої системи управління у квітні 1925 р. розглядався оновлений проект структури та штатів НКЮ УСРР. Наркомат пропонував збільшити число штатних одиниць у підвідділі з нагляду за органами ДПУ до 9. Було додано посади прокурора й діловода. Спочатку підкомісія підтримала цю пропозицію, однак після другого розгляду проекту штату НКЮ УСРР від додаткової посади діловода відмовилися, залишивши тільки додаткову посаду прокурора НКЮ⁸.

Це рішення знайшло законодавче закріплення в постанові РНК УСРР від 6 липня 1925 р. «Про структуру й штати Народно-

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (*далі* — ЦДАВО України), ф. 8, оп. 1, спр. 1315, арк. 19.

⁶ СУ УССР. – 1923. – № 38. – ст. 523; № 39. – ст. 533; ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 1495, арк. 154.

⁷ ЦДАВО України, ф. 539, оп. 2, спр. 241, арк. 1 зв.

⁸ Там само, ф. 700, оп. 1, спр. 45, арк. 7, 192.

го комісаріату юстиції УСРР, Найвищого суду УСРР, округових судів і округових прокуратур»⁹. Така штатна чисельність підвідділу у кількості 8 посад — завідувач і за сумісництвом помічник прокурора республіки, три прокурора НКЮ, секретар і три діловоди — зберігалася, принаймні, до червня 1929 р.

Першим завідувачем став С. Я. Янський. Виявлені архівні документи свідчать, що в період його відсутності обов'язки завідувача підвідділу тимчасово виконував у серпні та жовтні 1925 р. Л. С. Ахматов-Ахманицький, який до штату підвідділу не входив і працював на постійній основі в іншому підвідділі відділу прокуратури НКЮ УСРР.

Прокурорами у 4-му підвідділі на початковому етапі працювали С. Я. Янський (до свого призначення на посаду завідувача підвідділу), М. І. Поляков-Ольхін, М. А. Владимирська-Романова, Л. О. Крайній та М. Ю. Санін. Крім цього, упродовж лютого–липня 1924 р. до підвідділу було прикомандировано т.в.о. прокурора при НКЮ О. Б. Ассова-Кабалкіна. Функції секретаря підвідділу виконували М. А. Владимирська-Романова, Є. М. Стеблов, С. В. Руденко, діловодів — Абрамов-Малютін, Ф. Г. Стахейко, С. В. Руденко, А. С. Хейфец, С. З. Шаргей.

Для забезпечення постійної участі керівництва структурних підрозділів прокуратури в роботі колегії НКЮ УСРР на її засіданні від 23 січня 1926 р. (протокол № 6/110) було ухвалене рішення про введення посад заступників у підвідділах прокуратури НКЮ УСРР без збільшення наявних штатів. Однак тільки 24 квітня 1926 р. колегія НКЮ (протокол № 32/136) призначила постійного заступника завідувача 4-го підвідділу, який мав представляти його під час відсутності, хвороби або відпустки завідувача¹⁰. Ним став Л. О. Крайній, котрий був беззмінним заступником протягом майже восьми років.

Із середини 1926 р. персональний склад підвідділу чітко визначився, припинилася плинність кадрів, яка мала місце в попередній період, існуючі вакансії було заповнено постійними працівниками. З квітня 1926 р. посаду керівника підвідділу,

⁹ Зібрання узаконень УСРР. – 1925. – № 53. – Ст. 320.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 3, спр. 2890.

помічника прокурора республіки, замість С. Я. Янського обійняв Г. А. Железнодорожський. На посадах прокурорів НКЮ, крім Л. О. Крайнього, працювали В. П. Кларк і М. А. Гінзбург. Секретарем був Я. С. Шохер¹¹.

Активізація репресивної діяльності органів ДПУ УСРР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. призвела до збільшення навантаження на органи прокурорського нагляду і поступового зростання їх штатної чисельності. Із жовтня 1929 р. кількість посад прокурорів НКЮ для нагляду за роботою було збільшено до 4-х, що згодом закріпив штатний розпис 1930 р.¹² Однак і цих прокурорів не вистачало для виконання поточних завдань. Тож керівництво підвідділу пропонувало збільшити кількість співробітників ще на 7 осіб¹³.

Згідно зі статтею 145 розділу 6 Положення про судоустрій від 25 листопада 1931 р., нумерацію підвідділів прокуратури було скасовано, а сам колишній відділ прокуратури НКЮ УСРР отримав назву державної прокуратури та був визначений як орган юстиції, підпорядкований НКЮ УСРР. Нагляд за органами ДПУ здійснював помічник генерального прокурора республіки з нагляду за справами ДПУ або прокурор ДПУ УСРР. Йому підпорядковувалися прокурори управлінь ДПУ УСРР, прокурор окремої касаційної колегії у справах надзвичайних сесій Головного суду Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки та міжрайонних судів і прокурор надзвичайної сесії Верховного суду УСРР¹⁴.

Після переходу у 1932 р. на обласну систему адміністративно-територіального поділу штат прокуратури ДПУ було збільшено спочатку до 9 посад (помічник генерального прокурора, заступник, 6 прокурорів і референт)¹⁵, а згідно наказу НКЮ УСРР № 19 від 29 січня 1934 р. — до 12 посад (помічник генпро-

¹¹ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 14, спр. 1895, арк. 81, 138 зв.

¹² Там само, оп. 13, спр. 589, арк. 31, 47, 72; спр. 679, арк. 2, 134 зв., 169 зв.

¹³ Там само, спр. 542, арк. 34.

¹⁴ Там само, оп. 16, спр. 2, арк. 52.

¹⁵ Там само, спр. 318, арк. 2.

курора, 10 прокурорів, один з яких наглядав за органами міліції, і референт)¹⁶. Таким штат підвідділу залишався і станом на 2 квітня 1934 р., хоча з 12 посад 3 прокурорські були вакантними і в наявності, як і раніше, перебувало тільки 9 працівників: помічник генерального прокурора Г. А. Железнодорожський, прокурори Л. О. Крайній, Л. Г. Мальцев, А. Ярошевський, Ф. К. Аудрінг, І.(Ш.) М. Діковський, Прокопенко, референт-стенографіст Рікман-Давидович, референт Л. Ярошевський¹⁷.

У травні 1934 р., відповідно до союзних вимог, відбулася реорганізація НКЮ УСРР і на базі Прокуратури ДПУ було створено сектор із нагляду за ДПУ або спецсектор (сектор у спецсправах), який очолив Л. О. Крайній¹⁸. Штат спецсектора станом на 13 травня і 1 червня 1934 р. становив 8 посад: помічник генерального прокурора (Г. А. Железнодорожський), 6 прокурорів (Л. О. Крайній, Л. Г. Мальцев, А. Ярошевський, Ф. К. Аудрінг, І.(Ш.) М. Діковський, Рікман-Давидович), референт (Л. Ярошевський)¹⁹.

У 1935 р. штат сектору у спецсправах прокуратури республіки було зменшено до 7 посад — помічник генерального прокурора, 5 прокурорів і референт. Однак, згідно зі штатом НКЮ УСРР на 1936 р., знову планувалося збільшити кількість посад підрозділу до 10, за рахунок введення посади керівника підрозділу — заступника генерального прокурора і двох додаткових посад прокурорів²⁰. Як свідчать документи, ці штатні зміни було запроваджено не відразу.

На штатну структуру і функціональні завдання спецсектору у цей період певною мірою вплинула невизначеність у питаннях нагляду за органами міліції, оскільки працівники, які мали його здійснювати, а відтак і штатні одиниці, то виводилися зі складу спецсектору, то знов поверталися. Так, із 1 червня 1934 р. на незначний часгляд за органами міліції було виділено в

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 16, спр. 778, арк. 4.

¹⁷ Там само, спр. 318, арк. 23 зв.

¹⁸ Там само, арк. 34.

¹⁹ Там само, арк. 30, 35 зв.

²⁰ Там само, ф. 288, оп. 1, спр. 14, арк. 8.

окрему структуру — прокуратуру по міліції. До її складу перевели колишнього прокурора спецсектору Прокопенка. Того ж року функцію нагляду за органами міліції повернули до спецсектору, і цим напрямком роботи почав опікуватися Ф. К. Аудрінг. Однак, згідно наказу НКЮ та генерального прокурора республіки (далі — ГПР) УСРР № 5/20.2 від 7 лютого 1935 р., функція нагляду за управлінням міліції у справі адміністративного вислання осіб та паспортизації знову була вилучена з відання спецсектору й передана до сектору радянського і культурного будівництва прокуратури²¹.

Практика показала, що ці заходи не сприяли підвищенню рівня прокурорського нагляду. Тому, відповідно до наказу НКЮ та ГПР № 5/20.97 від 25 січня 1936 р., було ухвалено рішення про створення окремого сектору з нагляду за органами дізнання у складі завідуючого (Ф. К. Аудрінг), двох помічників, референта і кореспондента. До функціональних обов'язків сектору входили нагляд та керівництво роботою органів дізнання й «усебічна допомога» в їх практичній роботі; нагляд за здійсненням законів про паспортизацію; нагляд за практикою і політикою штрафів, які накладає міліція. У складі обласних прокуратур без збільшення штату створювалися сектори з нагляду за органами дізнання з такими ж функціями²².

Але вже в березні 1936 р., відповідно до наказу НКЮ та ГПР № 5/20.105 від 8 березня 1936 р., сектор із нагляду за органами міліції було остаточно передано до складу спецсектору прокуратури як окрему групу. Функції її було дещо розширено за рахунок того, що на неї додатково покладалося методичне керівництво роботою місцевих прокурорів із нагляду за органами міліції, нагляд за роботою трійок по боротьбі з соціально-небезпечним елементом, надання висновків у справах, які надходили на розгляд Особливої наради, а також розгляд позасудових справ, в яких слідство провадила міліція. Такі ж зміни відбулися і в обласних прокуратурах²³. Нагляд у справах, віднесених до

²¹ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 16, спр. 1313, арк. 6, 83.

²² Там само, спр. 2410, арк. 12.

²³ Там само, арк. 38; спр. 2411, арк. 18.

відання органів міліції (безпаспортні та кримінальні елементи), як і раніше, було доручено здійснювати Ф. К. Аудрінгу²⁴.

Отже, станом на 14 квітня і 1 червня 1936 р. штат спецсектору становив 9 посад, з яких старший помічник генерального прокурора, завідувач сектору та 8 прокурорів (Л. Г. Мальцев, Ф. К. Аудрінг, І.(Ш.) М. Діковський, Б. М. Шрифтов, А. О. Жарич, Ю. Я. Мینیцький, К. І. Берегулько, Лазаренко). Замість посад заступника і референта спецсектору було надано штатну одиницю прокурора²⁵.

На підставі постанови ЦВК СРСР від 20 липня 1936 р. «Про виділення прокуратури зі складу Народного комісаріату юстиції» наказом наркома юстиції УСРР № 1 від 11 вересня 1936 р.²⁶ (текстуально збігався з наказом прокурора УСРР № 2 від 13 вересня 1936 р.) зі складу НКЮ УСРР було виділено штатні одиниці і працівників для Прокуратури УСРР. По сектору у спецсправах значилося 11 штатних посад. Порівняно з червневим штатним розкладом було запроваджено посаду заступника завідувача сектору, на яку призначили Л. Г. Мальцева, та референта, яким став Зільберт. Персональний склад прокурорів не змінився, тільки через введення посади заступника завідувача сектору з'явилося вакантне місце прокурора і також було окремо визначено, що прокурор Ф. К. Аудрінг наглядатиме за органами міліції.

Відповідно до постанови РНК СРСР № 1961 від 5 листопада 1936 р. «Про структуру Прокуратури Союзу РСР»²⁷, з метою усунення організаційних вад в апараті прокуратури та поліпшення роботи було затверджено нову його структуру, де передбачався відділ у спеціальних справах. Відповідно формувалися штати прокуратур союзних та автономних республік, країв і областей. Нова організаційна схема прокуратури передбачала замість

²⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), ф. 6, спр. 50361-фп, т. 1, арк. 137.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 1, спр. 1, арк. 92; спр. 4, арк. 23–24.

²⁶ Там само, спр. 12, арк. 5–8; 10–12. Такий склад сектору у спецсправах підтверджується й іншим документом (див.: Там само, спр. 14, арк. 3).

²⁷ Там само, спр. 14, арк. 17.

п`яти ліквідованих відділів — три (слідчий, кримінально-судовий і відділ загального нагляду).

Згідно з постановою РНК СРСР і розпорядженням прокурора СРСР, було здійснено і реорганізацію Прокуратури УСРР. Так, за наказом прокурора республіки № 5/20.153 від 10 листопада 1936 р.²⁸ замість колишніх секторів було організовано 7 відділів, у тому числі відділ у спеціальних справах. Станом на 25 листопада 1936 р. він налічував 11 осіб, з яких помічник прокурора — начальник відділу, заступник начальника відділу, 6 прокурорів (із них 2 — з нагляду за міліцією), стажер, секретар і стенографіст (понад штат)²⁹. Тобто, колишні завідувач сектору і його заступник відповідно були переведені на посади начальника й заступника начальника відділу. Замість прокурорів Б. М. Шрифтова, Лазаренка, Ю. Я. Мينيцького з`явилися нові прокурори — Москаленко і Євгенєв. Останній став другим прокурором відділу, який мав наглядати за органами міліції. Таким чином, кількість прокурорів зменшилася порівняно з вереснем 1936 р. на 1 особу, а замість посади референта з`явилася посада секретаря.

У проекті штату Прокуратури УСРР у 1937 р. спочатку пропонувалося виділити зі складу спеціального відділу нагляд за органами міліції. Спеціальний відділ, який здійснював нагляд тільки за органами НКВС, мав складатися з 10 осіб — заступника завідувача відділу — помічника прокурора, 8 помічників прокурора і референта-стенографіста, а відділ нагляду за міліцією — з 5 осіб — завідувача відділу, старшого помічника прокурора, 2 помічників прокурора і секретаря. Однак згодом було прийняте рішення об`єднати ці відділи в один спеціальний відділ із загальним штатом 15 посад — начальник відділу — помічник прокурора республіки, заступник начальника відділу, 6 прокурорів, 2 прокурори з нагляду за міліцією, секретар, старший референт, референт і 2 інструктори-кореспонденти³⁰.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 1, спр. 4, арк. 55–56.

²⁹ Там само, спр. 14, арк. 9–10.

³⁰ Там само, арк. 26, 33, 36.

Зібраний фактичний матеріал дає можливість відтворити приблизний розподіл особового складу підрозділів прокуратури з нагляду за органами ДПУ–НКВС УСРР–УРСР (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Прізвище, ім'я, по батькові	Посада	Термін перебування
Завідувачі (начальники) і за сумісництвом помічники (старші помічники) генерального прокурора		
Янський Саул Якимович	тимчасово виконуючий обов'язки (далі — т.в.о.) завідувача, завідувач 4-го підвідділу відділу прокуратури НКЮ УСРР і за сумісництвом помічник генерального прокурора	05.12.1923– 01.04.1926 рр.
Ахматов-Ахманицький Лев Соломонович	т.в.о. завідувача 4-го підвідділу відділу прокуратури НКЮ УСРР	17–26.08; 06– 22.10.1925 р.
Железнодорожський (Айзенберг) Григорій Абрамович	завідувач 4-го підвідділу (сектору у спецсправах) і за сумісництвом помічник генерального прокурора	24.04.1926– 26.04.1934 рр.
Крайній (Карпіловський) Леонід Олександрович	завідувач (начальник) сектору (відділу) у спецсправах і помічник генерального прокурора (з 26.02.1936 р. — старший помічник прокурора УРСР у спецсправах)	05.1934– 20.01.1937 рр.
Шрифтов-Шрифтелик Бенціон Мойсейович	виконуючий обов'язки начальника відділу у спецсправах Прокуратури УРСР	15–23.03.1937 р.
Аудрінг Фердинанд Карлович	виконуючий обов'язки начальника відділу у спецсправах Прокуратури УРСР	09.08–20.12. 1937 р.

Заступники завідувача (начальника)		
Крайній (Карпіловський) Леонід Олександрович	постійний заступник завідувача 4-го підвідділу	24.04.1926– 05.1934 рр.
Мальцев Лев Григорович	заступник завідувача (начальника) сектору (відділу) у спецсправах	11.09.1936 р.– 02.1937 р.–?
Прокурори (т.в.о. прокурорів) при НКЮ (у спецсправах)		
Янський Саул Якимович	прокурор НКЮ по відді- ленню нагляду за дізнан- ням і слідством (по ДПУ)	06.02– 19.11.1923 р.
	прокурор НКЮ з нагляду за органами ДПУ	19.11– 05.12.1923 р.
Поляков-Ольхін Михайло Іванович	т.в.о. прокурора при НКЮ з нагляду за органами ДПУ	27.11.1923– 06.02.1925 рр.
	прокурор при НКЮ з нагляду за органами ДПУ	26.02 – між 03–06.1925 р.
Асов-Кабалкін Олександр Борисович (Насанель Фраїм Бенціонович)	т.в.о. прокурора при НКЮ, прикомандирований до підвідділу з нагляду за ДПУ	05.02– 07.07.1924 р.
Владимирська- Романова Марія Андріївна	т.в.о. прокурора НКЮ з нагляду за органами ДПУ	05.04.1924– 01.01.1925 рр.
Волков-Гуревич Микола Олексійович ³¹	помічник прокурора з нагляду за ДПУ	1926 р.
Крайній (Карпіловський) Леонід Олександрович	т.в.о. прокурора, прокурор при НКЮ	не пізніше 03.1924– 24.04.1926 рр.
	прокурор НКЮ з вико- нанням функцій постійного заступника завідувача 4-го підвідділу на час відсутності, хвороби або відпустки останнього	24.04.1926– 05.1934 рр.

³¹ Амонс А.І., Абраменко Л.М. Репресовані прокурори в Україні... – С. 372.

Санін (Барон) Михайло Юхимович	прокурор при НКЮ 4-го підвідділу прокуратури НКЮ УСРР	01.08.1925– 05.03.1926 рр.
Кларк Володимир Павлович	прокурор НКЮ	фактично працює з 12.1925 р., офі- ційно призначе- ний з 01.10.1926 до 01.1930 рр.
Гінзбург Макс (Марк?) Абрамович	прокурор при НКЮ з нагляду за органами ДПУ	19.06.1926 (офіційно призначений 01.10.1926 р.) – 27.05.1929 рр.
Тюков М.М.	прокурор при НКЮ з нагляду за органами ДПУ	27.05– 1.09.1929 р.
Юшкевич Олександр Феоділович	прокурор при НКЮ з нагляду за органами ДПУ	01.09.1929– 02.03.1930 рр.
Коляда Петро Сергійович	прокурор при НКЮ УСРР з нагляду за органами ДПУ УСРР	02.12.1929– 02.1932 рр.
Аудрінг Фердинанд Карлович	прокурор із нагляду за органами ДПУ УСРР	05.1930 (можли- во, із 03.1931) – 09.08.1937 рр.
Діковський Ізольд (Шольд) Михайлович	помічник прокурора у справах ДПУ, прокурор Особливого відділу ДПУ УСРР, прокурор сектору (відділу) у спецсправах	1931 (можливо, 1932 р.) – 1937 рр.
Батрак Митрофан Єфремович ³²	прокурор із нагляду за органами ДПУ	09.10–16.10. 1932 рр.

³² Амонс А.І., Абраменко Л.М. Репресовані прокурори в Україні... – С. 352. Див. також: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 32103 фп; ГДА СБ України, м. Донецьк, спр. 7108-2ф.; згодом (17.01–02.08.1933 р.) М. Є. Батрак обіймав посаду прокурора Чернігівської області (див.: [Електронний ресурс]: http://www.archives.gov.ua/Publicat/References/Chernigiv_2003.pdf).

Ярошевський А.	прокурор при НКЮ з нагляду за органами ДПУ	1932–1935 рр.
Голодницька Ганна Костянтинівна	прокурор спецсектору	13.04–28.10. 1935 р.
Коваленко-Кузнецов Андрій Олександрович	помічник прокурора у спецсправах	13.03–14.04. 1935 р.
Міницький Юзеф Янович	прокурор НКЮ УСРР по спецсектору	20.11.1935 – 10.1936 рр. ³³
Москаленко	прокурор відділу у спецсправах Прокуратури УСРР	? – 15.09.1935– 25.11.1936– 9.08.1939 рр. – ?
Євгенєв	прокурор відділу у спецсправах Прокуратури УСРР, здійснював нагляд за органами міліції	17.07.1935– 25.11.1936–?
Лазаренко	прокурор відділу у спецсправах	?–15.09.1935– 25.11.1936 рр.
Прокопенко	прокурор відділу у спецсправах Прокуратури УСРР, здійснював нагляд за органами міліції	02.04.1934 (можливо, із 1932) – 01.06.1936 рр.
Шрифтов-Шрифтелик Бенціон Мойсейович	прокурор відділу у спецсправах Прокуратури УСРР	16.06.1935– 15.03.1937 рр.
Жарич Анатолій Олексійович	помічник прокурора республіки у спецсправах, прокурор спецсектору Прокуратури УСРР	(не пізніше 28.06.1935 – можливо, до 1938 рр.)
Берегулько К.І.	помічник прокурора спецсектору	(можливо, із 14.04.1936– 03.1938 рр. – ?)
Хомич	прокурор у спецсправах прокуратури республіки	(орієнтовно 1937– 02.1938 рр.)
Табачний Микола Якимович	стажист по посаді прокурора спецсектору	(листопад 1936 р.)

³³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 872, арк. 72–73, 190.

Секретарі (референти)		
Владимирська-Романова Марія Андріївна	секретар 4-го підвідділу відділу прокуратури НКЮ УСРР	фактично з 12.06.1923, формально з 19.11.1923 по 05.04.1924 рр. ³⁴
Стеблов Є.(?) М.	секретар 4-го підвідділу прокуратури НКЮ УСРР	фактично з 24.04.1924, юридично з 07.05. по 02.07.1924 рр.
Руденко Семен Васильович	секретар 4-го підвідділу прокуратури НКЮ УСРР	15.07– 20.10. 1924 рр.
Шохер Яків Соломонович	секретар 4-го підвідділу прокуратури НКЮ УСРР	17.03.1925– 16.08. 1926 рр.
Рікман-Давидович	референт-стенографіст	? – 29.01– 01.06.1934 р. – ?
Ярошевський Л.	референт	? – 29.01– 01.06.1934 р. – ?
Орлова-Бахмутська Руфь Саулівна	секретар сектору у спецсправах	19.09.1934– 11.02.1935 рр.
Зільберт	секретар сектору у спецсправах	09–11.1936 р. – ?
Діловоди (канцелярські працівники)		
Абрамов-Малютін	діловод 4-го підвідділу прокуратури НКЮ УСРР	19.11.1923– 24.05.1924 рр. ³⁵
Стахейко Федір Григорович	діловод 4-го підвідділу прокуратури НКЮ УСРР	04.08–20.10. 1924 рр.
Руденко Семен Васильович	діловод 4-го підвідділу прокуратури	20.10–01.11. 1924 рр.
Хейфец Ася Соломонівна	діловод 4-го підвідділу прокуратури	22.04–12.08. 1924 р. – ?

³⁴ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 260, арк. 23.

³⁵ Згідно з наказом НКЮ УСРР № 480 від 28.05.1924 р. (з 24.05.1924 р.), зарахований до резерву НКЮ з прикомандируванням до слідчої частини як стажист (див.: ЦДАВО України, ф. 8, оп. 2, спр. 1457, арк. 50 зв.).

Шаргей С.З. ³⁶		? – 29.05– 11.08.1924 р. – ?
Ванасек Марія Костянтинівна	стенографіст (понад штат)	25.11.1936 р. – ?

Біографії вказаних співробітників прокуратури, які здійснювали нагляд за органами державної безпеки, на наш погляд, є доволі цінним джерелом до вивчення особливостей прокурорського нагляду. Відтак доцільно детальніше дослідити відповідні дані керівників, прокурорів і технічних працівників підрозділів прокуратури з нагляду за органами держбезпеки республіки.

АССОВ-КАБАЛКІН ОЛЕКСАНДР БОРИСОВИЧ (НАСАНЕЛЬ ФРАЇМ БЕНЦІОНОВИЧ) Народився 13 (26) червня 1897 р. у Тульчині. Єврей. Член КП(б)У з липня 1919 р. Освіта середня — закінчив комерційне училище, із 1924 р. навчався у Харківському інституті народного господарства.

До революції працював конторником, служив в армії, у 1916–1918 рр. навчався у 2-му Петроградському університеті (колишній психоневрологічний інститут). У 1918 р. повернувся в Україну — член Тульчинського повітового комітету. До грудня 1919 р. служив у Червоній армії. У січні 1921 – липні 1922 рр. — член колегії Харківського губернського ревтрибуналу. У 1922 р. пленум Верховного Суду УСРР за порушення чинного законодавства ухвалив рішення про невідповідність О. Б. Ассова-Кабалкіна у роботі в ревтрибуналах.

1924 р. направлений ЦК КП(б)У в розпорядження НКЮ. Спочатку, із 5 лютого по 7 липня 1924 р., був прикомандирований як т.в.о. прокурора до підвідділу з нагляду за ДПУ, згодом, упродовж 18 липня 1924 – 10 липня 1925 рр., — помічник волинського губпрокурора. Із 12 серпня 1925 по 19 травня 1926 рр. — прокурор 3-го підвідділу відділу прокуратури НКЮ УСРР, 19 травня – 21 жовтня 1926 р. — прокурор 5-го підвідділу

³⁶ У 1934 р. працювала в іноземному відділі ДПУ УСРР (див.: ГДА СБ України, ф. 9, спр. 667, арк. 53 зв.).

відділу прокуратури, 21 жовтня 1926 – 27 травня 1927 рр. — прокурор 6-го підвідділу відділу прокуратури.

У 1940 р. проживав у Москві, працював інженером 1-го Московського авторемонтного заводу³⁷.

**АУДРИНГ
ФЕРДИНАНД
КАРЛОВИЧ** Народився 10 липня 1900 р. у м. Лібава Курляндської губернії (Латвія). Німець. Член РКП(б) з 1921 р. Освіта середня, закінчив Харківську церковно-приходську школу.

У 1914–1918 рр. працював копіювальником у креслярському бюро на заводі «Гельферіх-Саде» у Харкові. У березні–квітні 1918 р. не працював, проживав у харківській рідні³⁸. Після повернення радянської влади до середини 1920 р. був контролером Харківського губпродкому, потім секретарем Подільської підкомісії з вивозу цукру. У 1921 р. отримав відпустку і поїхав до Харкова.

Із 1 квітня 1921 по 5 жовтня 1922 рр. — у ЧК: секретний співробітник, секретар особливого відділу Харківського військового округу. У середині 1921 р. Київською губернською ЧК стосовно працівників Подільської підкомісії з вивозу цукру було порушено кримінальну справу за фактами зловживань. Ф. К. Аудрінга, як колишнього працівника комісії, було заарештовано в адміністративному порядку строком на 1 місяць і 8 днів. Проте висунуті звинувачення не підтвердилися і його звільнили³⁹.

У 1922–1925 рр. Ф. К. Аудрінг працював партійним слідчим у Харківській контрольній комісії, а з 1925 р. — старшим слідчим у Харківському окружному суді⁴⁰.

Із травня 1930 р. (можливо, з березня 1931 р.) перейшов на роботу до 4-го підвідділу Прокуратури УСРР, що здійснював нагляд за ДПУ республіки: працював прокурором Південного ОКТВ ОДПУ, брав участь у засіданнях Особливої наради при колегії ДПУ УСРР. Із 1934 р. розглядав справи на осіб, які виси-

³⁷ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 38.

³⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 50361-фп, арк. 76.

³⁹ Там само, арк. 22, 89, 171 зв.

⁴⁰ Там само, арк. 43.

лалися в адміністративному порядку за вироком Особливої наради при колегії ДПУ УСРР, як представник прокурорського нагляду надавав висновки щодо правомірності застосування адміністративної висилки⁴¹.

Із 9 серпня по 20 грудня 1937 р. Ф. К. Аудрінг — виконувач обов'язки начальника відділу у спецсправах Прокуратури УРСР⁴². До 4 травня 1938 р., тобто до моменту арешту органами УДБ НКВС, працював прокурором із нагляду за слідством в УРСР.

17 жовтня 1939 р. Ф. К. Аудрінга було засуджено на 3 роки виправно-трудоих таборів. Термін покарання зараховувався з 5 травня 1937 р.⁴³

Згідно з рішеннями Кіровського райкому ВКП(б) м. Києва від 7 вересня 1940 р., Київського міськкому ВКП(б) від 19 вересня 1940 р. і Київського обкому ВКП(б) від 15 жовтня 1940 р., Ф. К. Аудрінга, «как осуждённого органами соввласти», виключено з партії (за іншими даними, це сталося 1938 р. у зв'язку з арештом)⁴⁴. Заяву Ф. К. Аудрінга на адресу XVIII Всесоюзної партійної конференції про перегляд його справи від 21 травня 1941 р. було залишено без задоволення.

Після відбуття покарання повернувся до Харкова. У період німецької окупації з жовтня 1941 по січень 1943 рр. Ф. К. Аудрінг співпрацював із новою адміністрацією міста, обіймаючи посаду заступника начальника української поліції Харкова. Помер у січні 1943 р.

17 червня 1959 р. вирок стосовно Ф. К. Аудрінга було опротестовано Прокурором Української РСР. На підставі цього 14 серпня 1959 р. ухвалою судової колегії у кримінальних справах Верховного Суду УРСР постанову Особливої наради було скасовано, а справу припинено за відсутністю складу злочину. Утім, членство Ф. К. Аудрінга в партії у 1989 р. поновлене не було.

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 50361-фп, т. 1, арк. 99. Про участь у засіданнях Особливої наради свідчать її протоколи, які зберігаються в Галузевому державному архіві Міністерства внутрішніх справ України.

⁴² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 50361-фп, т. 1, арк. 172 а.

⁴³ Там само, арк. 1.

⁴⁴ Там само, арк. 75.

АХМАГОВ-АХМАНИЦЬКИЙ ЛЕВ СОЛОМОНОВИЧ Народився 21 грудня 1899 р. у Жашкові Київської губ. Єврей. Член ПЛСР 1917–1919 рр. Член РКП(б) з 1919 р. Освіта вища. У 1917–1919 рр. — секретар Київського культвідділу земсоюзу, заступник завідувача історико-літературної частини культвідділу Румфронту. У 1918 р. — комісар колишнього Російського зовнішньоторговельного банку. У 1919–1920 рр. — комісар Полтавського земства, завідувач інформаційного відділу НКЗС УСРР, начальник відділу управління Київського губревкому, член колегії Полтавського губкомунгоспу. У 1920–1922 рр. — секретар РНК УСРР. 1922–1924 рр. — помічник київського губпрокурора, 1924–1925 рр. — київський губпрокурор. У 1925–1926 рр. — прокурор Верхсуду УСРР. 1 червня, 30 вересня, із 17 по 26 серпня і з 6 по 22 жовтня 1925 р. — т.в.о. завідувача 4-го підвідділу прокуратури НКЮ УСРР. Із 4 червня 1926 р. — заступник завідувача 5-го підвідділу прокуратури НКЮ УСРР. До 1933 р. продовжував працювати в Наркомюсті республіки, а потім перейшов на роботу до РНК УСРР. Із серпня 1934 р. — обласний прокурор Дніпропетровської обл., згодом начальник відділу трудових колоній НКВС УСРР.

У 1930 р. колегією ДПУ УСРР за боротьбу з контрреволюцією нагороджений іменною зброєю — маузером.

Заарештований 31 липня 1936 р. органами НКВС. Військовою колегією Верховного Суду СРСР 8 березня 1937 р. засуджений за ст. 54-8 і 54-11 КК УСРР. Реабілітований ухвалою Військової колегії Верховного Суду СРСР від 23 вересня 1957 р.

ВЛАДИМИРСЬКА-РОМАНОВА МАРІЯ АНДРІЇВНА Народилась у жовтні 1896 р. у Самарі. Батько — інженер, мати — міщанка. У ранньому дитинстві переїхала у Вільно. Освіта середня — закінчила Віленську гімназію (1914 р.). Член РКП(б) з 1920 р. У 1914–1919 рр. проживала в Петрограді, Москві, Уфі та Курську.

1920–1922 рр. — працювала в різних судових установах: штабному і Ставропольському відділах ревтрибуналів Кавказького фронту, відділах ревтрибуналів 34-ї дивізії 9-ї Кубанської

армії, 2-ї стрілецької дивізії 1-го Кавалерійського корпусу, Каспійського військового флоту.

Із 12 червня 1923 р. — на роботі в органах прокуратури. За-
рахована до резерву НКЮ УСРР із прикомандируванням до
відділу прокуратури для використання як канцелярський пра-
цівник майбутнього підвідділу з нагляду за ДПУ. Виконувала
обов'язки секретаря 4-го підвідділу прокуратури, а згодом про-
курора НКЮ з нагляду за органами ДПУ (5 квітня 1924 – 1 січня
1925 рр.). Із 1 січня 1925 по 15 травня 1926 рр. — завідувач
таємної частини НКЮ УСРР. 15 травня – 5 червня 1926 р. —
т.в.о. прокурора НКЮ. Із 5 червня 1926 р. переведена до 5-го
підвідділу прокуратури НКЮ УСРР⁴⁵.

ГІНЗБУРГ Народився 1901 р. у м. Ромни. Єврей⁴⁶. Одруже-
МАКС (МАРК?) ний із сестрою Г. А. Желізногорського — Євге-
АБРАМОВИЧ нією Абрамівною Айзенберг (1903 р.н.).

Працював в інституті шкіряної промисловості, згодом сек-
ретарем Васильківського райпарткому КП(б)У. Прокурор при
НКЮ з нагляду за органами ДПУ, офіційно призначений із 1
жовтня 1926 р., хоча фактично працював з 19 червня 1926 по
27 травня 1929 рр. Заступник київського обласного прокуро-
ра (1935 р.), обласний прокурор (із 17 липня 1936 до січня
1938 рр.).

У січні 1938 р. виключений із партії, згодом поновлений⁴⁷.
Репресований⁴⁸.

ГОЛОДНИЦЬКА Народилася 1903 р. Член КП(б)У. Освіта ниж-
ГАННА ча, за фахом — пакувальниця.
КОСТЯНТИНІВНА Прийнята на посаду прокурора з 1 лютого
1931 р. Працювала прокурором спецсектору з 13 квітня по 28
жовтня 1935 р.⁴⁹

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 260, арк. 28.

⁴⁶ Там само, ф. 8, оп. 13, спр. 588, арк. 2.

⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 43197-фп, т. 2, арк. 25, 29, 60.

⁴⁸ *Амонс А.І., Абраменко Л.М.* Репресовані прокурори в Україні... – С. 33.

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 16, спр. 1345, арк. 19.

ДИКОВСЬКИЙ ІЗОЛЬД (ШОЛЬД) МИХАЙЛОВИЧ Народився 1903 р. в Олександрії (за іншими даними — уродженець с. Н-Стародуб; із 1937 р. — Олександрівського району Миколаївської області⁵⁰). Єврей⁵¹. Член РКП(б) з 1930 р.⁵² Освіта — вища юридична. У 1926–1927 рр. — секретар однієї з колегій Харківського окрсуду, згодом (після закінчення інституту) слідчий, а потім помічник харківського окрпрокурора.

Із 1931 (можливо, 1932 рр.) — у прокуратурі республіки: помічник прокурора у справах ДПУ, у 1934 р. — прокурор особливого відділу ДПУ УСРР. Брав участь у засіданнях Особливої наради при ДПУ УСРР.

Починаючи з 1934 р., ухвалював висновки по справах НКВС для розгляду спецколегією Верховного Суду УСРР і Особливою нарадою НКВС СРСР. Із 11 червня 1935 р. — прокурор сектору (відділу) у спецсправах. 15–25 вересня 1936 р. відряджався до Москви. У 1937 р. парторганізацією Прокуратури УСРР обвинувачувався у приховуванні соціального походження (батько був поміщицьким управляючим (прикажчиком) і мав власний будинок, мати після його смерті вийшла заміж за багатого торговця), перебуванні під час громадянської війни у молодіжній сіоністській організації. У подальшому звинувачення зняли, однак був репресований⁵³.

ЖАРИЧ АНАТОЛІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ Народився 1904 р. Член РКП(б) із 1918 р. Працював помічником прокурора республіки у спецсправах, згодом прокурором спецсектору Прокуратури УСРР (не пізніше 28.06.1935 – можливо, до 1938 рр.). Член партійного комітету Прокуратури УРСР (лютий 1938 р.)⁵⁴.

⁵⁰ Амонс А.І., Абраменко Л.М. Репресовані прокурори в Україні... – С. 389.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 23, спр. 5, арк. 78.

⁵² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 872, т. 2, арк. 20.

⁵³ Амонс А.І., Абраменко Л.М. Репресовані прокурори в Україні... – С. 389–390; ГДА СБ України, ф. 6, спр. 43197-фп, арк. 219–229.

⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 872, арк. 25.

ЖЕЛЕЗНОГОРСЬКИЙ Народився 1896 р. у м. Тараща у сім'ї лікаря.
(АЙЗЕНБЕРГ) У 1916 р. закінчив Білоцерківську гімназію.
ГРИГОРІЙ Батько Г. А. Железнодорожського був дантистом,
АБРАМОВИЧ том, на час арешту сина в 1938 р. проживав у Білій Церкві. Молодший брат Григорія Абрамовича — Айзенберг Олександр Абрамович (1898 р.н.), безпартійний, — працював лікарем при Київському медичному інституті, був асистентом академіка М. Д. Стражеска, доктором медицини.

Крім синів, у родині Айзенбергів було дві доньки. Айзенберг (за чоловіком — Гінзбург) Євгенія Абрамівна (1903 р.н., місце народження — Біла Церква) працювала адвокатом у колегії захисників у Києві, а до цього — юрисконсультом однієї з державних установ Харкова. Айзенберг (за чоловіком — Покрас) Софія Абрамівна (1907 р.н., місце народження — Біла Церква) у 1925 р. працювала діловодом таємної частини НКЮ УСРР⁵⁵, згодом — економістом транспортного сектору прокуратури НКЮ УСРР. Дружиною Г. А. Железнодорожського була Євдокія Михайлівна Григор'єва (1898 р.н.), з якою він перебував у цивільному шлюбі з 5 травня 1924 р.

До революції Г. А. Железнодорожський працював учителем⁵⁶. Упродовж 1916–1919 рр. перебував у партії есерів, очолюючи її Білоцерківський повітовий комітет (1916 р.). У червні–липні 1917 р. — член партії лівих есерів. Згодом обраний керівником сформованого з есерів і меншовиків виконавчого бюро рад Південно-Західного краю, від якого був делегований до Центральної Ради. У 1918 р. очолив Білоцерківську раду робітничих і солдатських депутатів, а в 1919 р. переїхав до Києва і вступив до КП(б)У. Тоді ж змінив прізвище з Айзенберг на Железнодорожський. Із 1919 р. працював в органах юстиції. Його було призначено верховним слідчим радянської України, а згодом виконуючим обов'язки харківського губпрокурора⁵⁷.

Згідно з наказом по Державній прокуратурі УСРР від 20 січня 1923 р., т.в.о. харківського губпрокурора Г. А. Желез-

⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 11.

⁵⁶ Усенко І.Б. Железнодорожський Григорій Абрамович. – С. 426.

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 43197-фп, т. 1, арк. 15–16.

горського було затверджено на посаді харківського губпрокурора⁵⁸. Брав участь у засіданнях колегії НКЮ УСРР (наприклад, тільки з квітня по грудень 1925 р. Г. А. Железнодорожський був присутній на п'яти засіданнях)⁵⁹.

На початку 1926 р. Г. А. Железнодорожського призначено прокурором НКЮ УСРР, а з 24 квітня 1926 р. — помічником генерального прокурора УСРР із нагляду за органами ДПУ УСРР та одночасно завідуючим 4-го підвідділу.

У 1930–1934 рр. як представник прокурорського нагляду входив до складу Особливої наради при колегії ДПУ УСРР і був особисто причетний до незаконних репресій⁶⁰.

Із 26 квітня 1934⁶¹ по 10 вересня 1936 рр. Г. А. Железнодорожський обіймав посаду голови Верховного Суду УСРР.

На початку 1935 р. призначений уповноваженим ЦК КП(б)У щодо проведення «чистки» прикордонної смуги в Мархлевському національному польському районі. Брав участь у підготовці та здійсненні масових депортацій із прикордонної смуги.

Відповідно до наказу Прокуратури УСРР № 649 від 10 вересня 1936 р.⁶² Г. А. Железнодорожський вступив на посаду генерального прокурора України. Згідно з наказом по Прокуратурі СРСР № 691 від 29 жовтня 1936 р., для об'єднання методичного керівництва слідчою діяльністю всіх органів прокуратури при прокурорі СРСР А. Я. Вишинському і під його головуванням було створено центральну методичну раду, яка мала заслуховувати звіти республіканських, крайових, обласних прокурорів і методбюро республіканських прокуратур про їх роботу в ділянці слідства, а також розглядати й обговорювати методичні заходи щодо керівництва слідством, які пропонувалися особи-

⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 1252, арк. 5.

⁵⁹ Там само, спр. 1887.

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 517, арк. 68; *Усенко І.Б.* Железнодорожський Григорій Абрамович. – С. 426; *Амонс А.І., Абраменко Л.М.* Репресовані прокурори в Україні... – С. 48.

⁶¹ Зібрання законів УСРР. – 1934. – № 17. – Ст. 144.

⁶² *Усенко І.Б.* Железнодорожський Григорій Абрамович. – С. 426; ЦДАВО України, ф. 288, оп. 1, спр. 12, арк. 1.

сто прокурором СРСР. До складу цієї ради входив і Г. А. Железнодорожський⁶³.

Наказом по Прокуратурі СРСР № 407 від 1 серпня 1937 р. Г. А. Железнодорожського було звільнено від обов'язків генерального прокурора УРСР. Одночасно виключено з партії як «троцькіста». Пізніше поновлено в лавах ВКП(б), однак партійного квитка він не отримав «в связи с тем, что о нём своевременно вопрос поставлен не был»⁶⁴. Із квітня 1937 по 25 квітня 1938 рр. перебував на посаді юрисконсульта Наркомторгу УРСР. Заарештований 25 квітня 1938 р. Уже 28 квітня 1938 р. написав власноручну заяву про бажання дати «докладні свідчення» про «контрреволюційну організацію»⁶⁵.

У постанові про притягнення як обвинуваченого від 10 травня 1938 р. Г. А. Железнодорожському інкримінувалося членство у правотроцькістській організації та шпигунство на користь польської розвідки⁶⁶. Того ж дня він дав власноручні показання. Слідство завершилося 16 липня 1938 р.⁶⁷

Однак ще 13 липня 1938 р. органи НКВС звернулися з клопотанням до Президії Верховної Ради СРСР про подовження терміну ведення слідства та тримання під вартою Г. А. Железнодорожського до 13 серпня. Дозвіл було отримано⁶⁸. Напевне, строки проведення попереднього слідства та утримування під вартою й надалі подовжувався, оскільки обвинувальний висновок було оголошено лише 21 вересня 1938 р. Проте, документи щодо цього в архівно-кримінальній справі відсутні.

21 вересня 1938 р. обвинувальний висновок по справі Г. А. Железнодорожського затверджено наркомом внутрішніх справ УРСР і помічником головного військового прокурора РСЧА. У ньому ст. 54-б (шпигунство) було перекваліфіковано

⁶³ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 1, спр. 2, арк. 27.

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 43197-фп, т. 1, арк. 6 зв.

⁶⁵ Там само, арк. 34.

⁶⁶ Там само, арк. 8.

⁶⁷ Там само, арк. 151.

⁶⁸ Там само, арк. 9.

на ст. 54-1 а, яка передбачала відповідальність за зраду Батьківщині. Того ж дня підготовче засідання Військової колегії Верховного Суду СРСР ухвалило передати справу Г. А. Железнодорожського до суду за ст. 54-1 а, 54-8, 54-11 КК УРСР із застосуванням «закона від 1 грудня 1934 р.»⁶⁹. Справа слухалася у закритому судовому засіданні без участі звинувачення та захисту, без виклику свідків⁷⁰. Вироком виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР в Києві від 22 вересня 1938 р. Г. А. Железнодорожського було засуджено (за ст. 54-1 а, 54-8 і 54-11 КК УРСР — участь у троцькістській організації і шпигунство на користь Польщі) до вищої міри покарання. Вирок виконано того ж дня⁷¹.

Із початком реабілітації 23 листопада 1956 р., згідно з висновком головного військового прокурора, справу Г. А. Железнодорожського разом із матеріалами додаткового розслідування було направлено до Військової колегії Верховного Суду СРСР для скасування вироку у зв'язку з нововідкритими обставинами та припинення справи за відсутністю складу злочину⁷². 25 травня 1957 р. ухвалою військової колегії Верховного Суду СРСР Г. А. Железнодорожського було реабілітовано.

КЛАРК Народився 1893 р. в Іркутську. Росіянин. Закінчив
ВОЛОДИМИР технічний коледж у Брісбені (Австралія). Член
ПАВЛОВИЧ РКП(б) із 1920 р. У 1906–1909 рр. проживав з батьками в Японії (Наґасакі), а з 1909 по 1917 рр. — в Австралії (Брісбен). Протягом 1912–1917 рр. — підданий Великобританії під вигаданими ім'ям та прізвищем (Вальтер Ґрей). Працював найманим робітником у промисловості й сільському господарстві. У 1917 р. повернувся в Росію. У Читі вступив до червоної гвардії. Воював у загоні С. Г. Лазо — розвідником, а згодом начальником санчастини. У 1918 р. поранений потрапив у полон і був

⁶⁹ Ідеться про постанову ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів», яка отримала назву «закона від 1 грудня 1934 р.».

⁷⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 43197-фп, т. 1, арк. 237–242, 243.

⁷¹ Там само, арк. 247.

⁷² Там само, арк. 327–329.

ув'язнений у Верхньоудинській тюрмі, звідки звільнився завдяки тому, що видав себе за австралійського кореспондента.

У 1920–1922 рр. — голова Новосибірського губвідділу трудової повинності, Сибкомпраці (Омськ), заступник завідувача японської секції Далекосхідного бюро Комінтерну (вів секретну роботу по лінії НКЗС). Із 25 січня 1923 по 13 червня 1924 рр. — уповноважений Приморського губвідділу ДПУ. До 17 листопада 1925 р. — помічник прокурора Приморської губернії. Із цієї посади звільнено у зв'язку з переїздом до Харкова, де на той час мешкав його батько. З грудня 1925 по січень 1930 рр. — прокурор НКЮ з нагляду за ДПУ УСРР, хоча формально призначений на посаду прокурора НКЮ з 1 жовтня 1926 р. У 1926–1927 рр. виступав прокурором-доповідачем у справах надзвичайних сесій із вироком до вищої міри покарання, що розглядалися в порядку касації Верховним Судом УСРР. Із 5 січня 1930 по 2 вересня 1931 рр. — директор Української промислової академії. Звільнений за погодженням із ВРНГ УСРР за станом здоров'я. З 9 грудня 1931 по грудень 1932 рр. — директор видавництва «Кокс і хімія». До вересня 1933 р. — директор Всеукраїнського інституту техніко-економічної інформації. Із вересня 1933 по липень 1934 рр. — начальник сектору комунального господарства Держплану УСРР. З 16 вересня 1934 по 2 березня 1935 рр. — завідувач науковим кабінетом бібліотеки Народного комісаріату місцевої промисловості, начальник гірничо-паливного відділу цього ж відомства. Із березня 1936 р. — начальник сектору машинобудування Держплану УСРР.

27 листопада 1937 р. заарештований, а 25 вересня 1938 р. «трійкою» при Київському УНКВС УРСР засуджений до розстрілу. 5 лютого 1957 р. ухвалою військтрибуналу Київського військового округу реабілітований.

**КОВАЛЕНКО-
КУЗНЕЦОВ
АНДРІЙ
ОЛЕКСАНДРОВИЧ** Народився 1906 р. Член КП(б)У. Росіянин. Освіта нижча, за фахом — столяр. Працював помічником прокурора у спецсправах із 13 березня по 14 квітня 1935 р. (накази НКЮ УСРР № 168 і № 181)⁷³.

⁷³ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 16, спр. 1345, арк. 59.

КОЛЯДА ПЕТРО СЕРГІЙОВИЧ Народився 9 червня 1905 р. у с. Синява (тепер — Рокитнянського району Київської області). Українець. Закінчив сільську школу та в 1924 р. — окружну партшколу в Умані. Згодом на комсомольській роботі — політінспектор, організатор ЛКСМ Брусилівського району, з березня 1925 р. — секретар Тетіївського, а з жовтня 1925 по квітень 1926 рр. — Сквирського райкомів ЛКСМ, член райвиконкому, із травня 1926 р. — секретар Фастівського райкому ЛКСМ.

Із 20 лютого по 8 липня 1927 р. — т.в.о. помічника білоцерківського окрпрокурора, з 8 липня 1927 по 2 грудня 1929 рр. — помічник білоцерківського окрпрокурора. З 2 грудня 1929 по лютий 1932 рр. — прокурор НКЮ з нагляду за органами ДПУ УСРР⁷⁴. Член Особливої наради при колегії ДПУ УСРР⁷⁵. Протягом лютого–листопада 1932 р. за мобілізацією ЦК ВКП(б) направлений контролером Наркомзему (пізніше — Наркомраднаргоспів) СРСР до зернового раднаргоспу ім. Каширіна Оренбурзького району Середньоволзького краю. Після повернення в УСРР працював в органах військової прокуратури, яка здійснювала нагляд за прикордонними та внутрішніми військами ДПУ–НКВС: 17 листопада 1932 – 15 жовтня 1934 рр. — помічник, дільничний прокурор ПО і ВО ДПУ УСРР Київської області, 15 жовтня 1934 – січень 1936 рр. — дільничний прокурор ПО і ВО НКВС УСРР Дніпропетровської області, з січня по 14 квітня 1936 р. — т.в.о. заступника військового прокурора ПО і ВО НКВС УСРР, з 14 квітня 1936 по 21 лютого 1938 рр. — заступник військового прокурора ПО і ВО НКВС УСРР⁷⁶.

25 вересня 1938 р. у м. Києві виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР за ст. 54-1 б, 54-7, 54-8, 54-11 ККУРСР засуджений до вищої міри покарання із застосуванням закону від 1 грудня 1934 р. Реабілітований Військовою колегією Вер-

⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 741.

⁷⁵ Про участь у засіданнях Особливої наради свідчать протоколи, які зберігаються в Галузевому державному архіві Міністерства внутрішніх справ України.

⁷⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 39250-фп.

ховного Суду СРСР 30 березня 1957 р., а 20 червня 1959 р. — відновлений у КППС.

КРАЙНІЙ Народився 3 травня 1889 р. у м. Рівне Во-
(**КАРПІЛОВСЬКИЙ**) линської губернії в міщанській родині. Бать-
ЛЕОНІД ко був власником соломорізної майстерні
ОЛЕКСАНДРОВИЧ (за іншими даними — фабрики). У 1903 р.
закінчив початкове училище, згодом екстерном чотири (за
іншими даними — два) класи реального училища.

У 1904–1907 рр. — член Єврейської соціалістичної партії, агітатор, член районного партійного комітету в Рівному.

Із 1910 р. розпочав кар'єру журналіста — працював в газеті «Юго-Западная Русь» (м. Дубно). З 1911 р. видання переїхало до Рівного і через рік Л. О. Крайній обійняв посаду завідуючого редакцією. У 1915 р. — кореспондент київської газети «Вести» в Рівному. Згодом переїжджає до Києва, де влаштовується редактором газети «Новости Полудня» (з березня 1916 р. — «Вечерние новости»). Працював редактором до липня 1917 р. Потім до середини 1919 р. був безробітним⁷⁷.

Із 15 травня 1919 р. — інструктор-організатор, редактор щотижневої газети політвідділу особливого корпусу військ ВУЧК (з 15 серпня 1919 р. — Київський сектор військ внутрішньої охорони республіки в Україні) «Красный меч», де друкувалися статті пропагандистської, ідейно-політичної та культурно-освітньої спрямованості, обґрунтовувалася необхідність червоного терору, визначалася роль органів і військ ВУЧК; публікувалися окремі нормативні акти надзвичайних комісій, хроніка діяльності Київської губернської ЧК та ВУЧК; повідомлення про розкриті підпільні антибільшовицькі організації, списки розстріляних за постановами колеги ВУЧК та деякі інші матеріали (вірші, листи червоноармійців і т.д.). За пропаганду червоного терору на шпальтах цієї газети серед київської громадськості Л. О. Крайній отримав прізвисько «Льва Кривавого».

Із 15 грудня 1919 по травень 1920 рр. — слідчий, а потім уповноважений Київської губернської ЧК. У травні 1920 р., після здобуття Києва поляками, працював уповноваженим Хар-

⁷⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 46122, т. 1, арк. 15.

ківської губернської ЧК (група спекуляції і злочинів за посадою), а потім секретарем президії Харківської губернської ЧК.

3 березня 1920 – 19 січня 1937 рр. — член РКП(б). Рекомендацію на прийняття його до партії підписав голова Харківської губернської ЧК В. А. Балицький. Двічі виключався з партії. Перший раз — за ухвалою ЦКК від 13 червня 1922 р. на 6 місяців за конфлікт у партійному осередку Першої канатної фабрики та наклепницьку статтю, другий — за відмову евакуюватися.

Із 1 грудня 1920 р. — голова комісії обвинувачів Харківського губернського ревтрибуналу. З 25 грудня 1921 р. — голова культкомісії та фабзавкому Першої канатної фабрики в Новій Баварії (м. Харків). Працював до 25 листопада 1923 р. Потім перебував у відпустці, наданій ремонтною партійною комісією.

Після відпустки Л. О. Крайній розпочав роботу в органах юстиції. Згідно наказу НКЮ УСРР № 318 від 13 грудня 1923 р., його було зараховано до резерву Наркомюсту з прикомандируванням до відділу прокуратури. У статусі резервного співробітника перебував до 14 січня 1924 р., коли, згідно наказу НКЮ УСРР № 344, був призначений виконуючим обов'язки прокурора при Наркоматі юстиції⁷⁸.

Л. О. Крайнього планували відрядити на роботу до Чернігівської губернії, однак 16 лютого 1924 р. постановою колегії НКЮ УСРР це призначення було скасоване і його залишили у Харкові на посаді співробітника підвідділу прокуратури НКЮ УСРР з адміністративного нагляду⁷⁹. Після виділення з нього окремого 4-го підвідділу з нагляду за органами ДПУ Л. О. Крайній став співробітником останнього. Можливо, не останню роль у призначенні відіграло його колишнє «чекістське» минуле. 8 березня 1924 р., згідно постанови колегії республіканського Наркомюсту (протокол № 18), закріпленою в наказі НКЮ УСРР № 400, на час відрядження завідуючого 4-м підвідділом, його було призначено т.в.о. завідуючого підвідділом із нагляду за органами ДПУ⁸⁰.

⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 2, спр. 1457, арк. 6; оп. 1, спр. 1315, арк. 129.

⁷⁹ Там само, оп. 14, спр. 1886, арк. 8 зв.

⁸⁰ Там само, спр. 1886, арк. 14 зв.

30 серпня 1924 р. Л. О. Крайньому було надано 6-місячну відпустку зі збереженням утримання. Однак уже 27 жовтня 1924 р.⁸¹ він повертається до роботи, бере участь у засіданнях колегії НКЮ УСРР як представник від 4-го підвідділу прокуратури Наркомюсту, а під час відряджень (5–10 листопада 1924 р., 17 грудня 1925 р.) та чергових відпусток С. Я. Янського (з 1 червня по 15 липня 1925 р.), відповідно до постанови НКЮ УСРР, виконував обов'язки завідуючого 4-м підвідділом. Л. О. Крайній займав у цей час посаду прокурора (за іншими джерелами — у 1924 р. т.в.о. прокурора, помічника прокурора, а в 1925 р. вже прокурора при НКЮ) Народного комісаріату юстиції УСРР⁸².

Відповідно до постанови колегії НКЮ УСРР № 32/136 від 24 квітня 1926 р. змінилося керівництво 4-го підвідділу. С. Я. Янський залишив посаду завідуючого, а виконання його обов'язків було покладене на помічника генерального прокурора з нагляду за ДПУ Г. А. Железнодорожського. Постійним заступником завідуючого 4-м підвідділом прокуратури НКЮ на час відсутності, хвороби та відпусток останнього призначено Л. О. Крайнього, який одночасно продовжував виконувати функції прокурора НКЮ УСРР⁸³.

Із 1934 р. після скасування ДПУ УСРР і створення союзно-республіканського НКВС Л. О. Крайній очолив сектор (відділ) у спецправах і за сумісництвом був помічником генерального прокурора, а з 26 лютого 1936 до 20 січня 1937 рр., тобто до звільнення з роботи, — обіймав посаду старшого помічника прокурора УРСР у спецправах. 29 листопада – 8 грудня 1936 р. тимчасово виконував обов'язки прокурора УСРР⁸⁴.

При Л. О. Крайньому роботу спецсектору було розподілено на дві частини (групи). Перша, так звана оперативна група, здійснювала нагляд за діяльністю органів НКВС УРСР, друга, касаційна, переглядала справи в порядку касаційного провадження.

⁸¹ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 2, спр. 1457, арк. 123.

⁸² Там само, спр. 58, арк. 43; спр. 1457, арк. 127, 134; оп. 14, спр. 1887, арк. 114, 200; ф. 288, оп. 7, спр. 1962, арк. 49–50, 62.

⁸³ Там само, ф. 288, оп. 7, спр. 1962, арк. 77.

⁸⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 43197-фп, т. 1, арк. 273.

Рішенням бюро Петровського райкому ВКП(б) м. Києва від 19 січня 1937 р. Л. О. Крайнього було виключено з партії. 20 січня 1937 р. це рішення схвалили закриті партійні збори парторганізації прокуратури УРСР⁸⁵. Згідно наказу прокуратури УРСР № 18 від 20 січня 1937 р. його було звільнено⁸⁶.

5 липня 1937 р. заарештований співробітниками 4-го відділу УДБ НКВС УРСР, розпочалося попереднє слідство за звинуваченнями у співробітництві в дореволюційний період із царською охранкою (ст. 54-13 КК УРСР)⁸⁷. 11 серпня 1937 р. у постанові про притягнення Л. О. Крайнього як обвинуваченого йому вже інкримінували «активную борьбу с революционным движением при царизме и белых и контрреволюционную троцкистскую деятельность», що передбачалось ст. 54-13 і 54-10 ч. 1 КК УРСР⁸⁸. Як свідчать матеріали архівно-кримінальної справи Л. О. Крайнього, за період з 11 по 22 серпня 1937 р. з ним було проведено 8 допитів⁸⁹. 27 серпня 1937 р. його додатково притягли як обвинуваченого за ст. 180 КК УРСР за те, що «скрывал исключение из партии в 1922 г., социальное происхождение, присвоил себе стаж с 1920 г., неправильно показал участие в РСДРП и службу в РККА»⁹⁰.

Наприкінці вересня 1937 р. у справі Л. О. Крайнього було підготовлено обвинувальний висновок, в якому збереглися обвинувачення тільки за ст. 54-13 і 180 КК УРСР, тобто зникла троцькістська діяльність. Співробітники УДБ НКВС УРСР вважали, що справа мала бути направлена на розгляд спецколегії Київського обласного суду, тобто у загальному судовому порядку. Однак 26 вересня 1937 р. виконуючий обов'язки начальника відділу у спецсправах Прокуратури УРСР Ф. К. Аудрінг ухвалив постанову про визнання Л. О. Крайнього «соціально-

⁸⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 46122, т. 2, арк. 24–26, 110.

⁸⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 43197-фп, т. 1, арк. 273.

⁸⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 46122, т. 1, арк. 3–5.

⁸⁸ Там само, арк. 11.

⁸⁹ Там само, арк. 15–20, 23–32, 36–38, 41–44, 47–50, 53–56.

⁹⁰ Там само, арк. 11 а.

небезпечною особою» й направлення його справи на розгляд Особливої наради при наркомі внутрішніх справ СРСР. Ухвалу було затверджено 2 жовтня 1937 р. народним комісаром внутрішніх справ УРСР⁹¹.

3 жовтня 1937 р. Л. О. Крайнього було повідомлено про завершення слідства у його справі і направлення її на розгляд Особливої наради. Згідно з постановою останньої від 1 грудня 1937 р., звинуваченого було заслано строком на 5 років (раховався з 8 липня 1937 р.) до м. Петропавловська Казахської РСР. 20 січня 1938 р. він прибув до місця відбування покарання⁹².

Уже у засланні 2 березня 1942 р.⁹³ Л. О. Крайнього було повторно засуджено Північно-Казахстанським обласним судом за ст. 58-10 ч. 2 і 58-11 (остання стаття зі звинувачення виключена ухвалою колегії Верховного Суду Казахської РСР від 6 квітня 1942 р.) до 7 років виправно-трудоих таборів із поразкою у правах на 5 років. Ще відбуваючи у заслання з УРСР у 1938 р. Л. О. Крайній був хворий на туберкульоз. Очевидно, захворювання прогресувало, оскільки у травні 1942 р. його достроково звільнили з виправно-трудового табору, а вже в лютому 1943 р. він помер⁹⁴.

У другій половині 1950-х рр. справу Л. О. Крайнього було переглянуто. Однак спочатку, згідно з постановою прокурора відділу з нагляду за слідством в органах державної безпеки, затвердженою заступником прокурора УРСР 22 грудня 1956 р.,

⁹¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 46122, т. 1, арк. 172–177.

⁹² Там само, арк. 180, 204.

⁹³ У копії ухвали Верховного Суду Казахської РСР напевно помилково подається 1943 р., оскільки далі у цьому ж документі датою смерті вказано лютий 1943 р. На підтвердження того, що точною датою повторного засудження Л. О. Крайнього є 1942 р., свідчать документи про його партійну реабілітацію від 1989 р., які зберігаються в архівно-кримінальній справі (див.: ГДА СБ України, ф. 6, спр. 43197-фп, т. 2, арк. 253, 261).

⁹⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 46122, т. 2, арк. 234, 244. На думку деяких дослідників, датою смерті Л.О. Крайнього (Карпіловського) є не лютий 1943, а лютий 1944 р. (див.: *Амонс А.І., Абраменко Л.М.* Репресовані прокурори в Україні... – С. 62).

скаргу дружини Л. О. Крайнього про перегляд справи її чоловіка було відхилено за «отсутствием оснований к пересмотру дела»⁹⁵. Однак 29 жовтня 1957 р. до судової колегії з кримінальних справ Верховного Суду СРСР у порядку нагляду надійшов протест заступника генерального прокурора СРСР, в якому пропонувалося справу Л. О. Крайнього щодо постанови Особливої наради при наркомі внутрішніх справ СРСР припинити за відсутністю складу злочину. Паралельно 30 листопада 1957 р. президія Верховного Суду Казахської РСР скасувала вирок Північно-Казахстанського обласного суду стосовно Л. О. Крайнього за недоказовістю звинувачення⁹⁶. Після отримання цих матеріалів 28 лютого 1958 р. ухвалою судової колегії у кримінальних справах Верховного Суду УРСР Л. О. Крайнього було повністю реабілітовано⁹⁷. Один із колишніх колег у 1950-х рр. дав йому таку характеристику: «О нём я остался плохого мнения как о человеке и члене партии. В его отношении к товарищам проявлялось высокомерие, неуважение, нетактичность, но каких-либо антисоветских проявлений с его стороны я не замечал»⁹⁸.

МАЛЬЦЕВ Народився 1901 р. Росіянин⁹⁹. Член РКП(б) з 1919 р.¹⁰⁰
ЛЕВ Обіймав посаду заступника запорізького окруж-
ГРИГОРОВИЧ ного прокурора (01.01.1930 р.)¹⁰¹. У 1930-х рр. здійснював нагляд у справах ЕКВ ДПУ–УДБ НКВС: прокурор ЕКВ ДПУ УСРР (орієнтовно з 1930 до травня 1934 рр.), прокурор сектору у спецправах (із травня 1934 до вересня 1936 рр.), заступник завідувача сектору (відділу) у спецправах (з 11 вересня 1936 орієнтовно до лютого 1937 рр.). У 1932 р. брав участь у засіданнях Особливої наради при ДПУ УСРР¹⁰².

⁹⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 46122, т. 2, арк. 230–233.

⁹⁶ Там само, арк. 234–235, 244–246.

⁹⁷ Там само, арк. 255–256.

⁹⁸ Там само, арк. 303.

⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 23, спр. 5, арк. 78.

¹⁰⁰ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 872, т. 2, арк. 20.

¹⁰¹ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 16, спр. 2, арк. 1.

¹⁰² Там само, спр. 50361-фп, арк. 103. Про участь у засіданнях Особливої наради свідчать протоколи, які зберігаються в ГДА МВС України.

17 лютого 1937 р. парторганізацією Прокуратури УРСР виключений із партії за «просування в своїх виступах та журналі ворожих теорій». В іншому звинуваченні акцентувалася спільна праця з Л. О. Крайнім, якого «не викрив як ворога народу». Однак уже 16 квітня 1937 р. Петровський райком КП(б)У м. Києва поновив Л. Г. Мальцева у членстві в партії¹⁰³. До лютого 1938 р. працював прокурором слідчого відділу Прокуратури УРСР. Згодом обвинувачувався як член «антирадянської правотроцькістської організації у системі органів прокуратури і суду на Україні»¹⁰⁴.

ПОЛЯКОВ-ОЛЬХІН Народився 1888 р. у Таганрозі. Українець. Закінчив приходське й 4-класне міське училища, юридичний факультет Харківського інституту народного господарства, навчався в мореплавній школі. Член РСДРП(б) із 1907 р. У 1904–1910 рр. працював на металургійному заводі та у залізничному депо Таганрога. Потім служив на флоті. У 1918–1920 рр. брав участь у боротьбі з німцями та Добровольчою армією на Кубані. З 1920 р. у Криму — займав керівні посади в органах ЧК, суду та юстиції: секретар ЧК, начальник особливого відділу, секретар ЦВК, голова Вищого судового контролю, завідувач відділу судоустрою і судового нагляду, член колегії НКЮ. У 1923 р. переїхав до Харкова. Працював у НКЮ УСРР на посадах т.в.о. прокурора, пізніше прокурора при НКЮ з нагляду за органами ДПУ (з 27 листопада 1923 по червень 1925 рр.), згодом на посаді прокурора НКЮ при Верховній Суді УСРР. Із 13 січня 1926 р., як уповноважений ЦК КП(б)У і РНК УСРР, був задіяний в організації виборчої кампанії. 21 квітня 1926 р. направлений у розпорядження ЦК КП(б)У¹⁰⁵.

САНІН (БАРОН) Народився 5 листопада 1899 р. у Малоархангельському повіті Орловської губернії. Єврей.
МИХАЙЛО
ЮХИМОВИЧ Член РКП(б) із лютого 1918 р.

¹⁰³ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 872, т. 2, арк. 20.

¹⁰⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 87, арк. 28–47.

¹⁰⁵ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1292.

У 1913–1917 рр. юнга, матрос 2-го класу на суднах далекого плавання. Брав участь у Першій світовій війні (Румунський фронт). У 1918–1919 рр. був червоногвардійцем в Одесі, служив у Червоній армії. З 1920 р. — у морській міліції та військах ВНУС. Із 4 липня 1921 по липень 1924 рр. — на різних посадах у військах ВЧК–ОГПУ: начальник 3-го Севастопольського району військ ВЧК; заступник військового комісара Донецької дивізії військ ВЧК; військовий комісар, начальник політсекретаріату військ ВЧК Криму; інспектор військ ДПУ республіки у м. Москві; комісар, начальник політсекретаріату військ ДПУ і член Верховного трибуналу Киргизької СРР (м. Оренбург); начальник політсекретаріату Чорноморського флоту ДПУ. З липня по вересень 1924 р. — помічник військового прокурора Чорноморського флоту і військ Криму.

Після демобілізації за рішенням ЦК КП(б)У направлений у розпорядження НКЮ УСРР. З 15 жовтня 1924 по 1 серпня 1925 рр. — помічник подільського губпрокурора. Згідно наказу № 231 від 26 серпня 1925 р., із 1 серпня того року призначений прокурором НКЮ по 3-му підвідділу прокуратури, хоча фактично працював у 4-му підвідділі з нагляду за ДПУ¹⁰⁶. Із 5 березня 1926 р. за власним бажанням направлений у розпорядження ЦК КП(б)У.

Згідно з характеристикою, наданою завідувачем 4-го підвідділу С. Я. Янським у березні 1926 р.: «Тов. Санін знаєт советское законодательство. Возложенную на него работу выполнял аккуратно, проявил себя человеком исполнительным и трудолюбивым»¹⁰⁷.

ХОМИЧ Поляк. Член РКП(б) із 1926 р. Працював прокурором у спецправах прокуратури республіки (орієнтовно з 1937 до лютого 1938 рр.). Знятий із роботи в лютому 1938 р. Стосовно нього проводилася перевірка, оскільки його брати перебували під арештом, а він сам працював разом із заарештованими Г. А. Железногорським, Л. О. Крайнім і Б. М. Шрифтовим-Шрифтеликом.

¹⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1473, арк. 53.

¹⁰⁷ Там само, спр. 1473 (є фото), арк. 69.

**ШРИФТОВ-
ШРИФТЕЛИК
БЕНЦІОН
МОЙСЕЙОВИЧ**

Народився 10 серпня 1902 р. у м. Старокостянтинів (нині Хмельницької області). Єврей. Батько був муляром, помер у березні 1935 р. Сам Б. М. Шрифтов-Шрифтелик із 13-річного віку працював на консервній фабриці. У 1917 р. вступив до одеської червоної гвардії, згодом у РСЧА. Із 1919 р. член РКП(б).

До 1926 р. — політрук однієї з військових частин у Харкові. У 1926 р. через хворобу демобілізувався, перейшовши на роботу в органи юстиції. З 2 серпня 1926 по 16 березня 1928 рр. — помічник кременецького окрпрокурора. Відповідно до наказу НКЮ УСРР № 103 від 6 квітня 1928 р., Б. М. Шрифтова-Шрифтелика з 16 березня того року призначено старшим помічником шепетівського окрпрокурора. Згідно наказу НКЮ УСРР від 17 грудня 1928 р. — звільнений з цієї посади з 11 грудня 1928 р. 23 січня 1929 р. призначений старшим помічником окружного прокурора Сумського округу. Певний час у квітні 1930 р. виконував обов'язки сумського окрпрокурора.

З 21 грудня 1930 р. обіймав посаду ржищевського дільничного прокурора, а з травня 1931 р. — член Верховного Суду УСРР. У 1931–1932 рр. — помічник, згодом виконуючий обов'язки житомирського міжрайпрокурора. З 13 червня 1932 р. Б. М. Шрифтов-Шрифтелик — заступник харківського облпрокурора з нагляду за ДПУ.

У вересні 1934 р. очолив створену на базі Київської облпрокуратури прокуратуру Дніпровського басейну¹⁰⁸. Відповідно до наказу № 280 по Прокуратурі СРСР від 10 травня 1935 р., його було звільнено з посади виконуючого обов'язки прокурора Дніпровського басейну і направлено в розпорядження союзної прокуратури¹⁰⁹.

Згідно наказу НКЮ та ГПР УСРР № 249 від 16 червня 1935 р., Б. М. Шрифтова-Шрифтелика призначено прокурором НКЮ УСРР¹¹⁰ відділу спецпрокуратури під керівництвом Л. О. Край-

¹⁰⁸ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 32103-фп, т. 1, арк. 21, 32.

¹⁰⁹ Там само, т. 2, арк. 14.

¹¹⁰ Там само, арк. 51.

нього¹¹¹. 15–23 березня 1937 р. — виконуючий обов'язки начальника відділу у спецсправах Прокуратури УРСР. Згідно наказу Прокуратури УРСР № 92 від 31 березня 1937 р., Б. М. Шрифтова-Шрифтелика звільнено з посади у зв'язку з проведенням щодо нього розслідування¹¹².

15 липня 1937 р., згідно постанови загальних зборів парт-організації Прокуратури УРСР, його було виключено з ВКП(б) як «троцькіста-дворушника», а вже наступного дня, згідно санкції прокурора Дніпровського басейну, — заарештовано¹¹³. Б. М. Шрифтова-Шрифтелика звинувачували в посадових злочинах, троцькізмі та зв'язках із контрреволюціонерами, що кваліфікувалося ст. 54-10 і 54-11 КК УРСР. 19 липня 1937 р. було проведено експертизу книг з особистої бібліотеки заарештованого й визнано, що 117 із них «шкідливі», а 16 — «явно контрреволюційного змісту»¹¹⁴.

28 липня 1937 р. прокурор Дніпровського та Дніпро-Двінського басейну оголосив постанову про притягнення Б. М. Шрифтова-Шрифтелика як обвинуваченого за статтями 54-10, 97 і 196 КК УРСР. Однак сам він своєї провини не визнав¹¹⁵.

Згідно постанови прокурора від 29 липня 1937 р., справу Б. М. Шрифтова-Шрифтелика було передано для подальшого розслідування до 6-го відділу УДБ НКВС УРСР. Підставою стала причетність обвинуваченого до «контрреволюційної організації»¹¹⁶. Постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 10 лютого 1938 р. за співчуття троцькістам та контрреволюційну діяльність Б. М. Шрифтова-Шрифтелика було ув'язнено у виправно-трудоному таборі строком на п'ять років¹¹⁷.

¹¹¹ ЦДАГО України, ф. 6, спр. 32103-фп, т. 1, арк. 12.

¹¹² Там само, арк. 10, 21; ГДА СБ України, ф. 263, спр. 43197-фп, т. 1, арк. 274–274 зв.

¹¹³ ЦДАГО України, ф. 6, спр. 32103-фп, т. 1, арк. 1–2.

¹¹⁴ Там само, т. 2, арк. 121, 129, 135.

¹¹⁵ Там само, арк. 156–159.

¹¹⁶ Там само, арк. 165.

¹¹⁷ *Амонс А.І., Абраменко Л.М.* Репресовані прокурори в Україні... – С. 118.

Після відбуття покарання здобув вищу юридичну освіту, займався викладацькою та науковою діяльністю.

ЮШКЕВИЧ ОЛЕКСАНДР ФЕОФІЛОВИЧ Народився у 1895 р. Член РКП(б) із 1920 р. Працював прокурором НКЮ з нагляду за органами ДПУ з 1 вересня 1929 по 2 березня 1930 рр. Член колегії НКЮ з 2 березня 1930 р. Брав участь у засіданнях Особливої наради при колегії ДПУ УСРР (січень 1930 р.)¹¹⁸.

ЯНСЬКИЙ САУЛ ЯКИМОВИЧ Народився 21 листопада 1896 р. у Ромнах. Єврей. Член РКП(б) із 1919 р. Навчався у громадській школі (до 1913 р.), закінчив Прилуцьке комерційне училище (у 1918 р.), Харківський інститут народного господарства (навчався з 1924 р. під час роботи в НКЮ).

Із грудня 1919 по травень 1920 рр. — завідувач Прилуцького повітового відділу юстиції¹¹⁹. З 16 серпня 1920 р. в НКЮ УСРР: консультант судово-слідчого відділу, виконуючий обов'язки помічника завідувача підвідділу судоустрою і судового контролю, управляючий справами й секретар колегії НКЮ, т.в.о. завідувача відділу верховного судового контролю, заступник члена верховного касаційного трибуналу, завідувач кримінального відділення судового контролю.

Із 4 грудня 1922 р. у прокуратурі НКЮ УСРР: т.в.о. заступника, заступник завідувача відділу прокуратури. З 6 лютого 1923 р. здійснював нагляд за органами ДПУ: прокурор НКЮ по відділенню нагляду за дізнанням і слідством (по ДПУ) (наказ НКЮ УСРР від 6 лютого 1923 р. № 31¹²⁰). 4 вересня 1923 р. призначено т.в.о. завідувача відділення з нагляду за дізнанням і слідством із виконанням своїх прямих обов'язків, тобто нагляду за ДПУ (наказ НКЮ УСРР № 216¹²¹). Із 5 вересня 1923 р. — т.в.о. помічника прокурора республіки з нагляду за дізнанням

¹¹⁸ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 16, спр. 2, арк. 2.

¹¹⁹ Там само, ф. 288, оп. 7, спр. 1962, арк. 6.

¹²⁰ Там само, арк. 19 зв.; ф. 8, оп. 1, спр. 1495, арк. 11.

¹²¹ Там само, арк. 27; ф. 8, оп. 1, спр. 1495, арк. 115 зв.

і слідством (наказ НКЮ УСРР № 217¹²²). 19 листопада 1923 р. призначено прокурором НКЮ з нагляду за органами ДПУ (наказ НКЮ УСРР № 291). 5 грудня 1923 р., згідно з наказом НКЮ УСРР № 309, С. Я. Янського призначено т.в.о. завідувача підвідділу прокуратури з нагляду за органами ДПУ¹²³. Із 27 серпня 1924 до 1 квітня 1926 рр. завідувач 4-го підвідділу відділу прокуратури НКЮ УСРР.

На підставі рішення оргнаради НКЮ УСРР від 30 січня 1926 р. пропонувалося звільнити С. Я. Янського з посади завідувача 4-го підвідділу. Спочатку планувалося перевести його на посаду прокурора Сталінського округу, але, оскільки це питання не було погоджене з місцевими установами, цю кандидатуру не розглядали. Згодом було прийняте рішення про призначення С. Я. Янського прокурором кримінально-касаційної колегії Верховного Суду (наказ № 29 від 4 лютого 1926 р.¹²⁴). Однак до призначення наступного керівника 4-го підвідділу, згідно з наказом НКЮ УСРР № 43 від 18 лютого 1926 р., його залишили на попередній посаді¹²⁵.

Із 1 квітня¹²⁶ до 15 червня 1926 р. — прокурор кримінально-касаційної колегії Верховного Суду УСРР і заступник завідувача 5-го підвідділу прокуратури. З 7 липня 1926 р. — помічник прокурора республіки. Із 15 червня 1926 по 1 січня 1928 рр. — завідувач 2-го підвідділу прокуратури, помічник генерального прокурора республіки. З 16 липня 1926 р. — член кодифікаційної наради НКЮ. Із 8 вересня 1926 р. — член комісії для попередньої розробки виборчого законодавства та інструкції щодо порядку проведення виборів до рад. 1935 р. С. Я. Янського призначено головним водним прокурором СРСР. У 1937 р. він — радник при повноважному представництві СРСР у США¹²⁷. 28 червня 1932 р. нагороджений знаком 10-річчя прокуратури.

¹²² ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 1495, арк. 113 зв.

¹²³ Там само, арк. 160.

¹²⁴ Там само, ф. 288, оп. 7, спр. 1962, арк. 63–64, 66.

¹²⁵ Там само, арк. 68.

¹²⁶ Там само, арк. 70, 72.

¹²⁷ ГДА СБ України, спр. 38601-фп, т. 1, арк. 30.

**СЕКРЕТАРІ (РЕФЕРЕНТИ),
ДІЛОВОДИ (КАНЦЕЛЯРСЬКІ ПРАЦІВНИКИ)**

ВАНАСЕК Народилася 1910 р. Росіянка. Освіта нижча, за
МАРІЯ фахом — стенографіст. Стаж роботи — з
КОСТЯНТИНІВНА 1932 р. Обіймала посаду референта в НКЮ
УСРР з 10 листопада 1934 (наказ НКЮ УСРР № 55 від 14 листо-
пада 1934 р.) по 23 липня 1936 рр. (наказ № 91 від 23 липня
1936 р.)¹²⁸. Із листопада 1936 р. працювала стенографістом (по-
над штат) відділу у спецсправах Прокуратури УСРР.

ОРЛОВА- Народилася 1905 р. Єврейка. Безпартійна. Осві-
БАХМУТСЬКА та середня¹²⁹. Працювала секретарем сектору
РУФЬ САУЛІВНА у спецсправах з 19 вересня 1934 (наказ НКЮ
УСРР № 33 від 29 вересня 1934 р.) до 11 лютого 1935 рр. (на-
каз НКЮ УСРР № 7 від 28 лютого 1935 р.).

РУДЕНКО Народився 1 березня 1901 р. в с. Макарів Яр Ново-
СЕМЕН світловського району Луганського округу До-
ВАСИЛЬОВИЧ нецької губернії (так у документі — *Авт.*). Ук-
раїнець. Освіта нижча. У 1911 р. закінчив народну школу. Із
1914 р. проживав у Луганську, працював робітником прокатно-
го цеху паровозобудівного заводу Гартмана. У 1916–1917 рр. —
переписувач земської управи міста Луганська. 1919 р. пішов доб-
ровольцем у Червону армію. Демобілізований у травні 1924 р.

На роботу в прокуратуру направлений ЦК КП(б)У. Із 8 черв-
ня по 15 липня 1924 р. працював діловодом відділу прокурату-
ри НКЮ УСРР, з 15 липня по 20 жовтня 1924 р. — секретарем, з
20 жовтня по 1 листопада 1924 р. — діловодом 4-го підвідділу
прокуратури з нагляду за ДПУ. Із 1 листопада 1924 по 11 бе-
резня 1925 рр. — секретар комслужбовців НКЮ УСРР, згодом
стажист слідчої частини НКЮ при Верховному Суді УСРР. Про-
тягом травня–грудня 1925 р. навчався на Харківських корот-
котермінових юридичних курсах. Потім на роботі в окружних
прокуратурах: із 19 грудня 1925 по 30 травня 1928 рр. — по-

¹²⁸ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 16, спр. 777, арк. 12.

¹²⁹ Там само, арк. 44.

мічник ізюмського окрпрокурора, після цього переведений на посаду помічника шевченківського окрпрокурора¹³⁰.

СТАХЕЙКО ФЕДІР ГРИГОРОВИЧ Народився 1903 р. у Мозирському повіті Мінської губернії. Українець. Освіта нижча — закінчив радянську трудову школу 2-го ступеня. Член КСМУ. На роботу в прокуратуру направлений ЦК КП(б)У. Із 4 серпня по 20 жовтня 1924 р. обіймав посаду діловода 4-го підвідділу прокуратури, з 22 жовтня 1924 по 5 жовтня 1925 рр. працював діловодом адміністративно-фінансового відділу НКЮ УСРР. Навчався у Харківському сільськогосподарському інституті. Звільнився з роботи в НКЮ 5 жовтня 1925 р. за власним бажанням¹³¹.

СТЕБЛОВ Є.(?)М. Фактично допущений до виконання обов'язків секретаря 4-го підвідділу прокуратури НКЮ УСРР з 24 квітня 1924 р. із подальшим проведенням цього рішення через центральну атестаційну комісію НКЮ УСРР згідно наказу республіканського Наркомату юстиції № 448 від 29 квітня 1924 р.¹³² Справи від попереднього секретаря — М. А. Владимирської-Романової — прийняв 5 травня 1924 р.¹³³, а затверджений на посаді з 7 травня 1924 р., згідно наказу НКЮ УСРР № 463 від 13 травня 1924 р.¹³⁴ Звільнений зі служби, виключений зі списків НКЮ та відряджений до Харківського губкому КП(б)У згідно з наказом НКЮ УСРР № 515 від 2 липня 1924 р.¹³⁵

ХЕЙФЕЦ АСЯ СОЛОМОНІВНА Народилася 1897 р. Єврейка. Зарахована на канцелярську роботу до 4-го підвідділу прокуратури НКЮ УСРР наказом НКЮ УСРР № 442 від 22 квітня 1924 р.¹³⁶

¹³⁰ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1440.

¹³¹ Там само, спр. 1600.

¹³² Там само, ф. 8, оп. 2, спр. 1457, арк. 41.

¹³³ Там само, ф. 288, оп. 7, спр. 260, арк. 19.

¹³⁴ Там само, ф. 8, оп. 2, спр. 1457, арк. 44 зв.

¹³⁵ Там само, арк. 66.

¹³⁶ Там само, арк. 39 зв.

ШОХЕР ЯКІВ СОЛОМОНОВИЧ Народився 1901 р. у Кобеляках Полтавської губернії. Єврей. У 1919 р. закінчив Кобеляцьку гімназію, 1926 р. — правовий факультет Харківського інституту народного господарства. У 1919–1922 рр. обіймав посади секретаря Кобеляцького відділу праці та соціального забезпечення; завідувача загальним підвідділом Першої запасної особливої продовольчої комісії з постачання армій Західного фронту; секретаря виробничо-технічного відділу Полтавської губернської ради народного господарства; секретаря Полтавського губернського відділу соціального забезпечення. З 1922 р. — викладач Харківського губвідділу політпросвіти.

Із 17 березня 1925 по 16 серпня 1926 рр. — секретар 4-го підвідділу прокуратури НКЮ УСРР. Звільнився за власним бажанням. За характеристикою, яка була надана йому завідувачим 4-м підвідділом С. Я. Янським, «проявив себе як людина безумовно чесна, працездатна, виконував добре свої обов'язки, зміг практично застосувати своє юридичне знання на роботі, що йому окремо доручалася, узагалі ні у чому ганебному помічений не був. Тов. Шохер користувався також певною політичною довірою підвідділу; звільнився з посади за власним бажанням із матеріальних міркувань»¹³⁷.

* * *

Отже, огляд організаційно-штатної структури і персонального складу прокурорського нагляду за органами ДПУ–НКВС дає підстави твердити про тенденцію щодо кількісного зростання цього підрозділу, а також засвідчує наступність як у питаннях його організаційно-структурної побудови, так і стосовно комплектування кадрами. Слід також відзначити відносну стабільність персонального складу в 1926–1930 рр. і певну плінність в інші періоди. Ці обставини зумовлювалися, з одного боку, організаційним становленням системи прокурорського нагляду за органами державної безпеки, що відбувалося впродовж 1922–1925 рр., з іншого — активізацією участі представників прокурорського нагляду у здійсненні репресивної

¹³⁷ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1913, арк. 34.

політики і проведенням партійно-державним керівництвом країни у середині та другій половині 1930-х рр. репресивних заходів щодо самих працівників прокуратури.

Водночас поглибленого наукового опрацювання потребує проблема персоналій прокурорського нагляду за органами державної безпеки. У статті, враховуючи її обмежений обсяг, було наведено біографічні дані не всіх працівників прокурорського нагляду, а переважно тих, професійний і життєвий шлях яких узагалі або недостатньо повно висвітлювався у спеціальній науковій літературі. Відтак детальне дослідження цих питань має стати предметом подальших наукових пошуків.

* * *

Нижче публікуються деякі документи, що ілюструють процес створення системи прокурорського нагляду за діяльністю ДПУ УСРР.

№ 1

Витяг із наказу НКЮ УСРР № 71 про заснування посади помічника прокурора УСРР із нагляду за діяльністю ДПУ УСРР

23 березня 1923 р.

[....]

§ 2

Объявляется для сведения и исполнения выписка из протокола № 13 закрытой части заседания Совета народных комиссаров «О директивах штатной комиссии при УпНКтруде»: признать необходимым учреждение при наркомюсте особой должности Помощника Прокурора Республики по надзору за деятельностью ГПУ.

Считать желательным при выработке ведомственных штатов, в частности Наркомюста, предусмотреть или создание секретной части или какой-либо иной порядок, вполне обеспечивающий ведение и хранение секретных дел, окончательное рассмотрение этого вопроса связать с общим докладом о работе штатной комиссии.

[...] Основание: распоряжение наркомюстиции

[...] П. п. Наркомюст Н. Скрыпник

С подлинным верно:
Завстолом личного состава*

*ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 1315, арк. 19–19 зв.
Завірена копія. Машинопис.*

№ 2

Витяг із наказу НКЮ УСРР № 291 про штати підвідділу з нагляду за органами ДПУ УСРР

19 листопада 1923 р.

Согласно постановления СНК, объявляются твёрдые штаты НКЮ:

[...] IV. Отдел прокуратуры.

[...] г) П/отдел надзора за органами ГПУ

87. Зав. п/отделом 1 вакансия

88. Прокурор 1 т. Янский

89. Секретарь 1 т. Романова

90. Делопроизводитель 1 т. Абрамов-Малютин

[...] Основание: постановление СНК и распоряжение Зам. Наркомюстиции тов. Рейхеля

Подлинный подписал Наркомюстиции Н. Скрыпник

С подлинным верно: Завканц**

*ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 1495, арк. 153–154 зв.
Завірена копія. Машинопис.*

№ 3

Витяг із постанови ВУЦВК «Про доповнення "Положення про НКЮ"»

21 листопада 1923 р.

Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет постановляє:

* Підпис нерозбірливий.

** Підпис нерозбірливий.

[...] 2. Доповняючи арт. 13-й зазначеного положення, організувати в складі відділу Прокуратури П/відділ догляду за органами ДПУ.

Харків, дня 21-го листопада 1923 р.

Голова Всеукраїнського центрального
виконавчого комітету

Петровський

Секретар ВУЦВК В. Єрмощенко

Збірник законень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1923. – № 38. – Ст. 523.

№ 4

Витяг із постанови РНК УСРР « Про структуру та штати НКЮ »

21 листопада 1923 р.

Рада Народних Комісарів постановила:

Затвердити структуру та штати Народного комісаріату юстиції в такому складі.

[...] IV. Відділ Прокуратури:

[...]

4) підвідділ догляду за органами ДПУ:

Завідувач п/відділу —	
Помічник Прокурора Республіки	1
Прокурорів при НКЮ	2
Секретар п/відділу	1
Діловод	1

Разом 5 ч.

[...]

Харків, 13 листопада 1923 р.

Заступник голови Ради народних комісарів М. Фрунзе

За керуючого Справами Раднаркому І. Стрілков

За секретаря РНК А. Дуделіт

Збірник законень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1923. – № 39. – Ст. 533.

№ 5**Витяг із положення про судоустрій***25 вересня 1931 р.*

Устава про судоустрій

[...] Поділ 6.

Державна прокуратура.

145. При Генеральному прокуророві республіки є помічники для нагляду:

- а) органів суду, слідства та дізнання (прокурор Найвищого суду УСРР);
- б) трудових справ;
- в) справ Державної політичної управи;
- г) адміністративних справ.

Крім того, в складі прокуратури республіки є:

1) прокурори колегій Найвищого суду, підпорядкованих прокуророві Найвищого суду;

2) прокурори управ ДПУ УСРР, прокурор особливої касаційної ради в справах надзвичайних сесій Головного суду АМСРР і міжрайонових судів та прокурор надзвичайної сесії Найвищого суду УСРР, підпорядковані помічникові генерального прокурора республіки, що наглядає органи ДПУ УСРР;

3) прокурори Народного комісаріату юстиції УСРР, підпорядковані окремим помічникам генерального прокурора республіки;

4) прокурор для доручень, підпорядкований безпосередньо генеральному прокуророві республіки.

146. Заступник генерального прокурора республіки безпосередньо керує прокурорами республіки. Помічники генерального прокурора республіки відають кожною окремою галуззю прокурорського нагляду.

147. Помічників генерального прокурора республіки затверджує, відкликає та відновлює від посад Президія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету на подання генерального прокурора республіки.

Інших прокурорів настановлює, відстановлює і звільняє безпосередньо генеральний прокурор республіки.

[...] Харків, 25 вересня 1931 р.

Т.в.о. голови ВУЦВК

В. Затонський

Заступник голови РНК УСРР

В. Порайко

Заст. секретаря ВУЦВК

К. Горлинський

Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1923. – № 35. – Ст. 281.

Окипнюк В. Штатная структура и персональный состав прокурорского надзора за органами государственной безопасности советской Украины в 1920–1930-х гг.

В статье исследуется формирование и развитие организационно-штатной структуры подразделения прокуратуры НКЮ УССР, которое осуществляло надзор за органами ГПУ–НКВД. Характеризуется персональный состав и подаются биографии прокурорских работников.

Ключевые слова: органы государственной безопасности, ГПУ, НКВД, НКЮ, прокурорский надзор.

Okipniuk V. Manpower structure and manning of prosecutor's Soviet Ukraine supervision for state security authorities in 1920–1930 years.

The article is about development of organizational and staff structure of public prosecution subdivisions for USSR DPU–NKVS supervision. Manpower structure and manning of prosecutor's Soviet Ukraine supervision for state security authorities

Key words: state security bodies, DPU, NKVD, NKU, prosecutor's supervision.

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

*Микола БОРОВИК**

Секретар Ради революційних повстанців України (махновців) Петро Рибін: портрет анархіста

У статті на основі раніше невідомих архівних документів висвітлюється життєвий шлях і суспільно-політична діяльність секретаря вищого політичного органу махновського руху в 1920 р. Петра Рибіна.

Ключові слова: Петро Рибін, анархізм, архівно-кримінальна справа, органи державної безпеки.

Постать Петра Антоновича Рибіна становить для нас науковий інтерес, адже він — характерний представник покоління революціонерів-романтиків, яких чимало виявилось серед анархістів. Застосування біографічного підходу дозволяє, за влучним формулюванням Пола Аврича,

«влвити аромат цього руху через життя окремих його учасників»¹.

* *Боровик Микола Андрійович* — кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

¹ *Avrich P. Anarchist Portraits.* – Princeton, 1988 – P. 12.

П. Рибін належав до числа тих напівпролетарів-напівінтелігентів, які самовіддано поринули в революцію з мріями «допомогти трудящому класу Росії». Доволі швидко більшість із них будуть відтерті від лідерства в революції безпринципними кар'єристами, а, з часом, узагалі опиняться на маргінесі політичного життя, у повному забутті. П. Рибіну, утім, не судилося дожити до такого фіналу. Короткий епізод участі в махновському русі, який зрештою коштував йому життя, водночас залишив його ім'я в історії. Щоправда, про секретаря вищого керівного органу махновського руху — Ради революційних повстанців України (махновців) — дослідникам було відомо небагато. Стисла біографічна довідка в опублікованій у 1923 р. «Історії махновського руху» Петра Аршинова донині залишається найбільш повним життєписом П. Рибіна². Брак документальних джерел не дозволяє історикам реконструювати основні факти його біографії. Нестача інформації породжувала домисли. З'явилися, зокрема, твердження про службу П. Рибіна у ЧК, його членство в РКП(б) тощо³.

Джерельну основу цієї розвідки становлять матеріали архівно-кримінальної справи П. Рибіна, що зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Справу було розпочато управлінням особливих відділів Південного і Південно-Західного фронтів 26 січня 1921 р. (дата вказана нерозбірливо, реконструюється за іншими документами — М. Б.), у день арешту П. Рибіна, і завершено 24 лютого того ж року. Окрім протоколів допитів обвинуваченого, показань свідків та інших матеріалів, справа містить також особисте листування фігуранта. Такого роду документи надають нам рідкісну можливість доторкнутися до внутрішнього світу безпосередніх учасників революційних подій.

Переважає більшість кореспонденції, збереженої у справі, — це листи Петра Рибіна до Павлини Даниліної, в яку він був закоханий, і яка видала його чекістам. Усі вони відносяться

² Аршинов П. История махновского движения. – Берлин, 1923. – С. 214–215.

³ Див.: Рыбин Пётр [Електронний ресурс]: http://www.hrono.ru/biograf/bio_r/rybin_p.html

до періоду з 9 липня до 28 жовтня 1920 р. та не лише містять важливу інформацію щодо подієвої канви, але й дозволяють нам відчутти емоційне тло, на якому ухвалювалися рішення, що зрештою приведуть П. Рибіна до розстрільної камери ЧК.

Ранні періоди біографії П. Рибіна, які мало цікавили слідчих, задокументовано у справі гірше. Та деяку інформацію ми отримати все ж можемо. З анкети обвинувачуваного, зокрема, дізнаємося, що Петро Антонович Рибін народився 1885 р. у м. Єлець Орловської губернії в робітничій родині. На батьківщині він закінчив парафіяльне, а потім і ремісниче училища. За свідченням його друга, інженера Василя Із'юрова, також заарештованого за цією справою, П. Рибін навчався в еміграції, в Америці.

Відзначимо, що хоча П. Рибін і вбачав своє покликання у просвітництві народних мас, займався культурною роботою в махновській армії, редагував газету й узагалі вважався в анархістському середовищі інтелектуалом, але російською мовою він писав із грубими граматичними помилками. Приклад П. Рибіна, на перший погляд парадоксальний, загалом характерний для анархістів. Із різних причин цей рух завжди відчував брак інтелектуальних кадрів, а з початком Лютневої революції анархістське середовище дедалі більше примітивізувалося. На зміну кабінетним теоретикам і романтичним мрійникам приходили «люди дії».

Політична кар'єра П. Рибіна розпочалася в роки революції 1905–1907 рр., розвиваючись традиційно як для тогочасної Росії — він швидко опинився на лаві підсудних. Подробиці тієї справи невідомі. Із показань П. Рибіна у ЧК знаємо лише, що він

«при царизмі в 1906 р. був засуджений як політичний»⁴.

Якого роду політичною діяльністю він займався, де працював, до якої політичної течії належав — ми не знаємо. Відомо лише, що тоді він ще не був анархістом:

«Уважаю себе анархо-синдикалістом (анархістом) з 1908 р.»⁵.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 78.

⁵ Там само, арк. 78 зв.

Прилучення П. Рибіна до анархізму відбулося вже в еміграції — у США, де він опинився невдовзі після винесення вироку:

«Будучи переслідуваним в Росії як політичний, я в 1907 р. емігрував за кордон, де перебував до березня місяця 1917 р.»⁶.

Зважаючи на маршрут, яким він дістався Сполучених Штатів (через місто Ном на Алясці), цілком можна припустити, що еміграції передувала втеча з місць ув'язнення (чи заслання) у Сибіру, однак документальних підтверджень цієї версії ми не маємо.

Про перебування П. Рибіна в Америці відомо небагато. За свідченням В. Із'юрова, з яким він познайомився у Сіетлі, П. Рибін до 1912 р. мешкав у цьому місті, навчався, брав участь у громадському житті російської еміграції.

«У 1912 р. ми з ним посварилися, — згадував В. Із'юров, — головним чином на ідейному ґрунті, оскільки я тепер чудово пам'ятаю великі суперечки з ним щодо організації російської бібліотеки»⁷.

Цілком можливо, що вже в той час він співпрацював із Союзом російських робітників у США і Канаді — анархістською профспілкою, однією з важливих форм діяльності якої була організація бібліотек для емігрантів із Росії. Відомо, що П. Рибін, який із 1914 р. проживав в Америці під прізвиськом Зонова, брав активну участь у роботі цієї організації. Існують дані про те, що він був одним із лідерів відділення союзу в Пітсбургу, членом редакції анархо-синдикалістської газети «Східна зоря»⁸.

Союз російських робітників у США і Канаді було засновано 1908 р. у Нью-Йорку емігрантами з Росії, переважно учасниками революції 1905–1907 рр. До середини 1910-х рр. число членів цієї організації досягало, за різними оцінками, 5–10 тис. осіб. Із моменту створення її ідеологи сповідували здебільшого політичну філософію анархо-комунізму. Однак у 1912 р. було задек-

⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 78 зв.

⁷ Там само, арк. 89 зв.

⁸ Гонения на анархизм в советской России. – Берлин, 1922. – С. 30; Рыбин Пётр [Електронний ресурс]: <http://www.makhno.ru/>

ларовано перехід на платформу анархо-синдикалізму. Із 1914 р. на відповідні позиції перейшов також центральний друкований орган союзу — газета «Голос праці», до складу редакції якої в той час входив Всеволод Волін (Ейхенбаум) — ще один відомий учасник махновського руху⁹.

Ідеологія анархо-синдикалізму ґрунтувалася на ідеї використання робітничих профспілок (синдикатів) як знаряддя зламу експлуататорської капіталістичної системи. Синдикати при цьому розглядалися не лише як інструмент руйнування, але як базова ланка соціальної організації, що має прийти на зміну капіталізму. Щодо того, на яких принципах будуватиметься нове суспільство, серед анархо-синдикалістів існували різні підходи. Частина з них сподівалася на реалізацію анархо-комуністичних принципів, інші передбачали перехід засобів виробництва в колективну власність робітничих колективів і збереження в економічних відносинах принципу еквівалентного обміну.

Ми не знаємо, до якої з цих течій належав П. Рибін і чи змінювалися його погляди з часом (варто при цьому відзначити, що він жодного разу не назвав себе анархо-комуністом), однак відомо, що прихильність ідеї робітничої організації він зберіг назавжди. Із поверненням до Росії колишній емігрант цілком присвятив себе профспілковій роботі, а його анархо-синдикалістські погляди значною мірою формуватимуть позитивне ставлення до більшовицького перевороту й радянської влади. Багато (якщо не більшість) анархо-синдикалістів із величезними сподіваннями поставляться до проголошеної ленінцями пролетарської революції і розглядатимуть, принаймні якийсь час, декларовану більшовиками державу «диктатури пролетаріату» як перший крок до реалізації своїх власних ідеалів.

У середовищі російської революційної еміграції звістки про події в Росії викликали настрої, близькі до ейфорії. Переважна більшість революціонерів-емігрантів намагалася якомога швидше повернутися на Батьківщину. Уже в березні 1917 р. П. Рибін

⁹ Див.: Периодические издания анархистов в России и в эмиграции. 1900–1916 [Електронний ресурс]: http://socialist.memo.ru/books/biblio/periodika_do_1917.htm

залишив Америку і через Японію дістався Росії. Зупинився він у Катеринославі, улаштувавшись працювати на Брянський завод. Чому він обрав саме це місто — достеменно невідомо. Цілком можливо, що просто повернувся на колишнє місце роботи. Можливо також, що він керувався при цьому певними політичними міркуваннями. Донецький басейн із його новітніми підприємствами-гігантами, побудованими західними фірмами й оснащеними передовим іноземним обладнанням, для синдикаліста на кшталт П. Рибіна цілком міг виглядати як найбільш перспективний осередок індустріалізму, прообраз майбутнього суспільства-фабрики. Очевидно не випадково, що не тільки П. Рибін, але й чимало інших анархо-синдикалістів, реемігрантів із США, осіли з початком революції в Донбасі.

Характерно також, що сам П. Рибін на допиті у ЧК назвав себе патріотом Донецького басейну, мотивуючи цим свою активну участь в опорі денікінському наступу. Цілком очевидно, що подібного роду патріотизм мав не культурно-національні чи територіальні, а політико-ідеологічні підстави. П. Рибін поєднував свій «донбаський патріотизм» із прагненнями «рятувати становище російського трудового народу»¹⁰.

Відзначимо також, що він жодним чином не виявляв свого ставлення до «українського питання». Для П. Рибіна, як і для переважної більшості анархістів, зосереджених на соціально-класовій проблематиці, ігнорування національних відмінностей видавалося цілком природним. Це не мало нічого спільного з декларативним інтернаціоналізмом багатьох більшовицьких вождів, за яким крилася прихована, а то й відверта зневага до «відсталих» селянських народів.

Характерно, що перше знайомство П. Рибіна із «сільською Україною» викликало в нього щире здивування і з часом навіть захоплення, але аж ніяк не зневагу чи відразу.

«Третій день перебуваю в загоні Махна, — писав він у листі до П. Даниліної. — Життя махновців вирує і нагадує “Російську вольницю і Запорозьку Січ” (у тексті “Сеть” — М. Б.). Багато є цікавого і привабливого у житті [...]. Багато й

¹⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 19.

дуже багато є цікавого у загонах Махна, а головне — є цікаві типи махновців і їхня ухарська відвага»¹¹.

Водночас махновщина була для П. Рибіна феноменом насамперед соціально-класовим, хоча й не позбавленим певного національного забарвлення. Поняття «Січ» у цьому сенсі найбільш пасувало. Відзначимо, що після повернення від Н. Махна він називатиме його військо «махновською Січчю»¹².

Політична кар'єра П. Рибіна в Україні починалася стрімко. Простонародне походження, солідний стаж революціонера в поєднанні з організаторськими здібностями та набутим у роки еміграції досвідом створювали для цього непогані передумови. Він представляв робітників Брянського заводу в Катеринославській міській раді робітничих депутатів, у серпні 1917 р. делегатські збори Спілки металістів обрали його до складу міського правління (крім П. Рибіна туди потрапили ще один анархо-синдикаліст, а також дев'ятеро більшовиків і чотири меншовика)¹³.

Піком його профспілкової кар'єри стала участь у Всеукраїнській конференції металістів, що відбувалася у грудні 1917 р. у Харкові. П. Аршинов повідомляє, що представницьке зібрання ухвалило розроблену П. Рибіним схему об'єднання промисловості та відновлення транспорту. Після цього, за пропозицією більшовиків, він залишився працювати у Харкові — був членом обласного бюро спілки металістів та працював товаришем (заступником) голови Ради народного господарства радянської України¹⁴.

П. Рибін не відмовився від анархо-синдикалістських поглядів, співпрацював з анархістськими групами. Відомо, що він увійшов до складу Бюро анархістів Донецького басейну, обраного 1 лютого 1918 р. на конференції анархістів Донбасу в Ка-

¹¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 54.

¹² Там само, арк. 80.

¹³ Жуковский И. Подготовка Октября в Екатеринославе // Летопись революции. – 1926. – № 1. – С. 39.

¹⁴ Аршинов П. История махновского движения. – С. 214; ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 78 зв.

теринославі. Тут він контактував із багатьма майбутніми учасниками махновського руху — М. Черняком (засновник першої контррозвідки в армії Н. Махна), І. Кабасем (Тарасюком; у 1919 р. — секретар союзу анархістів Гуляйпілля — організації, що об'єднала всіх провідних діячів-махновців). Тоді ж, імовірно, відбулося знайомство П. Рибіна з П. Аршиновим, який редагував друкований орган анархістського об'єднання Донбасу — газету «Голос анархіста»¹⁵. Цілком можливо, що протекція когось із цих людей у майбутньому полегшила входження його до складу махновської еліти.

Важливі зміни у житті П. Рибіна принесла весна 1918 р. Наступ німецьких та австро-угорських військ змусив більшовиків та їхніх союзників евакуюватися з України. У березні 1918 р. П. Рибін опинився в Таганрозі, куди здебільшого пролягав шлях утікачів. Радянські державні установи після евакуації було розформовано. Профспілки мали можливість легальної діяльності. Відтак П. Рибін зміг повернутися до Харкова:

«При наступі німців евакуюювався в Таганрог разом з обласним бюро металістів, — говорив він на допиті у ЧК. — У липні того ж (1918-го. — М. Б.) року разом із вищеназваним бюро повернувся до Харкова, з того часу до жовтня 1920 р. роз'їжджав Півднем Росії у справах організації й інструкування союзів металістів»¹⁶.

У той період у біографії П. Рибіна траплялися й цілком героїчні події. На допиті він, приміром, стверджував, що літом 1919 р. загітував і організував для відсічі денікінському наступу 20 тис. робітників, з якими вирушив на фронт. Щоправда, воювати П. Рибіну довелося недовго, адже через два дні він зазнав поранення та був змушений повернутися до Харкова, де й зустрів прихід білих військ¹⁷. За його свідченнями, під час денікін-

¹⁵ *Avrich P. The Russian anarchists... – P. 173; Приднепровский край (Екатеринослав). – 1918. – 6 (19) февраля; Горелик А., Комов А., Волин В. Гонения на анархизм... – С. 39, 51–52.*

¹⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 79.

¹⁷ Там само, арк. 76 зв.

щини він керував кількома страйками металістів (тоді П. Рибін був членом крайового бюро Союзу робітників-металістів Півдня Росії).

Із поверненням радянської влади П. Рибін дедалі глибше занурюється в бюрократичну рутину. Змінивши впродовж року кілька посад у різних установах (судячи з його особистих документів, долучених до кримінальної справи), у 1920 р. він працював інструктором обласного союзу робітничих споживчих товариств Донецького басейну, інструктором Південного бюро ЦК Всеросійського союзу робітників і службовців хімічної промисловості, відповідальним співробітником відділу організації виробництва ЦК Всеросійського союзу робітників-металістів, інструктором Південного бюро Всеросійської центральної ради професійних спілок.

«Я хочу жити, працювати для людей, я прагнув робити людям добро, а тепер — тепер що я роблю?.. — писав П. Рибін у листі до П. Даниліної 22 вересня 1920 р. — Навколо бруд, гидота і це все топче хороше і прекрасне у житті. Потрібно працювати! Потрібно рятувати становище російського трудогового народу, а я — я сиджу й нічого не роблю»¹⁸.

У той час, очевидно, відбувалася переоцінка П. Рибіним політичних позицій. Ще навесні 1918 р. він відійшов від анархістів. Бешкети та грабунки з боку анархістських загонів, котрі формувалися для протидії німецько-австро-угорським військам, очевидна нездатність анархістів запропонувати реальну альтернативу більшовизму підштовхнули багатьох прихильників анархістської ідеї до підтримки радянської влади. Відтоді П. Рибін не підтримував зв'язків із жодною анархістською групою:

«До цього часу (до жовтня 1920 р. — М. Б.) я у жодній партії формально не перебував», —

заявляв він під час допиту. Проте, розчарувавшись в анархістах, П. Рибін зберігав вірність анархістським переконанням. Комуніст Яків Плугін, свідок у справі, згадував:

¹⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 19.

«Із Рибіним познайомився в 1919 р. на Донецько-Юрїївському заводі при виконанні службових обов'язків. Тоді я вів із ним неодноразові суперечки політичного характеру, причому Рибін захищав точку зору анархістів»¹⁹.

Із часом він по-іншому почне дивиться на свою співпрацю з більшовицьким режимом. З погляду синдикаліста, одержавлення профспілок перетворювало участь у подібного роду організаціях на фарс. П. Аршинов, очевидно, передаючи більш пізні оцінки самого П. Рибіна, разом з яким він працював у махновській армії восени 1920 р., писав:

«Улітку 1920 р. він доходить висновку, що працювати з більшовиками абсолютно неможливо, оскільки більшовизм весь свій фронт повернув проти робітників і селян [...]. Він дійшов висновку про неможливість чесно служити робітничому класу в умовах комуністичної диктатури»²⁰.

Проте навряд чи тодішнє сприйняття ситуації П. Рибіним дійсно було настільки визначеним. Судячи з його листування, він перебував радше в пошуку свого місця у житті. У серпні 1920 р. волів податися до Н. Махна:

«Моя мета зникнути назавжди і піти до загону. Якщо це цілком не буде моїм переконанням суперечити»²¹.

Згодом, на початку вересня 1920 р., він писав про рішення йти на фронт²², але водночас називав свою роботу в тилу, яку він має при цьому залишити, дорогою для себе²³. Мабуть, найкраще тодішні настрої П. Рибіна відбивають слова з його листів:

«Усе життя хитається і не має певних підвалин»²⁴.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 72 зв.

²⁰ Аршинов П. История махновского движения. – С. 214.

²¹ Лист П. Рибіна до П. Даниліної, 11 серпня 1920 р. // ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 1.

²² Лист П. Даниліної до П. Рибіна, 4 вересня 1920 р. // Там само, арк. 42.

²³ Там само, арк. 33.

²⁴ Там само, арк. 47.

Значною мірою до подібних настроїв спричинилася депресія, яку П. Рибін переживав через розрив із П. Даниліною. Вони познайомилися в Таганрозі в березні 1918 р. Відтоді П. Рибін усіяко опікав П. Даниліну, яка фактично перебувала в нього на утриманні:

«Впродовж двох років я тебе кохав, я тебе лелівав і турбувався про тебе як про сестру. Але ти впродовж двох років старалася тільки завдати мені неприємностей і ненавиділа всі надані мною послуги, продовжуючи дивитися на мене як на людину, з якої можна витиснути»²⁵.

Зрештою П. Даниліна відмовилася приймати допомогу П. Рибіна, мотивуючи це своїм небажанням бути «радянською баришнею»²⁶. Він болісно сприйняв її намагання розірвати стосунки, «бомбардував» листами, погрожував убити її й себе (і навіть тричі намагався задушити П. Даниліну). Тодішній емоційний стан П. Рибіна добре характеризують слова сестри Павлини Даниліної — Марії, сказані на допиті у ЧК:

«Подейкували, що Рибін у божевільні, говорили також, що він поїхав до Махна»²⁷.

²⁵ Лист П. Даниліної до П. Рибіна, 4 вересня 1920 р. // ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 14–15.

²⁶ «Радянськими баришнями» називали молодих жінок, здебільшого вихідців з «освічених класів», котрі працювали в радянських адміністративних установах, виконуючи переважно технічну конторську роботу. Дуже часто потрапляння до таких установ вимагало протекції з боку «відповідальних працівників». Громадська думка пов'язувала таку протекцію з необхідністю надавати послуги сексуального характеру подібного роду покровителям. П. Даниліна, 1900 р.н., випускниця гімназії і студентка Харківської консерваторії, також, очевидно не без протекції П. Рибіна, у 1920 р. влаштувалася на службу в устанovu з характерною для тодішнього радянської «новоязу» назвою Чусоснабарм. Відзначимо, що П. Рибін цілком безкорисливо допомагав також сестрі П. Даниліної — Марії. Він навіть допоміг улаштувати їй особисте життя, познайомивши з партійним функціонером Плугінім, за якого вона вийшла заміж. Згодом Марія Даниліна охоче давтиме свідчення проти П. Рибіна. «Я не очікував від неї такої зради», — заявить на допиті П. Рибін, пригнічений поведінкою сестер Даниліних.

²⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 71.

Правдивою виявилася друга версія. Причому, ініціатива такої поїздки цього разу проявилася з найнесподіванішої сторони. Наприкінці літа — на початку осені 1920 р. становище радянської влади в Україні ускладнилося. Польські й петлюрівські війська успішно розвивали наступ і на 24 вересня вийшли до Проскурова та Старокостянтинова²⁸. 28 вересня армія П. Врангеля зайняла Маріуполь і Волноваху, опинившись буквально за крок від прориву на Дон²⁹. Тил Червоної армії у цей час розїдали дії численних повстанських загонів, які користувалися підтримкою значної частини селянства, виснаженого продрозкладкою та іншими «принадами» комуністичного правління. Шукаючи виходу, більшовики вирішили укласти угоду з махновцями.

Із радянського боку зондаж щодо можливого порозуміння з Н. Махном розпочався ще у червні 1920 р.³⁰ У вересні ситуація загострилася настільки, що більшовицьке керівництво вирішило перейти до активніших дій. У цей час у махновському таборі також відбувалися напружені дискусії щодо примирення з червоними, і більшовики намагалися використати будь-які можливості для того, щоби підштовхнути махновців до союзу. Так, за версією анархістів, «у контакті з радянським урядом» діяли провідні діячі анархістської конфедерації «Набат» Ян Алий (Яків Суховольський), Йосип Готман та Іван Саф'ян, коли у середині вересня 1920 р. вирушили до Н. Махна, маючи на меті переконати його виступити спільно з Червоною армією проти П. Врангеля, однак у дорозі вони зникли безвісти³¹. Роль своєрідного «агента впливу» радянське керівництво, очевидно, готувало і П. Рибіну.

²⁸ Мельтюхов М.И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. – Москва, 2001. – С. 96.

²⁹ Савченко В.А. Махно. – К., 2008. – С. 291.

³⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 315, арк. 30, 32–32 зв.

³¹ Горелик А., Комов А., Волин В. Преследования анархистов в Советской России. – Берлин, 1922. – С. 29, 33–34.

Відзначимо, що П. Аршинов писав про від'їзд П. Рибіна до махновської армії як про його цілком самостійне рішення, викликане розчаруванням у більшовизмі. Із відомих нам сьогодні документів видно, що обставини цієї справи були дещо іншими. Під час допиту в ЧК П. Рибін заявив:

«Манцеву, Яковлеву³² і багатьом іншим було відомо про мій від'їзд до Махна»³³.

Серед «багатьох інших» був і В. Із'юров, який на допиті повідомив:

«При від'їзді він показав мені документи й обмундировки, одержані від радянської влади, і говорив так переконано про можливість злиття Махна з радянськими військами, причому в такій формі, що я абсолютно переконаний, що він поїхав від радянської влади»³⁴.

Відзначимо, що пропозицію виїхати до Н. Махна П. Рибін отримав до початку переговорів між радянською владою й махновцями. Відомо, що Віктор Білаш від імені Ради революційних повстанців України (махновців) (РРПУ(м)) телефоном звернувся до В. Манцева з відповідною пропозицією 27 вересня 1920 р., а П. Рибін ще за п'ять днів до цього в одному з листів до П. Даниліної писав про таємничий «політичний момент», якого можна буде торкнутися лише при особистій зустрічі³⁵, підтвердивши пізніше на допиті, що йшлося про його поїздку до Н. Махна. Привертає увагу також інший лист:

«Хочеться жити, хочеться робити для суспільства хороше й корисне, але немає сил, немає енергії, — писав П. Рибін П. Даниліній. — Хочеться встановити рівновагу і взятися за справу, яку пропонують. Але немає сил, немає надії, що я виконаю справно ту справу, яку мені дають і довіряють»³⁶.

³² Василь Манцев на той час — начальник Центрального управління надзвичайних комісій в Україні та начальник особливого відділу Південного фронту; Яків Яковлев (Епштейн) — член політбюро ЦК КП(б)У, очолював радянську делегацію на переговорах із Н. Махном.

³³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 77.

³⁴ Там само, арк. 90.

³⁵ Там само, арк. 51.

³⁶ Там само, арк. 47.

Лист не датовано, однак, судячи зі змісту та деяких зовнішніх ознак, можна зробити висновок, що написаний він був між 28 вересня і 8 жовтня, тобто ще до поїздки П. Рибіна в армію Н. Махна.

Навряд чи його вербували відкрито. Швидше за все, П. Рибіна намагалися переконати у важливості для революції «злиття Н. Махна з радянськими військами» (після повернення до Харкова в розмові з В. Із'юровим П. Рибін нарікав, що «не виконав своєї задачі у Махна — не злив його з радянськими військами»³⁷), пропонували попрацювати над підняттям революційної свідомості махновців, покладаючись на його прорадянські настрої. При цьому П. Рибін, очевидно, давав зобов'язання тримати ці розмови у секреті. Зокрема, у серпні він писав про наміри «піти до загону» цілком відкрито, натомість у вересні обмежувався лише туманними натяками. Цим можна пояснити й небагатослівність П. Рибіна щодо обставин свого від'їзду до Н. Махна, і повну відсутність інтересу до цього з боку слідчих. На допитах і обвинувачуваного, і свідків, і слідчих не цікавили обставини перебування П. Рибіна в таборі махновців.

Окрім офіційних допитів, П. Рибін, очевидно, мав розмови, в яких він міг бути і більш відвертим. У справі збереглася записка від нього до Миколи Добродицького, одного з чільних співробітників ЧК в Україні. У ній ідеться про «загальну розмову» П. Рибіна з М. Добродицьким (у справі не задокументовану), яка відбулася 5 лютого 1921 р., і міститься прохання про ще одну зустріч, у ході якої П. Рибін брався

«дати остаточні пояснення, щоби тим прискорити справу і дати зрозуміти про об'єктивні умови, що склалися»³⁸.

Якщо така зустріч і відбулася, то, маючи на увазі результати слідства, пояснення П. Рибіна чекістів вочевидь не задовольнили.

Судячи з цитованого вище листа П. Даниліній, до пропозицій попрацювати в армії Н. Махна П. Рибін відразу поставився

³⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 90.

³⁸ Там само, арк. 92.

без ентузіазму. Додамо, що в тому ж листі, у котрому він писав про «справу, яку доручають», також ішлося про наміри їхати до Маріуполя в особистих справах, від яких довелося відмовитися лише через захоплення міста білими. Зрештою, однак, він погодився. 5 жовтня 1920 р. у Південному бюро ВЦРПС П. Рибін одержав своєрідне відрядження до Н. Махна. Це був мандат, яким він направлявся

«по містах України для інструктування й налагоджування зв'язку з профспілковими організаціями України»³⁹.

11 жовтня, у день підписання офіційної радянсько-махновської угоди, П. Рибін прибув до м. Ізюм Харківської губернії, де з 8 до 13 жовтня стояли війська «батьки», і відразу «приєднався до загону Махна»⁴⁰. Водночас перші повідомлення П. Рибіна з махновського табору за тоном — це нотатки, хоча й зацікавленого, але стороннього спостерігача. Минуло менше тижня й «загони Махна» у записках П. Рибіна перетворилися на «нашу армію»:

«Сьогодні (15 жовтня — М. Б.) наша армія рушила на фронт. Усе це нагадує велике пересування народів. Кіннота мчить, тачанки з кулеметами і солдатами несуться, запряжені трійками-четвірками. Навколо веселий шум і звуки гармоніки»⁴¹.

Після затхлої атмосфери напівстоличного Харкова в махновському таборі П. Рибін уперше за багато місяців відчув дух свободи, почувався по-справжньому потрібним.

«Серед махновців панує невігластво, темрява, що доходить до звірства. Я вирішив присвятити себе культурній роботі та приступив до видання газети», —

писав він з м. Ізюм 15 жовтня. За свідченням анархіста Ісака Тєпера, який у числі 100 інших анархістів у той час також прибув до махновського війська, переважна більшість їх увійшла до культурно-просвітницького відділу повстанської армії, обрав-

³⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 68.

⁴⁰ Там само, арк. 53–54.

⁴¹ Там само, арк. 55.

ши для координації своєї роботи керівну трійку у складі П. Аршинова (голова), П. Рибіна й І. Тепера. В. Білаш також згадував, щоправда, помилившись при цьому з датою, що на момент прибуття П. Рибіна П. Аршинов уже був у складі армії та керував культвідділом⁴². Однак сам П. Рибін на допитах у ЧК стверджував, що саме він спочатку очолював культвідділ⁴³. Цілком можливо, що відразу після приїзду він дійсно керував справою махновської пропаганди, тоді як і І. Тепер, і В. Білаш згадували більш пізній розподіл сфер діяльності. Відомо, що, згідно з протоколом засідання РРПУ(м) від 11 листопада 1920 р., П. Аршинова призначили завідуючим культурно-просвітницьким відділом саме з цього дня. На тому ж засіданні П. Рибін став секретарем ради замість Дмитра Попова, котрого у складі махновського представництва відрядили до Харкова⁴⁴.

Як бачимо, кар'єра П. Рибіна в армії Н. Махна розвивалася дуже стрімко. Причин тому було декілька. Насамперед, махновське керівництво, хоча й ставилося, за словами самого П. Рибіна, «з великою пересторогою до всіх новоприбулих працівників», однак було дуже зацікавлене в якнайширшому залученні до співпраці політично підготовлених і освічених людей з анархістськими поглядами. Н. Махно взагалі вважав брак «культурних працівників» основною перепорою для політичного успіху свого руху.

Укладаючи угоду з радянським урядом, махновці обумовили свій перехід на бік більшовицької влади негайним звільненням із тюрем усіх махновців та анархістів, повною свободою агітації й пропаганди своїх ідей, а також можливістю брати участь у виборах делегатів на Всеукраїнський з'їзд рад⁴⁵. Вони

⁴² *Белаш В.Ф., Белаш А.В. Дороги Нестора Махно.* – К., 1993. – С. 482.

⁴³ Попередній завідуючий відділом — Авраам Буданов — ще 29 вересня був призначений до складу махновської дипломатичної місії і виїхав у Харків. Цілком можливо, що формально він залишався завідуючим культвідділом, а П. Рибін спочатку лише заміщав А. Буданова на цій посаді.

⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 331, арк. 75.

⁴⁵ *Белаш В.Ф., Белаш А.В. Дороги Нестора Махно.* – С. 458.

також вимагали надання автономії махновському району, оформивши цю вимогу у «четвертому пункті» політичної угоди з більшовицьким урядом. Ухвалення цього пункту було відкладене і переговори про його прийняття становили надалі основний напрям діяльності махновської дипломатії. Один із повстанських командирів — Григорій Савонов — згадував, що Н. Махно, мотивуючи подібні вимоги, заявляв:

«У нас немає політичних сил для того, щоб охопити цілу Україну»⁴⁶.

Він також висловлював сподівання в майбутньому виправити ситуацію:

«Більшовиків також було мало, але вони зуміли завоювати, так само й ми зуміємо завоювати»⁴⁷.

Для П. Рибіна розв'язання цієї проблеми стало одним з основних завдань, на яких він зосередив свої зусилля. Із початку листопада 1920 р. він поєднував роботу в РРПУ(м) із викладанням на створених ним у Гуляйполі курсах пропаганди. Для їх організації рада відпустила необхідні кошти, виділила найбільш здібних командирів і повстанців (усього близько 170 осіб). Вони повинні були задовольнити зростаючі потреби махновського руху у пропагандистських кадрах⁴⁸.

Не останню роль у «кар'єрному злеті» П. Рибіна, очевидно, відіграли уявлення про нього, як про важливу персону, що має надійні зв'язки в радянських верхах, які махновське керівництво сподівалося використати у власних інтересах. До компетенції секретаря реввійськради, окрім армійської канцелярії, традиційно належали також зовнішні зносини.

«Про свою роботу в Махна, — згадував на допиті В. Із'юров, — Рибін говорив, що завідував культурно-просвітницьким відділом, а також був чимось на кшталт комісара іно-

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 18, арк. 56 зв.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ *Белаш В.Ф., Белаш А.В.* Дороги Нестора Махно. – С. 480, 482.

земних справ, тобто вів переговори з Раковським, Фрунзе і т.д.»⁴⁹.

Імовірно, П. Рибін мав значно перебільшене уявлення про власну впливовість. Після повернення до Харкова він, у розмові з В. Із'юровим про причини нового розриву між радянською владою і Н. Махном, нарікав, що у вирішальний момент не зміг зв'язатися телефоном ані з Х. Раковським, ані з М. Фрунзе. Він говорив про свої наміри за першої ж можливості поговорити з ними про цей інцидент, який, нібито, вважав наслідком непорозуміння між махновцями та «місцевими радянськими військами»⁵⁰.

Та все ж вирішальну роль у входженні П. Рибіна до махновської еліти відіграли його особистий авторитет і політична позиція. На допиті він згадував про свою роботу в Н. Махна:

«У селах я проводив мітинги на тему про об'єднання з червоним командуванням і про наші цілі, причому майже нічого не доводилося говорити про компартію»⁵¹.

В. Білаш, на той час заступник голови реввійськради, про пріоритети махновської пропаганди згадував дещо по-іншому:

«Набатівці взяли за пресу. Наша газета "Повстанець" виходила, якщо не помиляюся, 20-м номером: вона була насичена статтями про Врангеля і радянські тюрми»⁵².

Однак погляди П. Рибіна швидко змінювалися. Зважаючи на свідчення В. Білаша та інші документи, можна дійти висновку, що він у махновців не лише дуже швидко став своїм (крім виконання основних «посадових обов'язків», навіть двічі брав участь у боях із врангелівцями), але й опинився у числі найбільш радикально налаштованих проти більшовиків учасників

⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 95.

⁵⁰ Там само, арк. 90 зв.

⁵¹ Там само, арк. 76 зв. – 77 (останню фразу у протоколі закреслено).

⁵² *Білаш В.Ф., Білаш А.В.* Дороги Нестора Махно. – С. 494.

руху. Як згадував В. Білаш, на засіданні махновської ради 15 листопада П. Рибін⁵³ говорив:

«Більшовики ніколи не дозволять нам самоврядування, не допустять, щоб у державному організмі було місце, заражене безвладдям. Нам слід готуватися, щоби силою зброї відстояти незалежність району й подальший розвиток анархістського ладу»⁵⁴.

Найбільш показовим проявом довіри до П. Рибіна з боку махновського керівництва стало його одностороннє обрання до складу членів РРПУ(м) 29 листопада 1920 р.⁵⁵ Це був критичний для руху момент, коли повстанська армія, віроломно атакована своїми колишніми червоними союзниками, вела відчайдушну боротьбу за виживання.

Щодо подальших подій у матеріалах архівно-кримінальної справи фігурують чотири версії. Усі вони містять під собою певні реальні підстави, але жодна з них не є вичерпною. Можна з певністю сказати, що версія, запропонована П. Рибіним слідству, — майже суцільна вигадка. Він, зокрема, стверджував, що ще напередодні нападу червоних, 25 листопада, залишив Гуляйполе і вирушив до Криму для культурної роботи на фронті. Дізнавшись про розрив угоди — перейшов на нелегальне становище і переховувався в різних містах України. Існує достатньо документів, які доводять перебування П. Рибіна у складі махновської армії до кінця січня 1921 р. Зокрема, останній відомий нам протокол засідання РРПУ(м), підписаний П. Рибіним, датовано 6 грудня 1921 р.⁵⁶ Крім того, і П. Аршинов, і В. Білаш стверджували, що той залишив армію тільки у січні 1921 р.⁵⁷ Про те ж саме, хоча й з деякими помилками в

⁵³ В. Білаш, очевидно помилково, називає у своїх спогадах П. Рибіна — Ривкіним.

⁵⁴ *Білаш В.Ф., Білаш А.В. Дороги Нестора Махно.* – С. 525–526.

⁵⁵ Там же. – С. 496.

⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 331, арк. 82.

⁵⁷ *Аршинов П. Історія махновського руху.* – С. 214–215; *Білаш В.Ф., Білаш А.В. Дороги Нестора Махно.* – С. 537.

деталях, твердить Г. Савонов, який також у той час перебував на командних посадах у РРПУ(м):

«При армії перебувала реввійськрада, яка складалася з 4-х людей: Махно, Білаш, Рибін, четвертого прізвища не знаю»⁵⁸.

Набагато складніше розібратися в мотивах, які привели П. Рибіна до Харкова. Єдине відоме пояснення його вчинку запропонував П. Аршинов, який писав, що П. Рибін тимчасово вийшов із табору махновців і заїхав до Харкова, маючи намір викликати телефоном Х. Раковського і

«затаврувати ганьбою і його, і решту винуватців зрадницького нападу на махновців та анархістів»⁵⁹.

Можливо, П. Рибін справді мав подібні думки. В. Із'юрову, у помешканні якого він зупинився після приїзду до міста, він також говорив про намір зв'язатися з Х. Раковським чи М. Фрунзе «з приводу ліквідації Махна». За свідченням В. Із'юрова, П. Рибін не полишав думки про примирення Н. Махна з радянською владою. Знаючи про негативне ставлення В. Із'юрова до махновщини —

«я по духу своєї спеціальності й натури запеклий ворог махновщини як руйнівника і перепони для технічної роботи»,

а можливо й не бажаючи вплутувати друга у свої справи, П. Рибін пояснив тому, що таємно залишив махновське військо, розчарувавшись у махновщині.

Мав П. Рибін насправді намір «затаврувати» Х. Раковського чи ні — достеменно невідомо. Однак припущення П. Аршинова, що саме реалізація цього задуму стала причиною арешту П. Рибіна, радше хибне. Зі звіту чекістів, що проводили його затримання, а також зі свідчень родини Даниліних зрозуміло, що Петра Рибіна видала Павліна Даниліна, яка, як написано у звіті, «його ненавидить». Вона й повідомила ЧК про час його візиту

⁵⁸ ГДА СБ України, спр. 18, арк. 60–61. Четвертим членом РРПУ(м) був П. Аршинов.

⁵⁹ Аршинов П. История махновского движения. – С.214–215

на її квартиру. При арешті П. Рибін, приголомшений зрадою коханої, заявив, що він анархіст і в усьому зізнається⁶⁰.

На те, у чому обіцяв зізнатися, але так і не зізнався слідству П. Рибін, можливо, проливають світло показання його співкамерника — комуніста Сергія Колпакова, який зіграв роль класичного чекістського внутрішнього камерного агента. Із його слів, П. Рибін розповів, що прибув до Харкова для підняття повстання серед робітників на ґрунті скрутного продовольчого становища. Для цього він одержав від штабу 300 тис. (ці кошти дійсно були вилучені при арешті — *М. Б.*) і мав одержати ще 2–3 млн. Він також критикував і висміював радянську владу, вів у камері анархістську агітацію й висловлював упевненість, що через півмісяця–місяць можна чекати Н. Махна у Харкові⁶¹. Маємо згадати також свідчення В. Білаша, який писав, що в місті Короча (Курська губернія — *М. Б.*) рада попрощалася з П. Аршиновим і П. Рибіним, котрі вибули з армії з мотивів налагоджування підпільної роботи у Харкові та які вирішили вступити в контакт із ватажком повстанців Тамбовщини О. Антоновим⁶².

Як довго й наскільки ефективно міг вести підпільну роботу однак, без явок і зв'язків (та й без особливих перспектив їх налагодження, зважаючи на стан розгромленого, наскрізь просякнутого провокаторством анархістського середовища Харкова), до всього, особа дуже багатом у місті відома — питання риторичне. Приїзд П. Рибіна у Харків виглядає радше не як частина продуманого плану, а як крок відчаю. Можливо, найкраще зрозуміла П. Рибіна його «мила Пава», яка заявила слідчим:

«Припускаю, що Рибін приїхав через мене і щоб одержати відрядження до Харкова він міг наважитися багато на що, аж до підпільної активної роботи проти радянської влади»⁶³.

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 80.

⁶¹ Там само, арк. 98–99.

⁶² *Белаш В.Ф., Белаш А.В.* Дороги Нестора Махно. – С. 537.

⁶³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп., арк. 74 зв. – 75.

Яку з цих версій вважали більш вірогідною слідчі, сказати важко. Загальна спрямованість питань, які ставилися і свідкам, і обвинувачуваному, говорить про те, що слідство, насамперед, намагалося з'ясувати можливість ведення П. Рибіним підпільної роботи у Харкові. Однак, зважаючи на загалом неспішний характер дізнання — досить раптово, 24 лютого 1921 р., справа обривається смертним вироком

«за звинуваченням у махновщині, за активне проведення у життя махновської політики й завдання тим самим шкоди радянській владі (секретар РВР махновської армії)».

Вирок було винесено «трійкою» особливого відділу Харківського військового округу у складі Данішевського, Грундман і Добродицького за доповіддю останнього. У виписці з протоколу засідання вказано також, що вирок виконано.

Складається враження, що справу було завершено поспіхом. У ній міститься повідомлення на бланку начальника ОВ ХВО про захоплення червоними 18 грудня 1920 р. в бою під Бузівкою Київської губернії тачанки Маріна (справжнє прізвище П. Аршинова — М. Б.) з документами й рукописами⁶⁴. Очевидно, що багато з них могли б містити докази проти П. Рибіна, проте жодного з цих матеріалів так і не було долучено до справи як доказ. У ній відсутній навіть обвинувальний висновок, що загалом нехарактерно для кримінального діловодства радянських каральних органів.

Що могло стати причиною такого поспіху, сказати з певністю важко. Привертає увагу, однак, той факт, що 23 лютого 1921 р. почалися заворушення робітників у Петрограді, які тоді викликали серйозне занепокоєння більшовицького керівництва. Цілком можливо, що в умовах наростаючої напруги у суспільстві, коли не лише на заводах, в армії, але й навіть серед членів правлячої партії, єдність якої підривала «профспілкова дискусія», проростали зерна невдоволення та непослуху, і було вирішено, що надалі тримати в тюрмі таку людину, як П. Рибін, занадто ризиковано.

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 88.

Очевидно, що шкода, заподіяна ним радянській владі, навряд чи була більшою, аніж завдана деякими іншими чільними діячами махновського руху, котрі в різний час потрапляли до рук ЧК, і яким, однак, зберегли життя. П. Рибін опинився в невдалий час у невдалому місці. Окрім того, і це, мабуть, найголовніше — він навряд чи погодився б на роль провокатора або інформатора у середовищі своїх колишніх соратників, а відтак не становив більше жодного інтересу для режиму, встановлення якого за іронією долі наближав майже все своє свідоме життя. Доля Петра Рибіна стала ще одним підтвердженням відомого афоризму про революцію, яка пожирає своїх дітей.

Боровик Н. Секретарь Совета революционных повстанцев Украины (махновцев) П. Рыбин: портрет анархиста

В статье на основе ранее неизвестных архивных документов исследуется жизненный путь и общественно-политическая деятельность секретаря высшего политического органа махновского движения в 1920 г. Петра Рыбина.

Ключевые слова: Пётр Рыбин, анархизм, архивно-уголовное дело, органы государственной безопасности.

Borovyk M. The Secretary of the Council of Revolutionary Insurgents of the Ukraine (Makhnovists) P. Rybin: the portrait of anarchist

On the basis of new archival documents the article is studied the biography of Petro Rybin, the secretary of upper political body of the Makhnovists movement in 1920.

Key words: Petro Rybin, anarchism, archival criminal case, state security service.

*Тамара ВРОНСЬКА,
Світлана ЛЯСКОВСЬКА**

Кар'єра І. Битневського в контексті історії спецслужб радянської України

У статті автори досліджують життєвий шлях Ісидора Битневського — начальника навчального закладу НКВС–МВС–МДБ–КДБ УРСР.

Ключові слова: радянські спецслужби, Ісидор Битневський, навчальний заклад, тюремний відділ.

Ім'я Ісидора Битневського навряд чи знане широкому колу дослідників історії України та науковців, які вивчають організаційно-правові аспекти діяльності радянських та вітчизняних спецслужб. Згадана постать більш-менш відома хіба що тим, хто займається проблемою підготовки кадрів для органів державної безпеки, оскільки І. Битневський упродовж 1944–1949 рр. очолював «профільний» навчальний заклад, де готували оперативних співробітників для роботи в різних регіональних підрозділах радянської спецслужби.

Чому сталося так, що цей функціонер, як і решта посадовців, причетних до формування кадрового потенціалу республіканських органів держбезпеки, досі залишався поза увагою науковців? Відповідь, мабуть, криється в тому, що він не відзначився якимисьь видатними чи героїчними вчинками. Не помічений І. Битневський і в репресивних акціях проти населення радянської України, які висвітлювалися в наукових та публіцистичних розвідках. Утім, він вартий уваги дослідників як типова для радянської спецслужби постать. Його кар'єрне сходження

* *Вронська Тамара Василівна* — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України; *Лясковська Світлана Петрівна* — кандидат історичних наук, начальник Галузевого державного архіву СБ України.

дозволяє зрозуміти багато залаштункових нюансів функціонування системи органів внутрішніх справ та державної безпеки у 1920–1940-х рр. До того ж наукова розвідка про одного з керівників профільного спеціального навчального закладу могла б започаткувати серію аналогічних публікацій про невідомі та маловідомі постаті загальної системи підготовки кадрів, як, власне, і про всю цю, досі практично недосліджену, складову функціонування органів держбезпеки радянської України.

Ісидор Михайлович Битневський, котрого в більшості офіційних документів ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ чомусь величали Йосипом*, народився у Харкові в останній день дев'ятнадцятого століття — 31 грудня 1899 р. Мабуть, це було символічно, оскільки його доля тісно переплелася з подіями нового сторіччя, сповненого масштабними потрясіннями, кривавими війнами, глобальними соціальними експериментами. Він походив із багатодітної родини. Батько спочатку працював пакувальником в оптових магазинах міста та в очній клініці професора Фішмана, згодом через погіршення стану здоров'я заробляв на життя приватним візництвом. Мати, аби виховувати й доглядати шістьох дітей — брата Битневського і чотирьох його сестер, підробляла пралею. Упродовж 1907–1913 рр. Ісидор здобував знання у Харківському міському училищі. Через об'єктивні та суб'єктивні обставини ці шість років стали для майбутнього керівника навчального закладу НКВС єдиною базою очною освітою. Такі ж «університети» пройшли й інші його колеги з органів внутрішніх справ та державної безпеки, які згодом посідали найвищі посади у своїх відомствах.

Одразу після закінчення навчання І. Битневський працює конторником у Харківській філії Санкт-Петербурзького (з 1914 р. — Петроградського) страхового товариства. За три роки служби юнак виявив неабияку активність і в 1917 р. його було обрано секретарем профспілкової організації конторських службовців. В одному з послужних листків, заповненому власноручно, згадується, що в переджовтневі дні під час ви-

* І. Битневський в автобіографіях 1930–1940-х рр. власноручно писав своє ім'я — Ісидор.

борчої кампанії до Установчих Зборів він розповсюджував більшовицькі листівки та брав участь у демонстраціях¹. Уже навесні 1918 р. після вступу до Харкова німецьких військ, швидше за все побоюючись репресій, йому довелося дистанціюватися від будь-якої громадсько-політичної діяльності й залишити попереднє місце служби, улаштувавшись звичайним робітником на приватний силікатний завод.

Згодом, одразу після приходу у Харків частин Червоної армії, він зголосився на військову службу, утім, з огляду на свій попередній досвід канцеляриста, виконував переважно чиновницьку роботу: спочатку звичайного експедитора, пізніше пішов на підвищення, очоливши експедиційний відділ при штабі 2-ї, а згодом 14-ї армії Південного фронту. В автобіографії та послужному списку не значиться, за які саме заслуги, але вже на першому році служби в армії його приймають до лав РКП(б).

Наприкінці червня 1919 р. основні сили 14-ї армії, ведучи бої з денікінцями, ледве не пот-

І. М. Битневський

рапили в оточення під Катеринославом. Вірогідно, саме там штабіст І. Битневський зазнав кульового поранення гомілки. Тоді ж революційна військова рада (РВС) 14-ї армії нагородила його годинником — «за успішну роботу» (яку саме — в особовій справі не зазначено — *Авт.*). Під ударами білих 14-та армія відступала, її командування в усіх невдачах звинувачувало Н. Махна, якого на той час було вже оголошено «зрадником».

На початку 1920 р. червоні знову розгорнули наступальні дії, подолавши опір військ Директорії та А. Денікіна. Перебуваючи у загоні з боротьби проти повстанського руху, котрий вхо-

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), ф. 12, спр. 10874, ч. 2, арк. 2.

див до складу 14-ї армії, І. Битневський брав участь у військових операціях у районі с. Безлюдівка та м. Ізюм Харківської губернії. Проте бойова епопея знову тривала для нього недовго, оскільки він захворів на висипний тиф і впродовж трьох місяців лікувався в госпіталі.

Ослабленому після хвороби І. Битневському не довелося наздоганяти свою військову частину, позаяк його спочатку відрядили до штабу охорони Південно-Західної залізниці, а згодом — за рекомендацією «Харківського штабу партії» в рамках кампанії з набору нових молодих кадрів — для боротьби з селянським повстанським рухом та, ураховуючи попередню службу в аналогічних підрозділах, направили до ВУНК. Відтоді й почався відлік його «чекістської» роботи.

У ту пору І. Битневському не раз доводилося брати участь в акціях проти селян-повстанців, які в тогочасному діловому мовленні йменувалися «бандитами». Причому він не розписував цей період своєї служби ані в анкетах, ані в автобіографіях. Утім, для історії збереглася одна з доповідних «міліціонера І. Битневського» своєму начальству, датована 5 травня 1920 р.:

«Близько 12-ї години ночі у селі Непокритому (нині с. Шестаково Вовчанського району Харківської області — *Авт.*) на загін, що прибув із Харкова за продовольством, невідомою бандою вчинено збройний напад. Зловмисники обстріляли Непокритянське училище, де розташовувалося 120 піших червоноармійців та 15 вершників [...]. Напад було відбито [...].»

Автор статті, де цитується ця доповідна, далі характеризує військовий підрозділ, який став жертвою «бандитського нападу»:

«Кінний загін у 120 шабель належав до "особистої гвардії" Харківського губвоєнкома і в оперативних зведеннях іменувався "каральним"»².

У харківській надзвичайці І. Битневський пропрацював на різних посадах недовго — менше двох років (1920–1921 рр.),

² Зуб Э. Для «Пятницы» [Електронний ресурс]: <http://5nizza.kharkov.ua/>

послідовно виконуючи обов'язки вповноваженого загальної групи, районного уповноваженого по боротьбі з бандитизмом та інформачії. В іншій автобіографії зазначається, що

«працював уповноваженим по боротьбі з бандитизмом Харківського політбюро»* тощо.

Як би там не було, уся його діяльність в органах ВУНК у цей період пов'язувалася з протидією селянському повстанському рухові.

У 1921 р. доля знову закинула І. Битневського до лав Червоної армії — уже як комісара батальйону 29-го стрілецького полку 3-ї Кримської дивізії, послідовно дислокованого в містах Керч та Судак. Декілька місяців у 1922 р. він обіймав посаду оперуповноваженого особливого відділу** згаданої дивізії (м. Керч).

Особливі відділи в ті часи, підпорядковуючись ВНК, окрім іншого, займалися виявленням членів підпільних антирадянських організацій у середовищі командного складу військових частин. На думку російського дослідника історії спецслужб О. Здановича, в обстановці громадянської війни, коли події змінювалися дуже швидко, важко було встановити межу між «своїми» та «чужими», і часу на проведення «ювелірної роботи» не було. Отже, «особисти», як називали тоді та й пізніше співробітників військової контррозвідки,

«широко практикували метод відкритого придушення “контрреволюційних елементів”»³.

Рішенням колегії ДПУ від 6 травня 1922 р. особливі відділи було реорганізовано. Відтоді однойменні підрозділи, що зали-

* У 1920 р. в повітах, як правило, замість повітових надзвичайних комісій створювалися політбюро, до складу яких входили представники місцевого ревкому, повітового комітету КП(б)У, військкомату (чи командир дислокованого військового підрозділу) та надзвичайної комісії.

** Відповідно до постанови РНК РСФРР, на особливі відділи покладалася боротьба з контрреволюцією та шпигунством в армії й на флоті, а загальне керівництво їх діяльністю здійснювала ВНК.

³ Зданович А. Рождение чекистской контрразведки // Тайные операции российских спецслужб с IX по XXI век. – Москва: Гелиос, 2000 – С. 193.

шилися у військових частинах, як і раніше, займалися боротьбою з «контрреволюцією» у Червоній армії. На новостворений контррозвідувальний відділ (КРВ) та його відділення на місцях покладалися завдання, які до того часу перебували в компетенції особливих відділів: боротьба зі шпигунством, білогвардійською контрреволюцією і заколотами, бандитизмом, контрабандою, незаконним переходом кордону тощо⁴.

Частину співробітників з особливих відділів Червоної армії було переведено на роботу до територіальних органів. Серед них опинився й Ісидор Битневський, якого у серпні 1922 р. призначили вповноваженим окружного відділу по боротьбі з бандитизмом, що входив до складу КРВ у м. Лебедин Сумської губернії. Паралельно з реорганізацією розгорнулася найбільша за час існування ДПУ чистка його лав, пов'язана не лише зі скороченням штатів, а й з об'єктивною неможливістю подальшого використання в мирний час деяких співробітників, котрі прийшли до надзвичайних органів у роки громадянської війни та «червоного терору». Аргументуючи доцільність таких заходів, Ф. Дзержинський зазначав, що однієї

«чекістської сміливості й революційного духу для роботи в органах ДПУ вже було недостатньо, потрібні були вишкіл та знання справи»⁵.

Імовірно, І. Битневський відповідав вимогам, що пред'являлися до співробітників у нових умовах, оскільки після роботи в Лебедині в 1923 р. його відкомандирували на таку ж посаду до окружного відділу ДПУ в Ізюм на Харківщині.

За рік до нового призначення, у 1922 р., в особистому житті Ісидора Битневського відбулися зміни. Він одружився з Марією Сергіївною Удовиковою, яка народила йому сина і стала вірною соратницею в подальшому житті. Наприкінці 1924 р. разом із молодого дружиною він переїхав із Харківщини на Чернігівщи-

⁴ Лубянка, 2. Из истории отечественной контрразведки. – Москва, 1999. – С. 188.

⁵ Цит. за: *Симбирцев И.* Спецслужбы первых лет СССР. 1923–1939. На пути к большому террору. – Москва: Центрполиграф, 2008. – С. 12.

ну, де обійняв посаду помічника вповноваженого контррозвідувального відділу губернського відділу ДПУ. Це призначення стало певним «злетом» у кар'єрі молодого чекіста, оскільки зазначений підрозділ уважався «елітним» у системі радянських органів держбезпеки, куди потрапляли співробітники, які вже мали практичний досвід участі в бойових діях на фронтах громадянської війни, боротьби з бандитизмом тощо. Методи роботи співробітників КРВ відрізнялися від решти підрозділів, оскільки вони працювали більш філігранно, реалізуючи складні операції з виявлення «ворогів» радянської влади*.

Проте і в контррозвідувальному відділі на Чернігівщині І. Битневський довго не затримався. Уже в 1925 р. його переводять на посаду вповноваженого секретного відділу (СВ) Артемівського, а з 1927 р. — Білоцерківського окружного відділу ДПУ⁶, де він пропрацював майже до кінця 1928 р. На відміну від КРВ, секретні відділи мали завдання придушувати дійсну та уявну політичну опозицію у середині країни, відстежувати діяльність різних організацій релігійного чи національного спрямування. Мабуть, робота у СВ для І. Битневського була успішнішою, ніж у КРВ, адже 1927 р. Білоцерківський окружний виконком «за ліквідацію націоналістичної повстанської організації» нагородив його золотим годинником⁷.

Наприкінці 1928 р. доля знову внесла корективи в «якість» чекістської діяльності — Ісидора Михайловича, одного з небагатьох представників республіканського ДПУ, за рішенням керівництва відряджають для навчання на курси співробітників особливих відділів при Вищій прикордонній школі в Москві, де одночасно здобували профільну освіту всього 60 осіб**, ві-

* По суті, лише з появою КРВ спецслужба перейшла власне до контррозвідувальної діяльності, що більше притаманне органам держбезпеки, аніж боротьба з кримінальними злочинами — спекуляцією чи бандитизмом.

⁶ ГДА СВ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 2.

⁷ Там само, ч. 1, арк. 2, 5 зв.

** Уже від осені 1930 р. набір на курси Вищої школи прикордонників було збільшено до 100 осіб, а термін навчання — до одного року.

дібраних із кандидатів з усіх радянських республік, які мали стаж роботи в особливих відділах не менше року й були членами компартії.

Принагідно слід зазначити, що в ту пору спеціальної системи навчання для молодих співробітників згаданих підрозділів практично не існувало. Проблема професійного вишколу, загальноосвітньої підготовки, підвищення кваліфікації в органах держбезпеки стояла надзвичайно гостро ще з початку 1920-х рр. Єдині курси ОДПУ СРСР, які функціонували в Москві й пришвидшеними темпами готували співробітників широкого профілю, аж ніяк не могли задовольнити потреб контррозвідки. Керівництво армійських особливих відділів та КРВ висловлювало велике занепокоєння таким станом речей. Так, один з учасників I Всеукраїнського з'їзду начальників особливих відділів Держполітуправління Воробйов запропонував створити в Україні спеціальні курси для навчання співробітників нижньої ланки, надаючи пріоритет загальнополітичній підготовці. Щоправда, при цьому він висловив застереження, що відрив від безпосередньої роботи на час навчання може негативно позначитися на оперативній діяльності відповідних підрозділів, оскільки їх штати й без того скорочено нижче можливої межі⁸.

Утім, озвучені на відомчому зібранні пропозиції залишилися нереалізованими. Певним виходом із ситуації стала підготовка співробітників особливих відділів ОДПУ СРСР на вже згаданих восьмимісячних курсах Вищої прикордонної школи в Москві, започаткованих у 1924 р. Саме сюди, як уже зазначалося, наприкінці 1928 р. й було відряджено Ісидора Битневського. Цей період у його документах викладено найбільш плутано, оскільки раз по раз в анкетах зазначаються різні дати навчання. Швидше за все, найбільш вірогідні ті, що згадані в одній із довідок до атестаційного пакету документів:

⁸ Первый Всеукраинский съезд начальников особых органов Госполитуправления. 2–5 ноября 1922 г. – Харьков, 1922. – С. 3; *Зданович А.А.* Органы государственной безопасности и Красная армия: Деятельность органов ВЧК–ОГПУ по обеспечению безопасности РККА (1921–1934). – Москва, 2008. – С. 203.

«1.01.1929–21.08.1929. За час навчання у Вищій прикордонній школі ОДПУ характеризувався позитивно. Навичками самостійної роботи оволодів. Курс навчання засвоїв добре»⁹.

До речі, пізніше сам Ісидор Михайлович власноручно «підвищував» рівень своєї освіти в анкетах та автобіографіях. «Нижча», «середня», «загальна» — такі записи зустрічаються в його документах різних років. Прикордонне училище взагалі, і за роками навчання там, і за назвою, згадується по-різному. Прикладом, в анкеті 1946 р. читаємо: «Освіта — середня, у 1929 р. закінчив вищу школу прикордонників». Там же, указуючи «чекістську освіту», пише, що закінчив «курси внутрішніх справ НКВС при Вищій прикордонній школі запасу» за спеціальністю «чекіст-оперативник»¹⁰.

Восени 1929 р. І. Битневський стає оперуповноваженим 23-го Кам'янець-Подільського прикордонного загону¹¹, де в 1930 р. за успішну роботу його нагородили бойовою зброєю. Згодом випускника спеціальних курсів московської Вищої школи прикордонників призначили на посаду начальника відділення секретно-політичного відділу (СПВ) Вінницького оперативного сектору ДПУ у Проскуріві, незабаром — таке ж місце в аналогічному підрозділі ДПУ у Вінниці, де І. Битневського, удруге за 1930 р., було нагороджено бойовою зброєю. Уже в 1933 р. його втретє заохотили в такий спосіб — цього разу за участь у ліквідації «контрреволюційної організації» нагородний арсенал І. Битневського поповнився «Маузером»¹². За два роки після отримання «профільної» освіти — у 1931 р. — І. Битневський нарешті дістався Києва, де очолив четверте відділення* секретно-політичного відділу Київського оперативного сектору ДПУ УСРР¹³.

⁹ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 15.

¹⁰ Там само, арк. 2.

¹¹ Там само, арк. 2–3 зв.

¹² Там само, ч. 2, арк. 65.

* Четверте відділення «займалося» кадетами, монархістами, чорносоптенцями, колишніми жандармами.

¹³ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 6.

У кожній з атестаційних характеристик з останніх місць роботи (1929–1933 рр.) серед позитивних рис Ісидора Михайловича відзначали, передусім, «сумлінність» і «дисциплінованість», зазначаючи, що він «знає агентурно-слідчу роботу» та «вміє працювати з агентурою». Водночас указувалися і його вади — «непосидючий», «безініціативний»¹⁴. Не зупиняючись на постатях авторів цих характеристик, усе ж не можна не завважити абсурдність поєднання цих взаємовиключних рис. Уже пізніше, коли в 1935 р., залишивши більш-менш усталене життя у столиці республіки, І. Битневський повернувся на службу до Червоної армії, де впродовж майже чотирьох років очолював особливі відділи різних підрозділів, дислокованих у Житомирській та Кам'янець-Подільській областях, знову у характеристиках, поряд із звичним набором стандартних позитивних рис, відзначалася його

«безініціативність», «недостатня рішучість та повільність при проведенні [оперативних] заходів»¹⁵.

Під час перебування на посаді начальника особливого відділу 2-го кавалерійського корпусу і 5-ї кавалерійської дивізії у січні 1939 р. йому ставилося у провину, що він

«не виконав наказ наркома про викриття шпигунських резидентур в армії»¹⁶.

Останній закид можна зарахувати на користь І. Битневського, позаяк він, вірогідно, усе ж не підходив надто формально до реалізації будь-яких приписів «згори», а, можливо, й усвідомлював безглуздість багатьох із них. З огляду на такі досить неприємні відгуки вищого начальства, дивує, що І. Битневського продовжували тримати на відповідальних посадах, а його кар'єра йшла по висхідній, так само, як і одержання чергових заохочень і нагород — у лютому 1938 р. його відзначили ювілейною медаллю «20 років РСЧА».

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 15.

¹⁵ Там само, арк. 1–1 зв.

¹⁶ Там само, арк. 15 зв.

Доля була прихильною до І. Битневського в добу «великого терору». Він не зазнав гонінь чи переслідувань навіть після того, як у 1937 р. трійка УНКВС по Харківській області за «контрреволюційну агітацію» до 5 років позбавлення волі засудила рідного брата дружини Марії Сергіївни. У всіх без винятку документах і в матеріалах спецперевірок 1930–1940-х рр. зазначалося, що І. Битневський «не мав зв'язків» зі згаданою особою. Уже пізніше, на схилі кар'єри, ця «компрометуюча обставина» опиниться серед обтяжливих факторів при вирішенні його долі зверхниками органів державної безпеки.

Після тривалої служби в армійських «чекістських» підрозділах Ісидор Михайлович знову опиняється у столиці радянської України. Цього разу він очолює 2-й (секретно-політичний) відділ УДБ НКВС Київської області. На цю посаду його було призначено 9 вересня 1940 р.¹⁷, а вже 3 червня 1941 р. за клопотанням заступника наркома державної безпеки УРСР П. Чемисова зараховано до резерву для наступного висунення на керівну посаду¹⁸.

У перші дні Великої Вітчизняної війни І. Битневського, як і багатьох інших співробітників органів державної безпеки, направили до Червоної армії. Ураховуючи попередній досвід роботи в особливих відділах, його призначають заступником начальника особливого відділу по роботі з агентурою 37-ї армії Південно-Західного фронту (ПЗФ). Разом з іншими бійцями та командирами він долав труднощі перших трагічних місяців війни, зазнав гіркоти поразок, брав участь в оборонних боях під Києвом.

Уже 15 вересня 1941 р. основні сили 5-ї, 21-ї, 26-ї, 37-ї та 40-ї армій опинилися в німецькому оточенні, коли 1-ша та 2-га танкові групи вермахту з'єдналися в районі Лохвиці на Полтавщині. Тоді в котел потрапило майже 460 тис. червоноармійців¹⁹. З огляду на катастрофічне становище військ Південно-Західного фронту Москва нарешті дозволила здати Київ і відвести гар-

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 1 зв.

¹⁸ Там само, арк. 3, ч. 2, арк. 11.

¹⁹ Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб: До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників: Зб. док. та мат. – К.; Л., 2003. – С. 29.

нізони укріпрайону на лівий берег Дніпра, але залишила відкритим питання про відступ військ на схід. 17 вересня 1941 р. о 23 год. 40 хв. командуванню фронту від імені Ставки повідомив про це маршал Б. Шапошников. Однак на цей час зв'язку з 37-ю армією, яка продовжувала захищати Київ, уже не було.

18 вересня 1941 р. штаб Південно-Західного напрямку, членом військової ради якого був перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, отримав на ім'я останнього телеграму з Києва від наркома внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка. У ній повідомлялося, що виникла реальна загроза захоплення столиці радянської України німцями, противник вийшов на околиці міста. Війська 37-ї армії почали відступ. Її командування вирішило прориватися з оточення, але чекало наказу головнокомандуючого Південно-Західним напрямком²⁰. Того ж 18 вересня рештки 37-ї армії, а разом із ними й І. Битневський, вирушили в напрямку Полтави. Наступного дня німецькі війська ввійшли до Києва.

Відступаючи разом із другим ешелonom 37-ї армії, заступник начальника особливого відділу опинився на околиці Борисполя, звідки довелося рятуватися втечею через стрімкий наступ противника. За таким сценарієм розгорталися події й у Баришівці Київської області. Група командирів, політпрацівників і співробітників контррозвідки дісталася с. Семенівки Баришівського району, де під обстрілом розсіялася та опинилася в болотистій місцині²¹. Незначній кількості червоноармійців усе ж пощастило вийти з оточення. У київському котлі загинуло, пропало безвісти, потрапило в полон понад 400 тис. бійців і командирів Червоної армії. Загалом втрати військ Південно-Західного фронту в Київській оборонній операції з 5 липня до 26 вересня 1941 р. склали понад 700 тис. осіб, у тому числі 627,3 тис. убитими, зниклими безвісти, полоненими²².

Група, в якій перебував І. Битневський, пробиралася лісами. 4 листопада 1941 р. вони дісталися м. Короч Курської області,

²⁰ Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб. – С. 30.

²¹ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 1.

²² Київ у дні нацистської навали... – С. 30.

де дислокувався штаб 21-ї армії. Більшість бійців та командирів змушені були пояснювати, чому потрапили у вороже кільце і як саме виходили з нього. Спеціальна «Облікова картка співробітника НКВС УРСР, який вийшов з оточення» містить суху інформацію про обставини виходу до своїх І. Битневського. Із відповідей на 12 стандартних питань дізнаємося, що колишній заступник начальника особливого відділу 37-ї армії Південно-Західного фронту потрапив в оточення у середині вересня 1941 р. під Києвом, а вийшов 5 листопада того ж року в районі с. Олександрівки Корочанського району Курської області. І. Битневський уникнув полону, хоча й затримувався двічі німецькими солдатами, зберіг партквиток, медаль «20 років РСЧА» та посвідчення до неї. Військову форму й особисту зброю, за твердженням колишнього оточенця, довелося заховати.

Дещо відмінні й неприємні свідчення щодо обставин виходу з оточення давав начальник 4-го відділення особливого відділу НКВС 37-ї армії лейтенант держбезпеки Ізраїль Абрамович Коган, який спільно з І. Битневським та іншими оточенцями (начальником політвідділу 37-ї армії бригадним комісаром Мишеневим, льотчиком 52-ї авіадивізії Митрофановим) виходили з котла²³. Утім, після ретельного розслідування всіх обставин, чим займалися особливий відділ Південно-Західного фронту та особлива інспекція відділу кадрів НКВС УРСР, стосовно І. Битневського було вирішено: «Залишити на роботі в органах НКВС» із суттєвим застереженням: «Використовувати винятково в тилу».

Після такої резолюції колишнього заступника начальника особливого відділу було направлено в розпорядження відділу кадрів НКВС УРСР. Уже у Воронежі він захворів на двостороннє запалення легенів і лікувався у військовому госпіталі до січня 1942 р. Після одужання з 1 квітня 1942 р. його призначили тимчасово виконуючим обов'язки начальника тюремного відділу НКВС (з 1 жовтня 1943 р. — управління) НКВС УРСР²⁴. Це була зовсім нова сфера діяльності для колишнього «особиста». Чим

²³ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 2, арк. 41; ч. 3, арк. 161.

²⁴ Там само, ч. 1, арк. 9.

керувалося керівництво наркомату, роблячи таке призначення, зрозуміти важко. Формальне призначення відбулося згідно з наказом НКВС УРСР № 226 від 12 травня 1942 р. У власноручно заповнених документах, інших матеріалах практично нічого не згадується про керівництво підрозділом у системі НКВС УРСР.

У грудні 1942 р. відділ кадрів НКВС УРСР дислокувався у с. Мілове Великобурлуцького району Харківської області. Саме звідти, коли І. Битневський уже очолював тюремне управління НКВС УРСР, з особливого відділу НКВС Південно-Західного фронту знову надійшла інформація про наслідки здійсненої перевірки щодо обставин виходу з оточення та можливість використання згаданої особи лише в тилу в регіональних підрозділах наркомату внутрішніх справ²⁵.

Незважаючи на відсутність відповідних даних у справі І. Битневського, документи, що зберігаються в Галузевому державному архіві Міністерства внутрішніх справ України, дозволяють реконструювати зміст діяльності нового начальника тюремного відділу республіканського НКВС. Передусім, слід зауважити, щодо виконання своїх обов'язків він фактично приступив лише у серпні 1943 р., коли було звільнено перше велике місто України — Харків, де дислокувалися дві тюрми з розгалуженої мережі подібних закладів. Першочерговими заходами, окрім, власне, відновлення роботи місць позбавлення волі, стало обстеження в'язниць та копіювання написів, залишених у камерах арештантами під час нацистської окупації. Таке завдання було сформульоване в листі, датованому 26 серпня

²⁵ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 2, арк. 41.

* Тюремне управління (ТУ) НКВС СРСР створене після розподілу в лютому 1941 р. НКВС СРСР на два наркомати — внутрішніх справ і держбезпеки — замість Головного тюремного управління, якому підлягали, окрім тюрем НКВС, ще й в'язниці ГУДБ НКВС. Відтоді частину тюрем, у тому числі й у Києві на Володимирській, 33, було передано до органів державної безпеки, де керівництво ними здійснював 2-й архівно-обліковий відділ. Після початку Великої Вітчизняної війни та об'єднання НКВС і НКДБ в єдиний наркомат внутрішніх справ, відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 20 липня 1941 р., керів-

1943 р., начальника тюремного управління* НКВС СРСР комісара держбезпеки М. Нікольського. Аналогічну депешу отримали також начальники тюремних відділів УНКВС Краснодарського краю, Ростовської, Курської, Орловської, Смоленської, Калінінської, Ленінградської областей. Метою обстеження було виявлення архівів та копіювання записів на стінах камер із прізвищами осіб, які там утримувалися, задля встановлення фактів співпраці з окупантами²⁶.

У контексті цих заходів поступово розгорталася робота з обстеження місць примусового утримання громадян під час окупації. Уже на початку вересня перша довідка із записами, скопійованими в найбільшій харківській тюрмі, котра у відомчих документах іменувалася № 1 (відома як Холодногорська), надійшла до Москви²⁷. Пізніше аналогічні довідки з актами обстежень та переліками скопійованих написів поступово почали надходити і з інших областей України.

У камерах тюрем, на стінах, тумбочках, ліжках і навіть віконному склі фотографувалися або переписувалися написи, зроблені гострими предметами (гвіздками, нігтями й т.ін.). Після цього, передруковані друкаркою управління НКВС, вони пересилалися до відповідних підрозділів, де їх узагальнювали і зводили в окремий блок документів. Привертає увагу та обставина, що в листопаді–грудні 1943 р. обстеження тюремних приміщень, копіювання написів та наступну оперативну роботу з ними почали активно здійснювати два відомства — органи внутрішніх справ та державної безпеки. Такий паралелізм був

ництво тюрмами знову зосереджувалося в тюремному управлінні НКВС (окрім пересильних, підпорядкованих ГУЛАГ). Услід за черговим поділом НКВС на два наркомати — внутрішніх справ і держбезпеки (згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 квітня 1943 р.) — керівництво тюрмами НКДБ покладалося на відділ А цього відомства. Згодом, 27 вересня 1946 р., наказом МДБ було організовано тюремний відділ міністерства держбезпеки.

²⁶ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі — ГДА МВС України), ф. 7, оп. 1, спр. 62, арк. 21.

²⁷ Там само, арк. 35 зв., 39–39 зв.

зумовлений тим, що обидва наркомати об'єднали свої зусилля у виявленні «зрадників Батьківщини», а також тих, хто був звільнений і таким чином підозрювався у співпраці з окупантами. Хоча органам держбезпеки підпорядковувалося лише кілька в'язниць, дислокованих в УРСР, утім вони мали значно більше досвіду у цій справі. І взагалі це було їх прерогативою, адже йшлося, у першу чергу, не про жертв узагалі, а про «спеціальний контингент», який розроблявся спецслужбами.

Підбиттям підсумків першого, найбільшого, етапу роботи з обстеження тюрем* І. Битневський уже не опікувався. 4 січня 1944 р. узагальнення й складання відповідної довідки для подальшої «оперативної роботи» старшому вповноваженому відділу «А» НКДБ УРСР передавав уже інший очільник тюремного відомства²⁸. Встановити, чому саме І. Битневський пішов із посади задовго до нового призначення, не видається можливим. Не виключено, що він виявив неквапливість на іншій ділянці роботи — відновлення тюрем для приймання нового контингенту в'язнів (зрадників, пособників тощо). Можливо, прогледів «засміченість» у лавах підпорядкованого йому відомства. Такі випадки були непоодинокими. Наприклад, на службу до Холодногірської в'язниці на посаду старшого одного з корпусів було зараховано колишнього співробітника цієї ж установи, який не відступив разом із частинами Червоної армії, а залишився в місті й під час окупації працював на німців²⁹.

Годі й гадати, але формулювання, закарбоване в наказі НКВС УРСР № 152 від 12 квітня 1944 р.**:

* Робота з обстеження тюрем фінішувала в березні 1945 р. Її підсумки було підбито в наказі НКВС СРСР № 00258 від 31 березня 1945 р. Робота з виявлення осіб, які співпрацювали з окупантами, тривала ще довгі роки по війні.

²⁸ ГДА МВС України, ф. 7, оп. 1, спр. 62, арк. 115.

²⁹ Там само, спр. 61, арк. 79.

** Із 1 жовтня 1943 р. І. Битневський був виконуючим обов'язки начальника тюремного управління. До речі, у власноручно заповненій анкеті він також указував, що керівництво цим згаданим управлінням припинилося 1 жовтня 1943 р.

«Звільнити [І. Битневського з посади начальника тюремного управління НКВС УРСР] як такого, що не впорався з обов'язками»³⁰ —

доволі промовисте. Утім, такий неприємний висновок не став на заваді для призначення його на нову відповідальну посаду — начальника Всеукраїнської школи НКВС СРСР у квітні 1944 р. Навчальний заклад, який очолив І. Битневський, було створено в Києві відповідно до наказу НКВС СРСР № 054 від 24 березня 1944 р. як базовий для підготовки оперативного складу та начальників районних відділків міліції, радистів, перекладачів для роботи з військовополоненими, у фільтраційних таборах, а також перепідготовки оперативних кадрів для західних областей України, охоплених у той час національно-визвольним рухом. Не виключено, що саме таке професійне орієнтування школи й стало підставою для призначення І. Битневського, який мав досвід боротьби з селянським повстанським рухом 1920-х рр.

Брак педагогічних навичок, за логікою керівників союзного та республіканського наркоматів внутрішніх справ, мав компенсуватися підтримкою інших, більш досвідчених, кадрів, призначених до цього навчального закладу ще до приходу І. Битневського. Так, посаду заступника начальника школи й за сумісництвом керівника навчального відділу обіймав Петро Савелійович Білозьоров (1913 р.н.) — людина освічена, із бойовим минулим і солідним досвідом роботи у спеціальних навчальних закладах. Уже за вісім місяців після призначення на чергову керівну посаду — у січні 1945 р. — І. Битневський отримав спеціальне звання полковника державної безпеки³¹.

У Всеукраїнській школі НКВС СРСР активно розгортався навчальний процес. Порядок її комплектування регламентувався наказом НКВС СРСР № 00417 від 12 квітня 1944 р., згідно з яким планувалося організувати роботу двох відділень: підготовки — зі строком навчання 1 рік і перепідготовки оператив-

³⁰ ГДА МВС України, інформаційна картка.

³¹ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 20.

но-чекістських кадрів із п'ятимісячним терміном³². Уже в перший рік роботи відбувся перший набір курсантів на три потоки. З осені 1945 р., окрім основного оперативного напрямку навчання, було організовано додаткові (короткотермінові) курси: радистів — на 100 осіб; перекладачів із німецької мови — на 80 осіб, а також дільничних оперуповноважених для західних областей УРСР. Завдяки інтенсивній, пришвидшеній підготовці 605 осіб оволоділи «профільними» знаннями та навичками для наступної роботи в буремному регіоні УРСР³³. Усі ці здобутки було наведено в персональній характеристиці керівника закладу.

У 1946 р. І. Битневського, після чергової спецперевірки та переатестації по лінії відділу кадрів МВС СРСР, перезатвердили на посаді начальника школи, хоча у висновку помічника начальника відділу кадрів МВС СРСР, серед іншого, зазначалося, що очільник спеціалізованого навчального закладу має «нижчу» освіту. Не залишилися непоміченими й деякі його прорахунки в роботі, вади характеру та поведінки. Серед іншого зазначалося:

«Приділяє недостатню увагу навчально-методичній роботі, підбору кадрів школи та умовам роботи викладацького складу. У поведженні з підлеглими іноді виявляє грубість»³⁴.

Уже в пізнішій характеристиці, датованій 1947 р. і підписаній міністром внутрішніх справ УРСР Т. Строчаком, зауважувалося, що

«начальник школи більше схильності виявляє до господарських питань, аніж до навчально-виховного процесу»³⁵.

Вірогідно, така не досить приємна ремарка потрапила у характеристику не випадково. Адже саме у 1947 р. за завданням союзного міністра внутрішніх справ (наказ МВС СРСР № 261 від 16 вересня 1947 р.) у деяких відомчих навчальних закладах,

³² ГДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 121, арк. 85–87 зв.

³³ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 2, арк. 89.

³⁴ Там само, ч. 1, арк. 21; ч. 2, арк. 109–110 зв.

³⁵ Там само, ч. 1, арк. 23.

у тому числі й у Київській офіцерській школі, було здійснено фронтальну перевірку, наслідки якої зафіксовано в наказі цього ж відомства від 22 листопада 1947 р. Серед інших зауважень до стану навчального процесу наголос робився на низькому рівні викладання спецдисциплін. Незадовільними визнавалися й інші складові організації виховного й освітнянського процесу в Київській офіцерській школі, за які відповідав її начальник.

Слід зазначити, що дефіцит досвіду, освіченості, а іноді й інтелекту в керівників нижчої, середньої, зрідка — і вищої ланки в повоєнний час, коли гостро бракувало кадрів, був поширеним явищем. Цей дисбаланс компенсувався організаційними здібностями тієї чи іншої особи. Прогалини ж в освіті надолужувалися паралельно з роботою. Приміром, І. Битневський улітку 1948 р., після отримання диплому університету марксизму-ленінізму, вирішив вступити на заочне відділення юридичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка³⁶.

Ісидор Михайлович, незважаючи на брак освіти, був амбітною людиною з відчутним потягом до різного роду нагород та відзнак. Окрім арсеналу нагородної вогнепальної зброї, вже в 1943 р. під час перебування на посаді начальника тюремного управління НКВС УРСР його було відзначено орденом «Знак пошани», медалями «За оборону Сталінграда» і «Партизанові Вітчизняної війни» 2-го ступеня. Якщо до підстав для одержання ордену ще більш-менш вписувалася його діяльність зі «зміцнення обороноздатності країни», чи, приміром «сміливі та винахідливі дії, учинені під час охорони громадського порядку», то факт отримання двох останніх нагород дивує, адже медаллю «За оборону Сталінграда» нагороджувалися військовослужбовці армії, флоту, військ НКВС, а також цивільні особи, які брали безпосередню участь в обороні міста на Волзі протягом 12 липня – 19 листопада 1942 р.

1945-й рік виявився «врожайним» на нагороди для керівника спеціального навчального закладу. 15 січня «за велику роботу з організації і відновлення Всеукраїнської школи НКВС»

³⁶ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 34.

І. Битневський удостоївся ордена Червоного Прапора. Представлення на цю відзнаку, підготовлене самим претендентом, підписав нарком внутрішніх справ УРСР комісар державної безпеки 3-го рангу В. Рясний³⁷. А вже 21 лютого 1945 р., знову ж таки з власної ініціативи, він отримав вищу нагороду СРСР — орден Леніна, який вручали за «видатні здобутки в революційному русі, трудовій діяльності, захисті соціалістичної Вітчизни» та інші заслуги перед державою й суспільством. Начальник школи за дев'ять місяців свого керівництва цим закладом уважав достатньою підставою для отримання цієї регалії свої «досягнення у зміцненні викладацького й обслуговуючого складу та підвищення успішності курсантів», а також «організаційні здібності». Саме такі формулювання, викладені ним у представленні, підписав заступник наркома внутрішніх справ УРСР І. Лобуренко³⁸.

Про аргументацію чергового нагородження І. Битневського можна дізнатися з документів його справи, зокрема зі спільного листа наркомів внутрішніх справ та державної безпеки СРСР Л. Берії й В. Меркулова від 6 квітня 1945 р., в якому обґрунтовувалася необхідність відзначення великої групи співробітників цих відомств в УРСР, до якої потрапив і начальник Всеукраїнської школи НКВС СРСР:

«Співробітники органів НКВС–НКДБ України з часу вигнання німецьких загарбників з її території здійснили велику роботу з наведення радянського порядку й очищення України від оунівських банд, німецьких шпигунів, поплічників, зрадників та іншого антирадянського елементу. Народний комісаріат внутрішніх справ Союзу РСР і народний комісаріат державної безпеки клопочуться про нагородження орденами та медалями Союзу РСР співробітників НКВС–НКДБ УРСР, які особливо виявили себе в роботі».

До клопотання додавався й проект відповідного указу Президії Верховної Ради СРСР, заздалегідь підготовлений у надрах згаданих відомств. Уже 10 квітня 1945 р. М. Калінін підписав документ, відповідно до якого орден Червоної Зірки поряд

³⁷ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 17.

³⁸ Там само, арк. 18 зв.

із керівниками УНКДБ областей України та іншими особами мав отримати й начальник Всеукраїнської школи НКВС СРСР полковник державної безпеки І. Битневський. Усього різними орденами та медалями було нагороджено 804 співробітника НКВС–НКДБ УРСР³⁹.

Нестримний потяг до відзнак у керівника спеціального навчального закладу системи НКВС проявлявся й надалі. Чергове представлення його до нагороди — за чотири місяці після отримання попередньої — знову підписав нарком внутрішніх справ УРСР В. Рясний. Тепер це був орден Вітчизняної війни I-го ступеня, якого удостоювалися

«особи рядового та начальницького складу Червоної армії, військово-морського флоту, військ НКВС і партизанських загонів, які виявили в боях за радянську Батьківщину хоробрість, стійкість і мужність, а також військовослужбовці, котрі своїми діями сприяли успіху бойових операцій».

Вірогідно, лише остання частина могла стосуватися кандидата на нагороду, хоча у представленні нічого схожого й не зазначалося, указувалося лише:

«Після визволення Києва від німецьких загарбників виявив виняткову енергію й ініціативу у справі підготовки кадрів для органів НКВС. Добре впорався із завданням з відновлення й організації Всеукраїнської школи НКВС СРСР та обладнання класних приміщень необхідним навчальним приладдям. Забезпечив підготовку 146 осіб курсантів першого набору, а також перепідготовку 605 осіб дільничних для західних областей України. [...] Заслуговує представлення до урядової нагороди — ордена Вітчизняної війни I-го ступеня»⁴⁰.

Проте на представленні стоїть штамп про нагородження його указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 серпня 1945 р. орденом Червоного Прапора.

³⁹ Сборник документов НКВД–МВД СССР о борьбе с бандитизмом и вооружённым националистическим подпольем в Западной Украине, Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956) / Сост. Н. Владимиров, А. Кокурин. – Москва, 2008. – 640 с.

⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 22.

Отже, протягом лише одного року І. Битневський, перебуваючи на посаді начальника школи, отримав чотири високі урядові нагороди: два ордени Червоного Прапора, ордени Червоної Зірки та Леніна. Не кожен фронтовик, навіть бойові офіцери, що пройшли всю війну, мали стільки орденів, та ще й упродовж такого короткого терміну. Можемо припустити, що розгадка цього феномена крилася не лише у власних амбіціях І. Битневського, а й у посаді, яку він на той час обіймав. Підготовка оперативно-чекістських кадрів для західних областей УРСР — у край складного в «оперативному відношенні» регіону — уважалася надзвичайно важливим загальнодержавним завданням. Отже, керівництво наркомату внутрішніх справ залюбки підтримувало таку жагу до нагород керівника спеціального навчального закладу.

У червні 1948 р. кар'єрні амбіції І. Битневського сягають нових висот. Це стає очевидним із його бажання обійняти вищу посаду, тепер — начальника управління МВС Дніпропетровської області. Заступник міністра внутрішніх справ УРСР А. Булига підписав відповідне клопотання, адресоване секретареві ЦК КП(б)У з кадрової роботи О. Єпішеву. Документ аналогічного змісту направили й до МВС СРСР⁴¹. Утім, ці представлення залишились без задоволення. Саме у цей час крісло очільника школи під І. Битневським захиталося. Спочатку відбулася спецперевірка за фактом побиття ним начальника їдальні закладу, який обвинуватив керівника у зловживанні службовим становищем і використанні продуктів, призначених для слухачів, для власних потреб. Потім — чергове службове розслідування, коли згадали й репресованих родичів дружини, і «туманні» обставини виходу з оточення під Києвом. Щоправда, згодом ситуація нормалізувалася і якийсь час у житті І. Битневського панував цілковитий спокій.

Поступове перетікання повноважень від МВС до МДБ, яке тривало впродовж попередніх двох років, знайшло своє завершення в радикальній переструктуризації цих відомств. У жовтні 1949 р. МДБ, на додачу до вже згаданих підрозділів, було під-

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 26; ч. 2, арк. 94.

порядковано прикордонні війська та міліцію (окрім транспортних відділів). Цілком логічно, що і Київська офіцерська школа МВС, яка й до того мала широкий профіль підготовки кадрів, а більшість викладачів належала до когорти фахівців органів державної безпеки, відповідно до спільного наказу МВС і МДБ СРСР № 00968/00334 від 17 жовтня 1949 р. та директиви МВС та МДБ СРСР від 28 жовтня 1949 р. № 659/55⁴², зрештою перейшла до структури МДБ, не змінюючи з того часу підпорядкування. Відтепер навчальний заклад став офіцерською школою МДБ СРСР.

Для здійснення належної процедури передачі шкіл-курсів МВС СРСР до міністерства державної безпеки СРСР спільним розпорядженням обох відомств № 704/61 від 16 листопада 1949 р. було створено відповідні комісії. У столиці УРСР цими справами опікувалися від МВС СРСР — капітан Ливадонов, від МДБ СРСР — полковник Ступницький, майор Зубцов, полковник Гришин, а також начальник закладу — полковник І. Битневський⁴³.

У згаданій вище спільній директиві МВС та МДБ СРСР від 28 жовтня 1949 р. особливий наголос робився на необхідності зміцнення Київської офіцерської школи МДБ СРСР кваліфікованими викладацькими кадрами зі складу оперативних працівників органів держбезпеки. Незабаром дійсно пройшла ротація більшості з 12 штатних педагогів: призначено нового начальника циклу, 4 старших викладачів спецдисциплін, начальника чекістського кабінету (він же викладач-консультант). Начальником школи черговий раз став полковник Ісидор Михайлович Битневський. Серед тих, ким оновили викладацький склад, були не лише місцеві кадри, а й з далеких від УРСР Узбекистану, Азербайджану тощо.

Улітку 1950 р. відбувається чергове реформування спеціального навчального закладу органів державної безпеки радянської України. Згідно з наказом МДБ СРСР № 00364 від 1 липня та відповідного розпорядження заступника міністра державної безпеки УРСР від 4 серпня, Київська офіцерська школа припиняє набір і підготовку нових слухачів. Відтепер вона

⁴² ГДА СБ України, ф. 9, спр. 87, арк. 182.

⁴³ Там само, арк. 182–191.

концентрується винятково на перепідготовці кадрів «із числа оперативних працівників — від оперуповноваженого до начальника відділення органів держбезпеки Української РСР» з числа «перспективних чекістів, найбільш придатних до навчання». Унаслідок таких змін 116 слухачів першого курсу підготовки для продовження навчання було відкомандировано до Львівської школи МДБ СРСР, створеної у грудні 1946 р.* До того ж у наказі МДБ СРСР від 1 липня 1950 р. окремим пунктом укотре пролунала вимога, адресована міністрові держбезпеки УРСР М. Ковальчукові, щодо нагальної необхідності зміцнення Київської школи МДБ кваліфікованими лекторами з числа оперативних працівників МДБ УРСР⁴⁴.

Заняття першого набору розпочалися 1 вересня 1950 р. А вже за місяць на спеціальній навчальній заклад у столиці УРСР чекали нові перетворення. У зв'язку зі зміною профілю навчання Київська офіцерська школа МДБ СРСР 9 жовтня 1950 р. була реорганізована у школу перепідготовки керівного та оперативного складу органів МДБ СРСР із терміном навчання 10,5 міс. У контексті здійснюваного реформування, на думку керівництва органів держбезпеки, наявний начальник школи вже не відповідав новим вимогам, хоча в той час він уже здобував вищу освіту на заочній формі навчання юридичного факультету Київського державного університету. І знову для І. Битневського настає тривожний період. Починаються перевірки його діяльності, згадуються всі попередні прорахунки. У висновку заступника міністра державної безпеки СРСР М. Селивановського зазначалося:

«У нових умовах тов. Битневський, який не має належної освіти та відсталий в оперативному відношенні від нових вимог МДБ СРСР у справі перепідготовки чекістських кадрів, не може забезпечувати кваліфікованого керівництва навчально-виховною та методичною роботою. На підставі вик-

* Львівська школа МДБ СРСР у квітні 1954 р. була передислокована спочатку до Могильова, а у серпні 1961 р. — до Мінська. На основі цього спеціального навчального закладу створено академію КДБ Білорусії.

⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 20, арк. 152–152 зв.

ладеного 25 грудня 1950 р. МДБ СРСР ухвалило рішення звільнити І. М. Битневського з посади»⁴⁵.

В інших документах фігурувала й більш лаконічна підстава, до речі, така сама, як і під час звільнення з посади начальника тюремного управління НКВС УРСР:

«[Звільнити І. Битневського як] такого, що не впорався зі своїми обов'язками» —

у діловому мовленні це означає невідповідність посаді.

До речі, автора згаданого вище доленосного вердикту самого невдовзі спіткала ще більш трагічна доля. М. Селивановський, який у роки війни виконував обов'язки заступника керівника СМЕРШ, а в повоєнний час за протекції свого колишнього керівника В. Абакумова став його заступником у МДБ й, окрім цього, очолював учену раду цього ж відомства, уже у серпні 1951 р. потрапив в опалу та (слідом за своїм шефом) спочатку його було усунуто з усіх займаних посад, а в листопаді того ж року заарештовано у «справі Абакумова». Уже після смерті Й. Сталіна йому вдалося вийти з в'язниці, утім кар'єра у МДБ на цьому завершилася*.

Повертаючись до аргументації звільнення, впадає в око, що серед інших, вірогідно, більшою мірою справедливих закидів на адресу керівника, у тому числі й

«заохочення підлабузництва [...], оточення близькими та несамокритичними особами [...], жорстке припинення принципової критики й самокритики»,

йому ставили у провину недостатньою увагу до питань «чистоти кадрів», великий відсоток «засміченості» Київської школи МДБ СРСР через недостатньо ретельну спецперевірку абіту-

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 12. спр. 10874, ч. 1, арк. 17.

* У червні 1953 р. М. Селивановського було звільнено у запас «за станом здоров'я», щоправда в листопаді того ж року після завершення справи Л. Берії це формулювання змінили на «за даними, що дискредитують звання особи начальницького складу МВС». Звільненому у віці 52 роки М. Селивановському все ж удалося уникнути гіршої долі. Він помер 1997 р. у віці 96 років.

рієнтів. Останнє якраз варте особливої уваги, позаяк ці докори, на нашу думку, слід віднести до позитивних рис І. Битневського.

До лав курсантів ще в 1949 р., коли навчальний заклад формально входив до системи МВС, було зараховано певну кількість осіб, які мали «заплямовану» біографію (перебування родичів на окупованій території, належність до сімей «розкуркулених», «сумнівне оточення» тощо). Наводячи приклади наявності «скомпрометованих», згадали про те, що, приміром, курсант Гайворонський разом зі своїми сестрами перебував на окупованій території. У такий же спосіб «зганьбив» себе і юнак на прізвище Іванюк. Із матеріалів спецперевірки випливало, що не було достеменно з'ясовано, які саме війська звільнили в Німеччині сестру дружини курсанта Хорошка. Підлили «масла у вогонь» і деякі підлеглі І. Битневського. Так, кадровики під час перевірки засвідчили, що їхній керівник дав їм вказівку:

«не викладати незначущі компрометуючі матеріали»⁴⁶.

На відміну від інших, намагаючись виправдати такий стан речей із великим відсотком «засміченості», старший оперуповноважений школи з кадрової роботи М. Юдін мотивував це тим, що навчальний заклад готував кадри для системи органів внутрішніх справ, які були менш вимогливими, ніж МДБ.

Маючи сина приблизно такого ж віку, намагаючись не зіпсувати майбутнє юнаків — кандидатів на відрахування, І. Битневський у липні 1950 р. посприям переведенню більшості першокурсників, яким уже не було місця в київському закладі, до Львівської школи МДБ. 35 осіб за його ж допомогою зарахували до органів внутрішніх справ. Щоправда, 15 курсантів відрахували, не зважаючи на заступництво очільника школи.

Отже, час перебування на посаді начальника навчального закладу добіг свого кінця. І. Битневського звільнили. Утім і тоді — у нелегкі для себе часи, коли абсолютно точно було відомо, що «кар'єрна зірка» закотилася за небосхил, він не охолов до урядових нагород. За дев'ять днів до формального наказу про усунення з посади — 16 грудня 1950 р. Ісидор Михайлович влас-

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 3, арк. 22.

норучно подав рапорт на ім'я заступника міністра державної безпеки СРСР генерал-майора М. Синелупова наступного змісту:

«За бездоганну та довголітню службу в органах ВНК–ОДПУ–НКВС–МДБ я своєчасно отримав (тут і далі курсив наш — Авт.) ордени Червоного прапора та орден Леніна. У зв'язку з тим, що у 1949 р. виповнилося 30 років моєї бездоганної роботи в органах, прошу представити мене до чергової нагороди — ордена Червоного прапора»⁴⁷.

Рапорт колишнього начальника школи блукав коридорами МДБ СРСР майже півроку. І нарешті 10 травня 1951 р. вердикт із відмовою у нагородженні за дорученням союзного міністерства державної безпеки було сформульовано у відділі кадрів МДБ УРСР⁴⁸.

Є у справі І. Битневського й інші нереалізовані представлення до державних нагород, зокрема ордена Червоної Зірки. У цьому документі можна побачити його самооцінку, оскільки подібні папери готувалися власноруч, а їх авторові вже не довелося брати участь у бойових діях через відповідний обмежувальний припис перевіряльників:

«За період Вітчизняної війни, перебуваючи на посаді начальника тюремного управління, здійснив велику роботу з відновлення тюремного господарства на території України. Добре виконав завдання з відновлення і організації Української школи НКВС»⁴⁹.

Саме у цих рядках міститься скупа, але чи не єдина у всій справі інформація про діяльність І. Битневського на посаді очільника тюремного управління НКВС УРСР. Якщо так добре все було, то звідки взялося формулювання «як такий, що не впорався»?! Упадає в око, що відмова в нагородженні практично збіглася у часі з його звільненням у запас (із залишен-

⁴⁷ ДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 2, арк. 43.

⁴⁸ Там само, арк. 61.

⁴⁹ Там само, ч. 1, арк. 18 зв.

ням у розпорядженні відділу кадрів МДБ УРСР і правом носити форму та погони командирів запасу. — *Авт.*), що сталася в березні 1951 р.⁵⁰

Одним з останніх відчутних здобутків колишнього начальника тюремного управління та керівника спеціалізованого навчального закладу стало отримання ним у 1952 р. диплому про вищу юридичну освіту⁵¹. Навряд чи це втішало 53-річного чоловіка, який, вірогідно, міг би ще працювати. Але доля була невблаганною і залишила його поза активною діяльністю.

У квітні 1952 р. рішенням відділу кадрів МДБ УРСР його залишили на постійному обліку офіцерів запасу органів держбезпеки з можливістю

«використання його у воєнний час на посаді начальника адміністративно-господарського відділу УМДБ області»⁵².

Ця авансована перспектива, мабуть, не дуже втішила Ісидора Михайловича. Утім, дізнатися про це немає змоги, оскільки на цьому його особова справа завершується. Як жив після цього, про що згадував, мріяв, які будував плани на майбутнє офіцер запасу І. Битневський, так і залишилося за лаштунками історії. Досить молодою 24 грудня 1957 р. пішла з життя його дружина⁵³. Та й сам Ісидор Михайлович прожив після того недовго. У 1965 р., коли йому не виповнилося ще й 66-ти років, він помер.

Доля І. Битневського, котрий 30 років присвятив органам державної безпеки, тісно переплетена з історією країни. Кар'єра цієї людини не була винятком, а радше нормою для того часу. Він, як і багато інших його колег, вийшов із народної товщі. Службове сходження Ісидора Михайловича відбувалося поступово — без відчутних злетів чи болючих падінь. Не маючи спеціальної профільної підготовки та відповідної освіти, він обіймав відповідальні посади у відомствах, іноді абсолютно різних за профілем діяльності. На своє щастя, він не потрапив до ле-

⁵⁰ ДА СБ України, ф. 12, спр. 10874, ч. 1, арк. 5 зв., 31.

⁵¹ Там само, ч. 1, арк. 2.

⁵² Там само, арк. 71.

⁵³ Там само, арк. 13 зв.

щат убивчого механізму терору, що нищив у 1930–1940-х рр. своїх вірних служителів. Як і більшість співробітників органів внутрішніх справ та державної безпеки, виконував приписи начальства, органічно вписуючись у загальне русло. Щоправда, іноді в міру своїх сил і життєвого досвіду намагався коригувати хід подій, як це сталося, приміром, із курсантами очолюваного ним закладу в 1950 р. Такі кроки не були революційним спротивом режиму, а лише виявом простих людських почуттів. І. Битневський — звичайний продукт своєї епохи. Усе, що відбувалося з ним, було характерним для того часу. Цьому сприяла атмосфера в державі, та й у самих органах внутрішніх справ і держбезпеки.

Вронская Т., Лясковская С. Карьера И. Битневского в контексте истории спецслужб советской Украины

В статье авторы исследуют жизненный путь Исидора Битневского — начальника учебного заведения НКВД–МВД–МГБ–КГБ УССР.

Ключевые слова: советские спецслужбы, Исидор Битневский, учебное заведение, тюремный отдел.

Vronska T., Lyaskovska S. Isidor Bitnevskiy's career within the scope of the history of the Soviet secret services of Ukraine

The authors investigated the life story of I. Bitnevskiy, the head of educational institution of NKVD–MVD–MGB–KGB of UkSSR.

Key words: Soviet secret services, Isidor Bitnevskiy, educational institution, prison department.

Буденність насилля: долі вчительок-східнячок у Західній Україні в післявоєнний період

У статті на основі матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, підпілля ОУН(Б) та УПА досліджується позиціонування прибулих зі Східної України жінок-учителів, які перебували під постійною увагою радянських спецслужб, і, водночас, зазнавали актів помсти/насилля з боку українських націоналістів.

Ключові слова: радянська, ОУН та УПА, СБ ОУН(Б), насилля, радянські спецслужби, Західна Україна, вчитель.

«На великому чемодані сидить Таня. Її маленького носика ледве видно з-під грубого волічкового шаля, яким вона ще в дорозі закуталась, а її червоний беретик на сивому від куряви волоссі під'їхав догори, що не знати було, як він там тримається. Тані дуже цікаво, як буде їй тут, “у западній”. Вона свердлить очима все довкола себе. І кам'яниці, і високі вежі, перехожих. Їй хоч чужо, та не лячно. В її Харківщині було голодно і бідно. Небагато пакунків має вона зі собою, але небагато й залишила. Таня праці не боїться і, певно, тут скоріше доробиться чогось. При тім цікаво як. А далі, Таня — комсомолка. Вона страх як спішиться і сюди занести світло їхньої науки, розказати тутешнім людям, що дав большевизм, пожаліти їх за їхнє дотеперішнє життя і класову несправедливість, навчити думати і працювати по-большевицьки [...]»¹.

У творі розповідається про вчительку Таню, яку призначали у с. Гринівку. Вона проживала в місцевої мешканки тітки Насті. Молодому педагогу самотньо та важко у школі, між нею й учня-

* Петренко Олена — аспірантка Рурського університету (м. Бохум, ФРН).

¹ [Електронний ресурс]: <http://abetka.ukrlife.org/teacher.htm>. Машинописну копію твору знайдено у 1976 р. у кривці УПА поблизу с. Хороцева Білоберезької сільради Верховинського району, зберігається в архіві Українсько-канадського дослідно-документаційного центру в Торонто.

ми «ніби стіна». Одного вечора під час облави до неї забіг поранений повстанець, якого вона та тітка Настя почали доглядати. Таня симпатизує повстанцеві, хоча одночасно співчуває його необізнаності та нерозумності:

«Вся історія вашої роботи ясно показує, що вас німці обдурили. Ви були у них на службі. Вони дурили вас якоюсь Україною: це ж політична фата моргана».

Остаточний перелом приходить із приїздом матері зі Сходу. Трагічна доля батька, який воював в армії С. Петлюри, голодні будні матері ламають світогляд Тані, вона перетворюється з «чужинки зі Сходу» на «свою».

Твір «Учителька» Богдани Світлик, відомої в підпіллі як Марія Дмитренко («Світлана»)², написаний у середині 1940-х рр., повинен був символізувати злам недовіри між Сходом та Заходом України, що вело б за собою подальше включення «східняків» у боротьбу проти комуністичної влади³. Однак, урахувавши довгий ряд обліково-статистичних документів радянських органів держбезпеки щодо страт СБ ОУН(Б) активістів комсомолу, прихильників влади, голів колгоспів, і, врешті-решт, фахових спеціалістів зі Сходу та, власне, ознайомлюючись із протоколами допитів самої оунівської спецслужби, історія Тані виглядає зромантизованою розповіддю. Її канва та, насамперед, епілог радикально розходиться зі змістом більшості архівних документів. Окремі приклади переходу комсомольців і комсомолок, партійних активістів до рядів підпілля залишають непорушним факт прямого фізичного насилля щодо них з боку підпілля.

Мета цієї статті — окреслення диспозицій «приїжджих чужих» у Західній Україні у середині 1940–1950-х рр. На прикла-

² Біографію Богдани Світлик див.: Українська жінка у визвольній боротьбі. – Л., 2004. – С. 123.

³ У контексті планів розширення діяльності ОУН та УПА на Сході України див. протокол допиту Василя Кука від 5 червня 1954 р., який зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), ф. 13, спр. 372, т. 54, арк. 95–110.

ді жінок-учителів зі східних областей республіки, які разом із десятками тисяч інших прибулих партійних працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства та охорони здоров'я стали провідниками післявоєнної радянської Західної України, розглянемо форми виявлення насилля щодо них. На чому саме ґрунтувалася динаміка насильницьких актів і які фактори ставали вирішальними в їх проведенні стосовно вчителів-східняків? Які стратегії виживання в рамках можливого насилля були характерними для новоприбулих? Нарешті, як саме сьогодні відбувається меморіалізація образу юних учительок зі Сходу, які так і не повернулися додому, зустрівши у Західній Україні свою смерть?

Джерела та історіографія

Розглядаючи практику насилля з боку СБ ОУН(Б) щодо кадрових спеціалістів зі Сходу в контексті боротьби українського націоналістичного підпілля проти радянської влади слід виділити наступні групи джерел:

- ◆ *документальна спадщина НКВС–НКДБ, насамперед доповідні записки та інформаційні зведення органів державної безпеки*. Безсумнівно, цінним у цій групі джерел є щоденні статистичні дані з фіксацією акцій насильницького характеру зі сторони ОУН та УПА. Саме тут у звітній формі подано характер та прояви спротиву націоналістичного підпілля представникам радянської влади, перелік яких зафіксовано в документах по областях із зазначенням дат, місць та імен постраждалих⁴;
- ◆ *звітна документація ОУН і УПА, СБ ОУН(Б) — інструкції до поводження з агентами чи то до їх викриття, протоколи допитів запідозрених в агентурній діяльності*. Серед затриманих СБ ОУН(Б) людей переважна більшість була місцевими і прибулими прихильниками та агітаторами радянської влади, колгоспниками, комсомольцями. Такі матеріали

⁴ Див.: ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372; Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ), ф. 9478.

підпілля викладають наратив заарештованих, дають змогу ознайомитись з їх біографіями⁵;

- ◆ *документи партійних органів — протоколи й стенограми з'їздів*, які в контексті проведення радянзації західних областей подають інформацію щодо локальних політичних, господарських та культурних процесів повоєнної доби. У контексті освітньої системи це стосувалося розбудови мережі навчальних закладів, ліквідації неписьменності тощо⁶;
- ◆ *спомини свідків та учасників подій, матеріали усної історії*. Ця група джерел, урахувавши вік потенційно важливих для опитування осіб, є терміновим дезидератом дослідження. Незважаючи на великий вплив мемуарів колишніх підпільників та реалізацію декількох проектів усної історії (інтерв'ю з учасниками ОУН та УПА)⁷, тема насилля залишається або табуованою, або в контексті цілей опитувань — другорядною. Крім того, відомі лише поодинокі розповіді та спомини колишніх фахівців зі Сходу⁸. Основна причина ігнорування зоб-

⁵ Див. протоколи допитів СБ ОУН(Б) учительок Ольги Манич та Марії Рудик: Боротьба з агентурою: Протоколи допитів служби безпеки ОУН в Тернопільщині 1946–1948. – Кн. 1–2 // Літопис УПА. Т. 43–44. – Торонто; Л., 2006.

⁶ Див.: *Иценко А.М.* Західна Україна у документах з'їздів та пленумів ЦК КП(б)У: 1946–1953 рр. // Архіви України. – 2011. – № 2/3. – С. 108–122. Окремі документи селективно публікувалися в радянські часи, напр., див.: *Історія Львова в документах і матеріалах.* – К., 1986.

⁷ Проект Українсько-канадського дослідно-документаційного центру в Торонто, Канада. Окрім того, зібрано записи з колишніми повстанцями. Див.: Віра, Надія, Любов: спогади жінок / Під ред. М. Паньків. Т. 1–2. – Варшава, 2001–2005; Усна жіноча історія: повернення / Під ред. Г. Дацюк. – К., 2003; Історія однієї фотографії: спроба саморепрезентації / Під ред. Г. Дацюк. – К., 2007; Яворівщина у повстанській боротьбі: розповіді учасників та очевидців / Записав і впорядкував Є. Луньо. Т. 1. – Л., 2005.

⁸ Інтерв'ю Іроїди Винницької (Українсько-канадський дослідно-документаційний центр) із Надією Юхимою з Одеси, яка працювала піонервожатою, потім учителювала у Львівській області, її приїзд у Західну

раження досвіду насильницьких дій підпілля лежить в амбівалентності колективної пам'яті та героїзації щодо його минулого. Заполітизованість історії руху опору з інструменталізацією емпіричної бази й замовчуванням «незручних» аспектів прямим чином знайшла відгук в історіографії.

Масовий приїзд у середині 1940-х рр. спеціалістів зі Сходу зумовлювався початком післявоєнної радянської західних областей УРСР, яка широко висвітлювалася в газетах та пропагандистській літературі. Зображення швидких темпів індустріалізації, колективізації та культурних трансформацій регіону під кутом боротьби проти «буржуазних націоналістів» стало однією з центральних тем. Особливий акцент робився на підкресленні успіхів у запровадженні колгоспної системи, ліквідації неписьменності, розвитку промисловості. Такі автори, як М. Івасюта, І. Богодист, В. Масловський у дусі марксистсько-ленінської догми зображували успіхи «соціалістичних перетворень» у західних областях радянської України⁹. У добу «перебудови» та на початку 1990-х рр. із частковим відкриттям архівів з'явилися праці з соціально-економічних і культурних аспектів післявоєнної Західної України, становлення нової «національної» еліти, міграційних процесів тощо¹⁰.

Україну датовано серединою 1950-х рр.; інтерв'ю з Катериною Скоринною від Дмитра Шиліна [Електронний ресурс]: <http://reporter.delfi.ua/news/reporter/ochevidec-banderovcy-ne-zhaleli-dazhe-detej.d?id=1020042>

⁹ Див., напр.: *Івасюта М.* Нарис історії колективізації на Тернопільщині (1939–1950 рр.). – К., 1958; *Його ж.* Правду не здолати: Трудящі західних областей УРСР в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів у роки соціалістичних перетворень. – Л., 1974; *Богодист І.* Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР (1945–1950 рр.). – К., 1961; *Варецький В.* Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР (в довоєнний період). – К., 1960; *Масловський В.* В борьбе с врагами социализма: Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950. – Л., 1984.

¹⁰ Див., напр.: *Терлюк І.* Росіяни західних областей України (1944–1996): етносоціальне дослідження. – Л., 1997; *Сеньків М.* Деякі аспекти повсякденного життя західноукраїнського селянства (1944–1952 рр.) //

Лінгвістичним, урбаністичним та етнічним змінам у західноукраїнських областях на прикладі Львова присвячено окремі статті збірника Джона Чапліцка¹¹. Тарік Амар і Вільям Ріш досліджували питання радянської та створення нової ідентичності на українському Заході¹². Так, В. Ріш у нещодавно опублікованій монографії з післявоєнних трансформацій Львова приділяє особливу увагу виникненню «нових львів'ян» — радянських людей Західної України. Ці зміни з гендерного погляду та їх медіальну презентацію розглядає Йоші Міцуоші у статті щодо пропагандистського образу західноукраїнської радянської жінки¹³.

На основі першоджерел, переважно документів, що зберігаються в ГДА СБ України, Д. Веденєєв та Г. Биструхін висвітлювали форми й методи роботи спецслужб підпілля, їх особовий склад, вишкіл і перебіг конфронтації з радянськими органами держбезпеки¹⁴. Джеффі Бурдс, використовуючи матеріали агентурних актів НКВС–НКДБ СРСР, показав характер діяльності служби безпеки повстанців та навів приклади насиль-

Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. Вип. 4. – Луцьк, 2010. – С. 99–104; *Ковалюк В.* Культурологічні та духовні аспекти «радянської» Західної України // Укр. істор. журн. – 1993. – № 2. – С. 3–17.

¹¹ *Aberg M.* Paradox of Change: Soviet Modernization and Ethno-Linguistic Differentiation in Lviv, 1945–1989 // *Czaplicka J.* Lviv: A City in the Cross-currents of Culture. – Cambridge, 2002. – P. 285–302; *Tscherkes B.* Stalinist Visions for the Urban Transformation of Lviv, 1939–1955 // *Ibid.*

¹² Див.: *Risch WJ.* The Ukrainian West: Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv. – London, 2011; *Amar T.* Kilka zauvah pro Lviv, radianizatsiu ta radianskyi Lviv // *Leopolis multiplex* / Ed. Ihor Balynskyi, Bohdana Matyiash. – Kyiv, 2008.

¹³ Див.: *Mitsuyoshi Y.* Public Representations of Women in Western Ukraine under Late Stalinism: Magazines, Literature, and Memoirs // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 54 (2006) 1. – S. 20–36.

¹⁴ *Веденєєв Д., Биструхін Г.* «Повстанська розвідка діє точно і відважно...»: Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА: 1940–1950-ті роки. – К., 2006; *Їх же.* Двобій без компромісів: Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки. – К., 2007.

ницьких дій ураховуючи гендерний аспект¹⁵. Окремі аспекти функціонування СБ ОУН(Б) вивчали Я. Антонюк, В. Єфименко, О. Іщук¹⁶. Загалом, треба відзначити, що проблематика насильницької практики націоналістичного підпілля в контексті радянської залишається малодослідженою, зокрема його фактично не висвітлено з погляду жертви.

Диспозиції «східняків» та «місцевих»

Після звільнення від нацистської окупації території Західної України припинена 1941 р. радянська адміністрація проводила індустріалізацію, упродовжувала колгоспну систему та здійснювала культурні перетворення. Особливе значення надавалося освітній сфері, яка першочергово повинна була виконувати виховну та пропагандистську функції. На вчителів шкіл і викладачів вищих навчальних закладів покладалися завдання бути агітаторами за вступ до комсомолу, колгоспів, уважно спостерігати за настроями в учительських кабінетах, класах та на селі.

«Я мала відчути, чи молодь їм симпатизує (бандерівцям. — О. П.), а як так — то хто. У своїх виступах моїм завданням було наставляти молодь проти бандерівського руху, і вказувати їм приклади з життя великих радянських людей. Я повинна була здобувати душу молоді», —

¹⁵ Бурдс Д. Советская агентура: Очерки военной истории СССР в послевоенные годы (1944–1948). – Москва; Нью-Йорк, 2006; *Burds J. Gender and Policing in Soviet West Ukraine, 1944–1948 // Cahiers du Monde Russe.* – 2001. – Vol. 42. – № 2/4 (April–December). – P. 279–320.

¹⁶ Див.: Антонюк Я. Діяльність СБ ОУН на Волині. – Луцьк, 2007; *Його ж. Агентура СБ ОУН(Б) у радянських органах влади Волинської області (1944–1950 рр.) // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки.* – Луцьк, 2008. – № 14. – С. 195–199; Єфименко В. Феномен зрадництва серед працівників спеціального підрозділу ОУН(Б): випадковість чи закономірність? // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – № 2 (29). – С. 171–189; Іщук О. Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959–1964 рр.) // Там само. – 2009. – № 1 (32). – С. 87–120.

доповідала під час допиту службою безпеки ОУН(Б) Ольга Манич, учителька з Кам'янця-Подільського, яка була направлена до Тернопільської області після 9-місячного курсу педінституту¹⁷. У червні 1945 р. всіх однокурсників О. Манич відрядили до шкіл у Західній Україні¹⁸.

Перед педагогами, як загалом перед радянським активом у західноукраїнських областях, поставало ідеологічне завдання, в основі якого лежала «боротьба проти залишків українських німецьких буржуазних націоналістів». Від приїжджих очікувалася політична активність, яка могла знаходити вияв як у підготовці до виборів, організації зборів комсомольців, комуністичних святкуваннях, роботі клубів, так і в «тихій» діяльності інформатора. Під виглядом курсів перепідготовки радянські органи держбезпеки проводили зустрічі відверто вербувального характеру¹⁹. Приклад таких «курсів перепідготовки» подав агент НКГБ «Бергман», директор однієї зі шкіл на Тернопільщині, який проходив вчительську перепідготовку у Чернівецькому університеті. Тут для 200 слухачів начальник обласного УНКДБ читав шестигодинний спецкурс «Як розвідувати антидержавні рухи на селі», де поряд із викладом історії руху націоналістів ішлося, насамперед, про методи роботи «вчителя-розвідника»²⁰.

Особлива увага приділялася пропаганді «соціалістичних ідей» серед місцевої молоді, зокрема жінок. Між повстанцями

¹⁷ Боротьба з агентурою // Літопис УПА. – Т. 43. – С. 699.

¹⁸ За даними радянського історика В. Масловського, у школи зі східних областей УРСР було направлено 13 тис. учителів (див.: Боротьба з прислужниками фашизму на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни // Правду не здолати. – Л., 1974. – С. 135). Загалом у загальноосвітні школи та середні навчальні спеціальні заклади західних областей у 1945–1950 рр. було відряджено 34,5 тис. педагогів (див.: Там само. – С. 211). Сучасний дослідник О. Рубльов подає дещо інші цифри, стверджуючи, що всього протягом 1944–1950 рр. лише до сільської місцевості регіону зі східних областей республіки було направлено майже 44 тис. вчителів (див.: Рубльов О., Черченко Ю. Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина. – К., 1990. – С. 46).

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 60, арк. 45.

²⁰ Там само, спр. 376, т. 55, арк. 281–282.

та радянською владою в післявоєнний час відбувалася своєрідна боротьба за «жіночий ресурс». Із наступом військових частин та з ускладненням легального перебування чоловіків у містах підпілля масово «переорієнтовувалося» на активістів-жінок²¹. Фіксуючи мобілізацію їх у лави ОУН та УПА, радянська влада, зі свого боку, посилювала роботу серед жіночого «контингенту», намагаючись залучати західноукраїнок до «суспільних радянських робіт»²². Так, у середині 1940-х рр. було створено відділи з роботи серед жіноцтва й жіночі ради, на керівні позиції в яких на самому початку їх існування обиралися переважно жінки зі східних областей, а вже згодом їх посади перебирали місцеві уродженки²³.

«Жінки — велика сила! Вони піднімаються вгору, як піднімається пшениця після теплого і рясневого травневого дощу. Жінки західних областей України перейняті бажанням бути такими ж героїнями праці, такими ж передовими і активними в громадському житті, як сестри їх — жінки із східних областей України, як російські жінки, як жінки Радянського Союзу», —

переконавав радянський публіцист Кузьма Пелехатий на обласній раді жінок-активісток Львівщини у квітні 1949 р.²⁴ Допомога місцевих жінок-активісток очікувалася і в найбільш небез-

²¹ Див.: *Petrenko O. Zwischenpositionen. Frauen im ukrainischen bewaffneten Untergrund der 1940er – 50er Jahre // Soldatinnen. Gewalt und Geschlecht im Krieg vom Mittelalter bis heute. – Paderborn, 2011. – S. 257–278.*

²² «У зв'язку з тим, що оунівські організації в переважній більшості складаються з молоді, зобов'язую райком КПУ звернути увагу на роботу серед молоді й, зокрема, серед дівчат. Усебічно залучати їх до суспільних радянських робіт», — наголошувалося на засіданні бюро Волинського обкому КП(б)У від 5 квітня 1944 р. (див.: Російський державний архів соціально-політичної історії (*далі* — РГАСПИ), ф. 17, оп. 44, д. 1658, л. 5).

²³ Через жіночі ради до активної участі в «радянському будівництві» парторганізації залучили близько 150 тис. жінок (див.: *Правду не здолати. – С. 158*).

²⁴ Там само.

печній ділянці «роботи» — у «боротьбі з залишками банд українських німецьких націоналістів». Жіноча участь у полюванні на повстанців виявлялася як у згадуваній вище агентурній роботі, так і в публічній антипропаганді повстанського руху.

Підпілля також намагалося повернути на свою сторону новоприбуле жіноцтво. Так, Микола Козак («Смок»), керівник референтури СБ крайового проводу на північно-західних українських землях, який провів одну з найуспішніших спецоперацій проти радянських органів держбезпеки, використавши в ній східноукраїнку Людмилу Фою²⁵, підкреслював безперспективність недовіри до «східняка» як такого і закликав не сприймати людей зі Сходу «окупантами»²⁶.

«Зараження бандеризмом» радянські спецслужби спостерігали й серед прибулих учительок:

«Разоблачёнными нами агентами “СБ” было установлено, что они вербовали не только из числа местных жителей, а также из числа лиц, прибывших в Западную Украину из восточных областей Украины и др. Так, например, 29.1.1944 года в соединение прибыла Карагина Тамара Алексеевна, 1924 года, уроженка г. Кемерово, Западносибирского края, которая изъявила желание быть в рядах партизан и сообщила о себе, что она прибыла в Западную Украину в 1943 году и работала учительницей в с. Мельницы и Колки. Преследовалась украинскими националистами, ввиду чего была вынуждена уйти оттуда. Произведённой проверкой и следствием было установлено, что Карагина долгое время была учительницей в школе украинских националистов и располагала большими связями среди них. Карагина была арестована и при дальнейшем следствии созналась, что она долгое время имела деловую связь с СБ и УПА и была завербована с целью шпионажа и террора в пользу украинских националистов. Ей был установлен пароль “Сурж Стыр” и псевдоним, её собственное имя “Тамара”. Ей было дано задание,

²⁵ Див.: *Іванченко В.* Квітка у червоному пеклі: Життєвий шлях Людмили Фої. – Торонто; Л., 2009.

²⁶ Див.: *Антонюк Я.* Агентура СБ ОУН(Б)... – С. 196.

по приходу Красной Армии, оставаться на жительстве в любом из населённых пунктов Волинской области и вести шпионскую и террористическую деятельность против командно-политического состава Красной Армии, для этой цели Карагина должна была, используя свою прекрасную внешность, заводить знакомства с командирами и политработниками, заманивать их в тёмные места, где с помощью националистов физически уничтожать их. С целью того, чтобы использовать широкие связи Карагиной среди националистов и работников СБ для борьбы с ними или при возможности передать частям Красной Армии, она была освобождена из-под ареста и определена в одно из подразделений соединений под усиленным агентурным наблюдением, в результате которого установлено, что она является разложившейся в моральном отношении, усиленно интересуется приобретением гранаты и отравляющих веществ. На основании этих материалов Карагина снова была арестована и расстреляна»²⁷.

Начальник Тернопільського обласного управління НКДБ Малінін на черговому зібранні партактиву у грудні 1944 р. згадав про метод «сліпого вербування», коли

«бандеровцы обрабатывают партийных работников в национальном духе и предлагают вести им затем пропаганду о гуманности оуновцев»²⁸.

У методах вербування та пропаганди повстанці подеколи робили ставку на скромні побутові умови проживання більшості сільських учителів. Так, учительці Коваленко із Запорізької області, яка працювала в Лановецькому районі на

²⁷ Из доповіді Д. Коротченка «Работа по разложению изменческих формирований и борьба с украинскими националистами» (див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 62, оп. 1, спр. 252, арк. 105). Про інші поодинокі приклади співпраці вчителів зі Сходу див.: *Антонюк Я.* Агентура СБ ОУН(Б)... – С. 196.

²⁸ РГАСПИ, ф. 17, оп. 44, д. 1837, л. 184.

Тернопільщині, підпільники запропонували продуктову допомогу, оскільки влада про неї «не дбає»²⁹.

І все ж вербування фахових кадрів зі Сходу було радше винятком. Навіть до тих спеціалістів, які проявили себе в «національній справі», ставлення з боку підпілля було загалом обережним. Загальний настрій щодо приїжджих працівників був доволі неоднозначним і від району до району змінювався. Ряд записок районних СБ свідчить про вкрай вороже ставлення до прибулих зі Сходу:

«Всім цивільним особам без огляду на вік та національність, які прибули на Західну Україну в 1939–1947 роках, наказується негайно повернутися до місця попереднього замешкання. Особи, які не пристосовуються до цього наказу і до 15 квітня не виїдуть звідсіля, наражаються на втрату життя та майна»³⁰.

Мовні непорозуміння, недовіра до приїжджих та страх бути покараним за дружбу зі «східняками» створював, безперечно, суттєву дистанцію між прибулими й місцевими мешканцями³¹. До вчительок, які опинялися в незнайомій місцевості, не маючи жодних зв'язків із тутешнім населенням, і які почувалися цілком самотніми, навідувалися переважно представники партійного активу та військовослужбовці³². В умовах комунікаційного вакууму саме вони часто ставали єдиними співрозмовниками для новоприбулих східноукраїнок, що, своєю чергою, викликало підозри з боку СБ ОУН(Б) в «агентурній роботі» та ще більше віддаляло їх від місцевого населення. Саме у представниках місцевого партійно-радянського апарату (працівники райвиконкомів, сільрад, спеціалісти-аграрії, медики, педагоги) підпілля вбачало подвійну загрозу: з одного боку, вони могли бути навмисно направленими сюди агентами радянських спец-

²⁹ РГАСПИ, ф. 17, оп. 44, д. 1837, л. 202.

³⁰ *Веденєєв Д., Биструхін Г.* «Повстанська розвідка діє точно і відважно...»... – С. 313.

³¹ *Risch W.J.* The Ukrainian West... – P. 62.

³² Див.: Боротьба з агентурою // Літопис УПА. – Т. 44. – С. 207–213.

служб, а з іншого — у кадрах зі Сходу бачили певний потенціал для схилення місцевого населення на сторону радянської влади.

Учителі, викладаючи та, певним чином, виховуючи західноукраїнських юнаків і дівчат — надію націоналістичного підпілля — неодмінно потрапляли у фокус уваги СБ ОУН(Б), тим самим наражаючи власне життя на серйозну небезпеку.

Динаміка насилля

У післявоєнний період особливо відчутною стає конфронтація насильницьких практик: легітимне³³ насилля влади, яке лежало в основі проведення радянізації, наштовхувалося на опір місцевого населення, значна частина якого так чи інакше належала до націоналістичного підпілля або з ним співпрацювала. Отже, розгорталася самодинаміка насилля з боку представників підпілля, котре традиційно, із часів УВО та раннього періоду діяльності ОУН, вибудовувало власну ідентичність на фізичному знищенні супротивника.

До потенційних та реальних ворогів українських підпільників у середині 1940-х рр. можна умовно віднести наступні групи людей, які тим самим потрапляли в ракурс інтенсивних перевірок й арештів з боку СБ ОУН(Б):

Ситуативна група:

- ◆ члени ОУН та УПА, захоплені в полон і випущені на волю;
- ◆ члени, симпатики, прихильники ОУН та УПА, які до приходу радянської влади були активними, після війни жили легально з власними або підставними документами і могли бути завербованими агентами (стосувалось переважно жінок);
- ◆ західні українці, що переховувалися перед мобілізацією, ті, що за часів війни співпрацювали з німцями, служили у дивізії ваффен-СС «Галичина» та були потенційно привабливою цільовою групою для схиляння шантажем (через страх арешту) до співпраці.

³³ У сенсі офіційної легітимності радянської влади.

Корисна група:

- ◆ люди, що співпрацювали з кожною владою, шукаючи матеріальної користі. Найбільш розмита категорія, до якої можна зарахувати тих, хто тим чи іншим чином постраждав від дій підпілля і тим самим потрапляв у категорію шукаючих помсти, користь яких визначалася не матеріальними благами, а прагненням помститися за членів родини та близьких.

Ідейна група:

- ◆ сюди потрапляли як партійний актив, так і фахові кадри, приїжджі росіяни та українці зі східних регіонів УРСР. Керівництво СБ ОУН(Б) було свідоме намагань радянських спецслужб вербувати новоприбулих до регіону, про що свідчить ряд документів самого підпілля³⁴. Однак навіть відсутність контактів із місцевими відділами внутрішніх справ чи держбезпеки, натомість, скажімо, активність у клубі, пропаганда комсомолу чи радянського ладу робила з них ворогів, яких фізично знищували.

Як правило, безпосередньому акту насильства передувало одне або декілька попереджень, які супроводжувалися «повчальними» акціями. Так, учительку Ніну Холич за її активну роботу з відновлення документів, що були спалені повстанцями у сільраді, силоміць постригли³⁵. Під час занять у клас до Марії Лоєнко зайшли троє повстанців, які змусили її читати вголос молитву «Отче наш». Коли ж учителька промовила її старослов'янською, їй запропонували до наступної суботи під загрозою смерті вивчити з дітьми молитву українською мовою, та ще й розучити пісню про Степана Бандеру³⁶. Своєрідним актом попередження ставав підпал шкіл або клубів, в яких традиційно проводилися зібрання комсомольського активу, демонструвалися радянські кінострічки, відкривалися виборчі

³⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 60, арк. 151.

³⁵ Там само, т. 49, арк. 1. Практика підстригання поширювалася й на жінок, які мали контакт або листувалися з червоноармійцями.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 833, арк. 117.

дільниці³⁷. Так, тільки в Рівненській області протягом 1944–1945 рр. було спалено й зруйновано 50 шкіл³⁸.

Осіб, що потрапляли до «чорних списків» СБ ОУН(Б), бойовики захоплювали та відводили на таємні лісові бази, де їх утримували на час допитів. Протоколи таких допитів — унікальне джерело інформації, довгий час не афішоване, таке, що залишалося невідомим широкому загалу як з боку діаспори, так і радянської влади. Лише 2006 р. в канадському багатотомному виданні «Літопис УПА» було опубліковано перший том протоколів допиту служби безпеки ОУН на Тернопільщині осіб із «середовища цивільного населення та підпілля, підозрюваних у співпраці з радянськими спецслужбами» у 1946–1948 рр.³⁹ Попри проблематичність більшості свідчень, які, в першу чергу, треба розглядати як наратив страху смерті в умовах арешту з прерогативою тактики виживання, «озернянські бідони»⁴⁰ становлять унікальне за своїм обсягом та географічною щільністю джерело. Серед захоплених СБ ОУН(Б) були селяни з районів Тернопільської області, підозрювані у співробітництві з МВС–МДБ місцеві активісти та прихильники радянської влади, військовослужбовці, а також кадри зі Сходу — вчителі й комсомольський актив.

Привертає увагу справа Марії Рудник, захопленої бойовиками СБ ОУН(Б) на початку березня 1948 р. у с. Бурканів Золотни-

³⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 50, арк. 36.

³⁸ Правду не здолати. – С. 214.

³⁹ Див. прим. 4.

⁴⁰ Матеріали СБ ОУН(Б) щодо діяльності в Тернопільській області виявили в 2004 р. у с. Озерна на подвір'ї селянина Софрона Кутного, якому було довірено закопати бідон із документами в 1950-х рр. Через втрату шифрованого запису місця заховання пошуки його тривали понад 12 років. У 2011 р. в «Літописі УПА» вийшли два томи, присвячені Тернопільській області, які частково базуються на матеріалах «Озернянського архіву» (див.: Тернопільщина: «Вісті з Терену» та «Вістки з Тернопільщини». 1943–1950. Кн. 1 (1943–1947); Кн. 2 (1948–1950) // Літопис УПА. – Т. 49–50. – Торонто; Л., 2010).

ківського району⁴¹. Закінчивши два курси педагогічного інституту, 20-річна Марія, незважаючи на існуюче місце роботи у Чернігівському відділенні державного банку, з обіцянкою через чотири роки повернутися назад, була відправлена вчителювати у Західну Україну. Найбільш обтяжливими обставинами в очах СБ ОУН(Б) були відвідини будинку М. Рудник співробітниками райвідділу МДБ та облави у селі, які почастишали з моменту її випадкової зустрічі з повстанцями. 13 березня 1948 р. бойовики СБ стратили Марію Рудник⁴². Додому не повернулися й сотні інших педагогів, серед яких учителька Найденко, захоплена у квітні 1945 р. у с. Карачинів Львівської області⁴³, шкільна піонервожата Кудлай із волинського с. Підгайці⁴⁴, завідуюча середньої школи у с. Мишів Порицького району Григоренко⁴⁵, директорка Бобруївської середньої школи Марія Вишневецька⁴⁶ та багато інших. Більшість було знищено в ранній післявоєнний період. Радянська історіографія подає дані, що протягом 1944–1945 рр. лише в Тернопільській області загинуло 127, а на Волині у жовтні–грудні 1944 р. — 16 педагогів⁴⁷.

Численні акти насилля, постійний страх за життя, особливо в герметичних умовах сільської місцевості, призводив до масового повернення, а то й прямого дезертирства з місць роботи⁴⁸. Так, уже згадувана Марія Лоєнко після «відвідин» повстанцями її школи, залишила район, що, за її словами, зробило багато інших учителів⁴⁹.

⁴¹ Нині Тереховлянський район.

⁴² Боротьба з агентурою // Літопис УПА. – Т. 43. – С. 213.

⁴³ ГАРФ, ф. 9478-с, оп. 1-с, д. 310, л. 26.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же, д. 358, л. 281.

⁴⁶ РГАСПИ, ф. 17, оп. 88, д. 450, л. 73.

⁴⁷ Правду не здолати. – С. 215.

⁴⁸ Терлюк І. Росіяни західних областей України... – С. 73.

⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 833, арк. 117.

Кадри, котрі працювали в містах, відмовлялися їхати по районах на збори чи для проведення «політмасової роботи серед населення», особливо коли доводилося там ночувати. Самі працівники сільрад, місцеві агітатори, учителі, лікарі зі Сходу нерідко переховувалися ночами в інших будинках, селах і навіть на цвинтарях⁵⁰.

Замість висновку.

Меморіалізація образу кадрів зі Сходу

Кардинально полярне сприйняття історії націоналістичного підпілля та його політизація цілком характерні й для колективної пам'яті щодо долі і ролі фахівців зі Сходу у західному регіоні УРСР. У сучасній Україні поряд із пам'ятниками «героям-націоналістам» відкривають меморіали «жертвам злочинів ОУН та УПА», у тому числі вчителю, убитим у Західній Україні в 1940–1950-х рр. Приміром, лише у Глухівському районі Сумської області за ініціативи представників КПУ відкрито три таких пам'ятних знаки⁵¹.

Образ загиблої вчительки як героя боротьби за «становлення радянської влади» було започатковано в 1960-х рр., коли в лісах та схронах Західної України ще залишалися поодинокі повстанці. Так, іменем Раїси Борзило, яка вчителювала у с. Гаї на Львівщині й загинула в 1945 р., наприкінці 1950-х рр. було названо місцеву школу, а в 1967 р. у центрі села встановлено меморіальний бюст із написом: «*Віддала своє життя за наше щастя*»⁵². Р. Борзило присвячувалася поема «Безсмертя комсомолки»⁵³, в якій місцевий поет виклав історію короткого життя вчительки. У 2006 р. у Луганській області, на малій батьківщини Р. Борзило, було відкрито пам'ятник «жертвам терактів

⁵⁰ РГАСПИ, ф. 17, оп. 88, д. 352, л. 9.

⁵¹ [Електронний ресурс]: <http://www.kpu.ua/sumtschina-pomnit-pogibtshih-ot-ruk-banditov-iz-oun-upa/?lang=uk>

⁵² [Електронний ресурс]: <http://svatovo.lg.ua/people/upa/borzilo.html>

⁵³ Там само.

ОУН та УПА» — вихідцям із Луганщини. Серед прізвищ загиблих є ім'я Раїси Борзило. Ця подія супроводжувалася бурхливими дискусіями у пресі, в яких апологети УПА доводили насамперед недоведеність убивства вчительки саме службою безпеки ОУН(Б) або ж фактично виправдовували її ліквідацію — як пропагандистки радянських ідей⁵⁴.

За відсутності зважених досліджень, комплексних інтерв'ю та опрацювання архівних матеріалів доля фахових кадрів зі Сходу, зокрема вчителів, залишається предметом здебільшого спекулятивних політичних дискусій. І хоча архівні матеріали фіксують поодинокі приклади переходу комсомолок, прибулих зі східних областей УРСР, до рядів підпілля, доводиться стверджувати, що в умовах посилення боротьби проти повстанців, значних втрат та активної агентурної роботи радянських спецслужб саме представники партійно-радянського апарату, медики та педагоги стали чи не основною мішенню для насильницьких дій СБ ОУН(Б). Природу цього слід шукати, з одного боку, у продовженні терористичної практики УВО та ОУН щодо ворога, а з іншого — у зосередженні радянської влади в післявоєнний період на боротьбі з українськими націоналістами, посиленні агентурних розробок та військових операцій, що спричинювали значні втрати серед повстанців і розгортання агресивних, фрустраційних настроїв.

Виходячи з причинного пояснення фізичного насилля, застосованого членами підпілля, не варто вибудовувати розмитий виправдовуючий образ самих виконавців насилля та їхніх дій. Однак, видається, що без розуміння природи виникнення та постійного підживлення насильницьких практик не зрозуміти й самого феномену насилля, який супроводжував історію

⁵⁴ Бублик М. Так хто замучив Раїсу? Не кожен невинно вбитий луганець гідний звання жертви... // Україна молода. – 2010. – 29 травня.

⁵⁵ Дискусію дослідників природи насилля див.: *Imbusch P.* «Mainstreamer» versus «Innovateure» der Gewaltforschung: Eine kuriose Debatte // *Heitmeyer W., Soeffner H.G.* Gewalt. – Frankfurt am Main, 2004. – S. 125–248.

українського націоналістичного підпілля від часів УВО. Іншими словами, щоби дати відповідь на питання: «Як і що?» доцільно спершу відповісти: «Чому?»⁵⁵.

Петренко Е. Повседневность насилия: судьбы учительниц из Восточной Украины в Западной Украине в послевоенный период

В статье на основе материалов Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины, подполья ОУН(Б) и УПА исследуется позиционирование приехавших из Восточной Украины женщин-учительниц, которые находились под постоянным вниманием советских спецслужб, и, одновременно, подвергались актам мести/насилия со стороны украинских националистов.

Ключевые слова: советизация, ОУН и УПА, СБ ОУН(Б), насилие, советские спецслужбы, Западная Украина, учитель.

Petrenko E. The ordinariness of violence: the destinies of female teachers from Eastern Ukraine in post-war Western Ukraine.

Based on archival documents of State branch archives of State security of Ukraine as well as on the documents of Ukrainian underground OUN(B) and UPA, the position of female teachers who came from Eastern Ukraine was investigated. It was found out that they were under permanent focus of Soviet secret services as well as the objects of vengeance/violence of Ukrainian nationalists.

Key words: sovietization, OUN and UPA, SB OUN(B), violence, Soviet secret services, Western Ukraine, teacher.

ВЛАДА І ЦЕРКВА

*Костянтин БЕРЕЖКО**

Переслідування свідків Єгови в післявоєнний період (1945–1951 рр.)

На основі архівних джерел і спогадів автор на тлі загальної релігійної ситуації в УРСР у повоєнний період акцентує увагу на масових переслідуваннях релігійної громади свідків Єгови.

Ключові слова: свідки Єгови, релігія, антирадянська пропаганда, переслідування.

Підґрунтям при визначенні теоретичних положень про сутність, зміст забезпечення свободи совісті у «пролетарській державі» стало бачення К. Марксом і Ф. Енгельсом взаємостосунків держави й релігійних інституцій. Марксизм розглядав відокремлення церкви від держави як найважливішу умову та гарантію свободи вибору між вірою й невір'ям для кожного члена

* *Бережко Костянтин Олександрович* — кандидат історичних наук, доцент кафедри загальнонаукових дисциплін Кримського факультету Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля (м. Феодосія), позаштатний співробітник кафедри дослідження тоталітаризму Дрезденського технічного університету.

суспільства. Усе це давало можливість вільної діяльності релігійних громад та захист їх прав із боку радянської держави. Проте з плином часу на пропоновані рішення накладався відбиток складної суспільно-політичної ситуації, зумовленої зміцненням сталінської диктатури. У цих умовах дедалі помітним був відступ від заявлених більшовиками принципів правового регулювання діяльності релігійних об'єднань і ставлення до віруючого громадянина та священнослужителів.

Релігійна історія УРСР повоєнних часів цікава й неоднозначна. Сталінізм оголосив війну цілим конфесіям та жорстоко переслідував їх. Так, у 1946 р. було ліквідовано Українську греко-католицьку церкву, немало страждань від режиму зазнали етнонаціональні громади, а римо-католицька церква, хоч і не була заборонена, проте її організаційна структура на території СРСР фактично припинила існування. Упродовж 1950-х рр. поступово сформувалося релігійне підпілля у протестантизмі. Крім зареєстрованих («законних») громад, діяли нелегальні, які об'єднували частину євангельських християн-баптистів, п'ятидесятників, а також усіх адвентистів-реформістів. Протестантське підпілля в УРСР за різноманітністю та кількістю віруючих не поступалося легальним осередкам. Опозиційні вияви релігійності офіційна пропаганда позначала поняттям «релігійний екстремізм»¹. Проте особливе місце в підпільній релігійній роботі у СРСР посідала діяльність свідків Єгови.

На 1945 р. кількість adeptів цієї релігійної течії у СРСР становила понад 1600 осіб. Проте вже у квітні 1946 р. їх було 4040 і протягом року це число зросло до 4897, а богослужіння свідків Єгови відвідували 8633 особи². У 1946 р. кількість активних прихильників цього віровчення тільки у Західній Україні становила 5218 осіб³, тобто понад 60% від загальносоюзної. Цьо-

¹ Головащенко С. Історія християнства. – К.: Либідь, 1999. – С. 279.

² Иваненко С. Свидетели Иеговы – традиционная для России религиозная организация. – Москва: Арт-Бизнес-Центр, 2002. – С. 112.

³ Berezhko K. Multiple Diktaturerfahrungen der Zeugen Jehovas in der Ukraine im. 20. Jahrhundert // Die Zeugen Jehovas in Ostmittel-, Südost- und Südeuropa: Religion–Staat–Gesellschaft, 2007, 8 Jahrgang.

му сприяли як політичні фактори (депортація 1944–1946 рр.), так і активна проповідницька діяльність українських єговістів.

Радянська влада звинувачувала свідків Єгови в тому, чого, за словами самих прихильників течії, вони ніколи не робили — «антирадянській та антидержавній агітації, яка підриває державний устрій країни». У пресі їх зображували «американськими агентами», «шпигунами», які «діють під орудою ЦРУ та інших імперіалістичних спецслужб»⁴. Свідкам Єгови закидали «підтримку зв'язку зі своїм міжнародним центром у Нью-Йорку», отримання й поширення забороненої у СРСР літератури, в якій комунізм, як і нацизм, викривався як тоталітарна ідеологія, що зневажала демократичний вибір, права і свободи людей. Ці звинувачення доволі ефективно спрацьовували при формуванні відповідної громадської думки⁵.

В агітаційно-пропагандистській літературі єговістів містилася критика ідеології комунізму, керівництва СРСР, державної політики атеїзму. Відтак у кримінальних справах вона трактувалася як «антирадянська», «контрреволюційна», а її зберігання й поширення виступало як речовий доказ (часто єдиний)⁶. Свідків Єгови, релігійні переконання яких не дозволяли служити в армії, брати до рук зброю, воювати тощо, обвинувачували в невиконанні Конституції СРСР, зокрема пункту про обов'язок захисту Вітчизни. Усе це кваліфікувалося як «підривна, антидержавна діяльність»⁷. Єговістів затримували не лише за літературу та ухилення від армії, але й за те, що вони не голосували на виборах та не дозволяли своїм дітям вступати до піонерської й комсомольської організації. Такими чином, жертвами пере-

⁴ Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т. 6: Пізній протестантизм в Україні (п'ятидесятники, адвентисти, свідки Єгови). – К.; Дрогобич: Коло, 2007. – С. 530.

⁵ *Бережко К.О.* Історія релігійних переслідувань в Україні та на Житомирщині // *Духовність українства: Зб. наук. праць.* – Кіровоград; Житомир, 2005. – Вип. 8. – С. 125.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (*далі* — ГДА СБ України), ф. 6, спр. 69256-фп, т. 6, 7.

⁷ Там само, арк. 1–7.

слідувань ставали навіть діти й підлітки. Наприклад, 16-річного Григорія Мельника після арешту старшої сестри, активного свідка Єгови, у 1947 р. почали викликати на допити в «компетентні органи». Щоби змусити юнака дати фальшиві свідчення проти сестри, його били палицями та тримали під стіною, не даючи присісти, по 16 годин. Оскільки він усе ж таки відмовився свідчити, його та двох молодших братів і сестру внесли у списки на депортацію. Акція відбулася у 1951 р.⁸

У 1944–1951 рр. кримінальні справи проти свідків Єгови розглядали навіть військові трибунали, які ухвалювали їм вироки як «особливо небезпечним злочинцям», «ворогам народу» — від 10 до 25 років з обмеженнями у правах після відбування покарання на 5 років та конфіскацією майна. Як правило, ці рішення приймалися на підставі статті 54-10, 54-11 КК УРСР, де йшлося про злочини, що визначалися як «антирадянська пропаганда й участь у релігійній антирадянській організації»⁹.

Наприклад, у 1950 р. за релігійні переконання до 25 років виправно-трудових таборів засудили Ю. Копоса.

У 1946–1947 рр. масові арешти і групові судові процеси над свідками Єгови відбувалися у Львівській, Станіславській (Івано-Франківській), Тернопільській, Волинській і Рівненській областях. Кожного разу на лаві підсудних опинялося по 10–15 віруючих, здебільшого жінок і чоловіків похилого віку, а деколи навіть підлітків до 14 років. Особливо суворо у 1944–1945 рр. карали чоловіків призовного віку — за відмову брати до рук зброю й служити в армії.

Арешти пройшли й на Закарпатті. Так, у лютому 1947 р. було ув'язнено членів громади Ракошине Мукачівського району — Михайла Івановича й Петра Івановича Чечурів, Дмитра Івановича Сенька, Гейзу Михайловича Балла, Георгія Георгійовича (Юрія Юрійовича) Молнара й Михайла Івановича Доктора, яких звинуватили у «ворожому ставленні до радянської влади», проведенні «антирадянської агітації», відмові від участі у виборах

⁸ Щорічник свідків Єгови 2002. – Зельтерс: Товариство Вартової башти, Біблії і брошур, – 2002. – 255 с. (розділ «Україна»). – С. 171.

⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69256-фп, арк. 110.

та служби в армії, зберіганні релігійної «антирадянської» літератури. Судова колегія Закарпатського облсуду 18 квітня 1947 р. на основі ст. 54-10, 54-11 КК УРСР із санкцією ст. 54-2 засудила М. Чечура і Д. Сенька до 7 років кожного, Г. Баллу, П. Чечура, Г.(Ю.) Молнара і М. Доктора — до 5 років із поразкою у правах на 5 років кожного та конфіскацією належного їм майна.

24 червня 1949 р. у с. Біла Церква Рахівського району, серед мешканців якого переважали громадяни румунської національності, було заарештовано Василя Тодоровича Бокоча, Дмитра Михайловича Маринчака, Нуцу Васильовича Гузо, Івана Юрійовича Она, Івана Васильовича Нана¹⁰. Усіх їх звинуватили в «антирадянській контрреволюційній діяльності». Судова колегія Закарпатського обласного суду 17 серпня 1949 р. визначила свідкам Єгови покарання до 25 років виправно-трудових таборів із поразкою у правах та конфіскацією майна¹¹.

Щоб обґрунтувати «антирадянську діяльність» єговістів, на судах часто виступали фальшиві свідки. Як правило, це були сусіди або колеги по роботі, з якими співробітники органів держбезпеки провели відповідні «бесіди». За «антирадянську діяльність» віруючих у СРСР засуджували навіть до розстрілу. Інколи це покарання свідкам Єгови замінювали на 25-річне ув'язнення у виправно-трудових таборах згідно з прийнятим 26 травня 1947 р. указом Президії Верховної Ради СРСР «Про скасування смертної кари»¹². Траплялося, що суд брав до уваги сімейні обставини засуджених, проте загалом прокурори вима-

¹⁰ Делеган М. Документи Державного архіву Закарпатської області про переслідування сектантів-єговістів у 1947–1953 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 419–427.

¹¹ При визначенні термінів покарання заарештованих застосовувався указ Президії Верховної Ради СРСР 26 травня 1947 р. «Про скасування смертної кари», згідно з яким вирок замінювався на 25 років виправно-трудових таборів. 6 грудня 1991 р. прокуратура Закарпатської області реабілітувала всіх цих людей.

¹² За указом Президії Верховної Ради СРСР від 12 січня 1950 р. смертну кару буде відновлено стосовно «зрадників Батьківщини, шпигунів, диверсантів».

гали найвищої міри покарання для віруючих. Доволі багато свідків Єгови було заарештовано та вислано у віддалені райони Російської Федерації як «зрадники Батьківщини».

За проповідницьку діяльність наприкінці 1940-х рр. до 20-та 25-річного ув'язнення засуджували не тільки чоловіків, а й жінок (іноді таке покарання ухвалювалося після перебування в нацистських концентраційних таборах). Доволі часто єговістів тримали в антигуманних, антисанітарних умовах. Зокрема, наповненість камер була такою щільною, що людям, які спали на підлозі впритул, перевернутися на інший бік можна було лише всім одночасно і по команді. В'язням таборів усіляко обмежували листування з рідними, дозволялося писати лише два листи на рік, причому їх обов'язково перевіряла цензура.

Особливо масові арешти відбувалися від початку 1947 р., напередодні виборів до Верховної Ради СРСР. Віруючі заздалегідь, ще при складанні списків виборців, заявили, що не голосуватимуть за світську владу. У своєму рішенні свідки Єгови дотримувалися думки, що текст послання апостола Павла до римлян (13-й розділ про «підкорення вищій владі») стосується «вищої теократичної влади Бога Єгови», а не світських правителів. Тож вірні категорично відмовлялися голосувати за «сталінський блок комуністів і безпартійних». Діти єговістів не вступали до шкільних організацій жовтенят, піонерів, комсомольців, відмовлялися сприймати у школі комуністичну ідеологію, славити в піснях і віршах партійних вождів¹³.

У післявоєнний період майже повністю було репресовано керівний склад конфесії. Так, обов'язки «слуги краю» в УРСР, а також загалом по СРСР, виконував Павло Зятек, його помічниками було призначено Станіслава Бурака та Петра Токара. Вони нелегально проживали в будинку однієї віруючої у Львові й друкували літературу для всього СРСР. Однак наприкінці 1945 р. П. Зятека заарештували та засудили до 10 років ув'язнення. Замість нього обов'язки «слуги краю» почав виконувати С. Бурак. У червні 1947 р. через необережність кур'єра було заареш-

¹³ Кавун О. Кому потрібен Армагеддон // Радянська Житомирщина. – 1981. – 26 травня.

товано понад 30 керівників громади, працівників підпільних друкарень, у тому числі й С. Бурака¹⁴.

Попри переслідування, у 1949 р. троє старійшин із Волині (Микола П'ятоха, Ілля Бабійчук та Михайло Чумак) звернулися до органів влади республіки з проханням юридично зареєструвати діяльність організації. Воно залишилося без відповіді. Друге прохання було надіслане вже до Москви, звідки його переадресували в Київ, після чого відповідні посадові особи зустрілися зі старійшинами. У розмові віруючим натякнули про можливість реєстрації лише за умов тісної співпраці свідків Єгови з представниками державних органів. Зокрема, релігійна література повинна була друкуватися під наглядом влади, користуватися Біблією можна було лише у власних житлах (тобто проповідь заборонялася), потрібно було передати «органам» списки й адреси всіх віруючих, під час богослужіння просити Бога дарувати довгі роки життя та успішну діяльність «вождеві Й. Сталіну і членам політбюро» тощо¹⁵. Віруючі не погодилися, незабаром їх заарештували та засудили до 25 років ув'язнення. У спеціальній записці, надісланій із Москви органам влади Волинської області, указувалося, що «релігійний культ» свідків Єгови є «яскраво вираженим антирадянським рухом і тому не підлягає реєстрації». Місцевому вповноваженому Ради у справах релігійних культів наказувалося стежити за ними й повідомляти про все органи держбезпеки.

Згадуючи ставлення до громад свідків Єгови в повоєнний період, активний адепт Регіна Кривокульська зауважувала:

«Мені здавалося, що наша країна — це тюрма, оточена колючим дротом, а ми — в'язні у ній. Наші чоловіки проводили більшу частину свого життя в тюрмах і таборах лише тому, що запопадливо служили Богу. Нам, жінкам, теж довелося багато чого зазнати. Ми недосипали ночей, часто нас звільняли з роботи. Крім того, кадебісти тиснули на нас і вели за нами нагляд [...]. Незважаючи на сильну протидію з

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69256-фп, арк. 35–39.

¹⁵ *Бережко К.* Історія свідків Єгови на Житомирщині. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005. – С. 41.

боку держави, усе більше людей приходило до [...] організації. Вражало те, що ці люди з самого початку були готові зносити випробування»¹⁶.

Загалом, згідно з таємною доповідною запискою міністра державної безпеки СРСР В. Абакумова від 19 лютого 1951 р., протягом 1947–1950 рр. силовими органами було «розкрито» й ліквідовано кілька «антирадянських» організацій і груп «нелегальної секти єговістів», що проводили активну, «ворожу» радянській владі роботу в західних областях України, Білорусії, у Молдавії й прибалтійських республіках. У документі повідомлялося, що за цей час було заарештовано 1048 активних членів громади, виявлено 5 підпільних друкарень,

«конфісковано понад 350 тис. примірників брошур, журналів та іншої єговістської антирадянської літератури», «виявлено понад 300 чол. активу, у тому числі 13 керівників обласних єговістських організацій, 40 керівників районних організацій і 250 керівників сектантських осередків і активістів».

Зазначалося, що «сектанти-нелегали», котрі залишилися на волі, продовжують вести активну «антирадянську» роботу й живають заходів щодо зміцнення організації. Учасники

«єговістського підпілля проводять злісну антирадянську агітацію, поширюють провокаційні думки про радянську владу, ведуть пропаганду про встановлення у СРСР теократичного ладу, за якого влада повинна належати духівництву. Єговісти виступають проти заходів партії, радянського уряду, особливо щодо колгоспного будівництва, закликають до відмови від служби в радянській армії, поширюють серед населення антирадянську літературу й вербують у секту нових учасників».

Проте, судячи з характеру записки, проведені органами держбезпеки заходи з ліквідації «єговістського підпілля» виявилися не надто ефективними. Зокрема, вони не перешкодили пропо-

¹⁶ Щорічник свідків Єгови 2008. – Зельтерс: Товариство Вартової башти, Біблії і брошур, 2008. – 255 с. (розділ «Росія»). – С. 90.

відницькій діяльності свідків Єгови й не залякали adeptів, які залишалися на волі після погрому організаційної мережі в 1947–1950 рр.¹⁷ Саме тому з метою припинення подальшої «антирадянської діяльності єговістського підпілля» МДБ СРСР уважало за необхідне поряд з арештом керівників громади виселити виявлених свідків Єгови разом із родинами за межі України, Білорусії, Молдавії, Латвії, Литви та Естонії — в Іркутську й Томську області.

У рамках реалізації пропозицій В. Абакумова була розроблено операцію «Північ», за якою зі згаданих територій СРСР планувалося виселити 8576 осіб (3048 сімей). Фактично ж було депортовано 9518 осіб (3101 сім'я). Додатковий контингент напередодні проведення операції (24 березня 1951 р.) з'явився після перевірки списків із Молдавії, унаслідок чого кількість виселенців збільшилася на 942 особи¹⁸. З УРСР було депортовано найбільшу кількість — 6140 осіб (майже 65%), головним чином зі Львівської, Тернопільської та Волинської областей¹⁹. Уникнути виселення можна було лише в один спосіб — підписавши лист про відмову від членства у громаді свідків Єгови.

Віруючі, які проживали у Закарпатті, теж підлягали виселенню в 1951 р. Місцева влада навіть підготувала необхідну кількість залізничних вагонів. Проте з невідомої причини депортація тут так і не відбулася, а Закарпаття стало важливою операційною базою, де нелегально друкували релігійну літературу для всього СРСР. Свідки Єгови із цього регіону УРСР знайшли шляхи для контакту з виселеними віруючими й навіть підтримували їх матеріально²⁰.

Про умови, в яких відбувалася акція, повідомляють як архівні документи, так і спогади очевидців. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР «Про виселення активних учасників

¹⁷ Архив Президента Российской Федерации, ф. 3, оп. 58, д. 180, л. 52–53.

¹⁸ Там же, л. 53.

¹⁹ Архівні документи щодо операції «Північ» та про загальну діяльність свідків Єгови див.: [Електронний ресурс]: <http://www.jw-russia.org/>

²⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69256-фп, т. 3, арк. 75.

антирадянської нелегальної секти єговістів і членів їх родин» від лютого 1951 р., депортованим було дозволено брати з собою належні їм цінності, домашні речі (одяг, посуд, дрібний сільськогосподарський і ремісничий інвентар) і запас продовольства на кожну родину загальною вагою до 1500 кг. Решту майна конфіскували й передавали на баланс місцевих органів влади:

«Житлові й господарські будівлі, сільськогосподарський та інший інвентар, а також худобу передати колгоспам безкоштовно із занесенням у неподільний фонд, [...] продукти, зерно і технічні культури передати державі»²¹.

Депортація планувалася як довічне заслання, адже жоден свідок Єгови не повинен був повернутися із Сибіру. Вони не були ув'язненими, проте мали регулярно реєструватися в місцевих органах влади відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Невиконання цього припису загрожувало багаторічним ув'язненням²². Виходити за межі спецпоселення можна було тільки за дозволом коменданта. Таким чином, проведення репресивної операції «Північ» яскраво засвідчило антирелігійну спрямованість політики радянської влади.

Отже, із кінця 1940-х і до початку 1950-х рр. проходили масові арешти, ув'язнення та депортації віруючих. Такого тотального переслідування членів громади свідків Єгови не було протягом усього радянського періоду. На противагу традиційним церквам їх діяльність відзначалася широкою місіонерською роботою серед населення, унаслідок чого зростає чисельність adeptів релігійного культу. Це не могло не викликати відповідної реакції влади — тисячі віруючих було репресовано або депортовано у східні райони країни. Таким чином, у післявоєнний період свідки Єгови у СРСР так само зазнавали жорстоких переслідувань, як ще декілька років перед цим — від нацистського режиму.

²¹ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 81, т. 1, арк. 92–96.

²² *Бережко К.О.* Масові релігійні репресії в Україні: операція «Північ» // *Культура народів Причорномор'я*. – 2009. – № 162. – С. 102–104.

Бережко К. Преследование свидетелей Иеговы в послевоенный период (1945–1951 гг.)

На основе архивных источников и воспоминаний очевидцев в статье очерчивается общая религиозная ситуация в УССР в послевоенный период (1945–1951 гг.) с акцентом на массовых преследованиях религиозной общины свидетелей Иеговы.

Ключевые слова: свидетели Иеговы, религия, антисоветская пропаганда, преследование.

Berezhko K. Pursuit of Jehovah's Witnesses
in a Post-War Period (1945–1951)

On the basis of the archived sources and remembrances of eyewitnesses in the article a general religious situation is described in Ukraine in a post-war period (1945–1951).

Key words: Jehovah's Witnesses, religion, anti-soviet propaganda, pursuit.

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

*Валентина СМІРНОВА**

Колекція документів з архіву члена ОУН А. Михалевича: перші результати історико-археографічного опрацювання

У статті подано опис та перші результати історико-археографічного дослідження колекції документів учасника українського національно-визвольного руху Андрія Михалевича, яку в 2010 р. передано на збереження до Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Ключові слова: архівна справа, музейна справа, УПА, ОУН, національно-визвольний рух, Західна Україна, Волинська область, Рівненська область.

Відкриття недоступних раніше фондів, зокрема Галузевого державного архіву Служби безпеки України, значно розширило можливості дослідників українського визвольного руху, про-

* *Смірнова Валентина Ігорівна* — старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.».

те ще багато його сторінок залишаються серед маловідомих і нез'ясованих. Одна із головних тому причин — недостатність джерельної бази. Віднедавна почастішали повідомлення про віднайдення архівів з автентичними документами ОУН і УПА, що були свого часу надійно заховані. Слід зазначити, що така практика для керівних структур повстанського руху була вимушеною, адже вони не мали можливості тримати при собі великі комплекси діловодно-поточної документації. Зокрема, відомо про так званий «Озернянський архів», знайдений у с. Озерна Зборівського району на Тернопільщині, який зберігається в Державному архіві Тернопільської області¹. До фондів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» у 2010 р. надійшов «архів “Коса”» — колекція документів одного з діячів національно-визвольного руху Андрія Сергійовича Михалевича, яку було заховано приблизно наприкінці 1940-х рр. на кордоні Старовижівського і Ратнівського районів Волинської області й «розконсервовано» майже через сорок років за ініціативи колишнього станичного Й. М. Шиманського. Для Йосипа Михайловича головним було виявити матеріали про двох синів, які в повоєнні роки брали участь в операціях однієї з місцевих боївок. Активно долучилися до опрацювання архіву й односельці. Через декілька років Й. М. Шиманський пішов із життя. У 2008 р. голова Рівненської обласної організації Всеукраїнського братства ОУН–УПА О. Тищенко передав «архів “Коса”» до Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». На цей час його стан наближався до критичного: сотні розпорошених, ушкоджених вологою рукописних, машинописних, друкованих аркушів, часто зліплених у суцільну паперову масу. Унікальні матеріали вимагали негайної реставрації, що її висококваліфіковані музейні фахівці проводили протягом майже півтора року. Згодом розпочався процес ретельного опрацювання, аналізу та систематизації документів.

Передусім дослідники почали з'ясовувати біографічні дані про самого «Коса» — А. С. Михалевича. Докладну інформацію

¹ Див.: Архіви України. – 2005. – № 1/3 (січень–червень). – С. 513–534.

про цього діяча національно-визвольного руху містять матеріали ГДА СБ України². Андрій Сергійович Михалевич («Кос», «Денис», «13», «73», «132») народився у 1918 р. на хуторі Хочете біля села Замшани на Волині. Був членом ОУН. Із 1942 р. перебував на нелегальному становищі. У 1945 р. керував боївкою УПА у Старовижівському районі. З 1946 р. — провідник Старовижівського районного проводу ОУН. У 1947–1948 рр. очолював провід надрайону. Із 1949 р. — заступник провідника, референт служби безпеки Ковельського окружного проводу ОУН. 8 грудня 1951 р. разом зі своїм охоронцем «Ярославом» загинув у бою зі співробітниками радянських органів держбезпеки біля села Ново-Червище Камінь-Каширського району Волинської області. Нагороджений Срібним хрестом заслуги на підставі постанови УГВР від 15 червня 1952 р. і наказу ГВШ/КГ УПА ч. 1/52 від 20 червня 1952 р. (помертньо)³.

В архіві тимчасового зберігання ГДА СБ України м. Луцька містяться справи на родичів А. С. Михалевича, депортованих у 1946 р. на спецпоселення до Удмуртської АРСР (Російська Федерація)⁴. Це його дід — Йосип Данилович (1860 р.н.), батько — Сергій Йосипович (1890 р.н.), мати — Мотря Терентіївна (1895 р.н.), сестри — Єфимія (1931 р.н.) й Анастасія (1938 р.н.), брат — Григорій (1936 р.н.). Усіх їх було реабілітовано прокуратурою Волинської області в 1993 р. Того ж року реабілітували дружину — Наталію Яківну (1920 р.н.) і сестру Ольгу (1929 р.н.). Як члени ОУН Наталія у 1946 р., Ольга — у 1948 р. були засуджені на 25 років ув'язнення у виправно-трудових таборах. Сест-

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), ф. 2, оп. 98, спр. 4, т. 1, арк. 223–257 (доповідна записка управління МДБ УРСР по Волинській області від 5 січня 1952 р.); ф. 13, спр. 372, т. 80, арк. 334–347 (оглядова довідка Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР від 4 квітня 1960 р.).

³ Манзуренко В. Лицарі Срібного хреста заслуги // Український визвольний рух. – № 8. – Л., 2006. – С. 294–295.

⁴ Фонди Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (далі — Фонди НМІВВВ), НД-28239 (лист № 24/5-1576 директора ГДА СБУ до дирекції Меморіального комплексу, 07.08.2009 р.).

ра Марія (1925 р.н.), член ОУН («Веселка»), загинула у 1949 р.⁵ Відомо, що родичів А. С. Михалевича депортували в Удмуртську АРСР згідно з постановою Особливої наради НКВС УРСР від 15 лютого 1946 р. Але в листі про вивезених до Сибіру трохи інше датування:

«Родина Михалевичів: Йосип VI.1945 р., Сергій XII.1945 р., Матуна, Юхима, Гриць, Настя»⁶.

Згадки про «Коса» трапляються в деяких документальних виданнях, зокрема «Короткому нарисі політичної кризи в ОУН на ПЗУЗ, яка витворилася з приходом большевиків в 1944–1946 рр.» (20 лютого 1947 р.):

«Зимою 20 повстанців згинуло, а ті, що лишилися, виказалися весною слідує: Кос (рай[онний] пров[ідник] Старовижівського району) та з ним 6-ох повстанців нав'язалися з Ярим на початку м-ця травня 1946 р. і на сьогодні чесно вив'язуються з наложених на них обов'язків»⁷.

Отож, «Дубовий» (І. Литвинчук), керівник крайового проводу ОУН на ПЗУЗ, автор цього документа, чітко зазначав, що «Кос», як провідник району, розпочав активну діяльність із травня 1946 р.

У доповідній записці командування 81-ї стрілецької дивізії внутрішніх військ НКВС Українського округу від 6 лютого 1948 р. теж збереглися окремі згадки про «Коса»:

«Волынская область. В подчинение Краевого провода ОУН Дубового входят: в Старо-Выжевском районе районный провод ОУН “Кос” — 4 чел. В подчинение “Коса” входят: Боевка “Ярема” — 4 чел. Боевка “Кравченко” — 3 чел. Боевка “Максим” — 4 чел.»⁸.

⁵ Фонди НМІВВВ, НД-28240 (лист № 24/5-1412 директора ГДА СБ України до дирекції Меморіального комплексу, 15.07.2009 р.).

⁶ Там само, КН-247225.

⁷ Літопис Української повстанської армії: Нова серія. – Т. 8: Волинь, Полісся. – К.; Торонто, 2006.

⁸ *Сергійчук В.* Український здвиг: Волинь: 1939–1955. – К., 2005. – С. 621–622.

«Коса» вдалося ідентифікувати авторам часопису «Однострій». На повстанській світліні, датованій кінцем 1940-х рр., він поряд зі своїм охоронцем «Ярославом»⁹.

Крім того, під час пошуку біографічних даних виявилось, що А. С. Михалевич переважно відомий як «Кос». Тим більшою несподіванкою стало те, що в його колишньому архіві не виявлено жодного документа за цим псевдо — є лише «Денис» і «13». Цікаві відкриття очікували дослідників і щодо назви надрайону. Згідно з документацією ОУН, із другої половини 1946 р. до Ковельської округи входили Камінь-Каширський, Ковельський, Любомльський, Рафалівський надрайони¹⁰. На жаль, більш конкретної інформації про склад цих підпільних структур немає. За документами колекції виявилось, що з квітня 1947 р. «Денис» очолював надрайон, до якого входили Старовижівський і Ратнівський райони, а з осені 1947 р. (можливо, із вересня) до попередніх двох додалися ще чотири — Головенський, Заболотянський, Любомльський і Шацький. І саме з цього часу А. С. Михалевич змінив псевдо з «Дениса» на «13». Виходячи зі складу районів цілком можливо припустити, що цей надрайон мав назву Любомльського, проте в документах маємо лише одну, заковдану, назву — «Балка».

Загальна характеристика колекції

Хронологічні рамки її охоплюють 1943–1949 рр. Це — 194 одиниці документальних матеріалів (із них майже третина — фрагменти) діловодної документації: Старовижівського районного проводу (травень 1946 – березень 1947 рр.), Старовижівського надрайонного проводу (квітень–серпень 1947 р.), надрайону «Балка» (вересень 1947 – початок 1949 рр.).

Склад колекції за належністю та характером умовно можна розподілити таким чином:

⁹ Див.: Музичук С., Марчук І. Українська повстанча армія. – Рівне, 2006. – С. 30; Армія безсмертних: Збірка повстанських світлин. – Л., 2003. – С. 148; Літопис Української повстанської армії: Нова серія. – Т. 8. – С. 1324.

¹⁰ Вовк О. Короткий нарис діяльності УПА та її запліла на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943–1946 рр. // Український визвольний рух. – №8. – С. 220.

- нормативні матеріали «зверхників», які датовано 1946–1947 рр. (4 одиниці): проект рекомендації про встановлення військових ступенів в УПА (Головний провід ОУН, Головнокомандування УПА); інструкції про складання — суспільно-політичних звіту, огляду, а також споминів про боротьбу в ОУН і УПА (Головний осередок пропаганди та інформаційної служби ОУН на ПЗУЗ, ГОПС);
- звітна документація «Дениса» та «13» (травень 1946 – початок 1949 рр., 117 одиниць): конспекти, зведення, списки, справи, характеристики, протоколи допитів, акти обвинувачень, різноманітні звіти, суспільно-політичні огляди, інформації до звітів, оглядів;
- звітна документація низового апарату Старовижівських районного і надрайонного проводів (травень 1946 – травень 1947 рр., 50 одиниць): листи, зведення, повідомлення, інформації;
- вишкільна та популярна підпільна література Головнокомандування УПА, ГОПС, низового пропагандистського апарату за 1943–1948 рр. (23 одиниці): підпільні книжки, листівки, брошури, журнал «До зброї» (ч. 2, серпень 1943 р.).

Отже, більшість матеріалів стосуються 1946–1948 рр. Як відомо, саме у цей час збройне протистояння на західноукраїнських землях набуло нових рис. З одного боку, керівні структури ОУН і УПА з 1946 р. обрали тактику переходу від повстанських, наступальних до глибоко підпільних, оборонних дій, де провідне місце відводилося політико-пропагандистській роботі та службі безпеки. З іншого, відповідно, керівники радянських силових структур почали надавати більшої уваги проведенню спецоперацій, ефективнішому залученню агентури з середовища націоналістичного підпілля та пропагандистській роботі.

Отже, звернімося до найбільш змістовного й цікавого, того, що попри фрагментарність та уривчастість дає уявлення про найголовніші матеріали з представленої колекції.

Нормативні матеріали

У колекції їх обмаль. Найбільший інтерес становлять ті, що стосуються регламентації процесу підготовки звітної документації. Від інструкції про «складання суспільно-політичного звіту» та «суспільно-політичного огляду» збереглися лише фрагменти, але й вони дають певне уявлення про масштаб і напрямки роботи районних провідників.

«Суспільно-політичний звіт» мав складатися з двох розділів із пунктами та деталізованими підпунктами, схема його виглядала так:

I. Рух ворожих збройних сил: 1. Червона армія. 2. Полонені. 3. МГБ–МВД. 4. Погранвійська МГБ. 5. Істребки. 6. Міліція і самооборона. 7. Узброєння. 8. Агентура і секоти. 9. Агентурні групи.

II. Терор і репресії большевиків: 1. Де й коли проведено: а) акції. б) облави. в) засідки. г) провокативні рейди. д) вивіз на Сибір, Донбас, арешти і т.п. 2. Які підрозділи МГБ–МДБ чи формації ЧА брали участь: а) МГБ-МВД; б) ВВ — внутрішні війська; в) ВБ — винищувальні батальйони. г) ВВ МВД; д) ПВ МВД; е) істрибки; є) узброєна адміністрація; ж) міліція; з) червоноармійські формації. 3. Внаслідки більшого терору: а) жертви в людях¹¹; б) матеріальні втрати; в) арештоване, побито; г) змушено заагожоване до співпраці; д) при помочі терору переведено радянській владі».

«Суспільно-політичний огляд» передбачав складання інформації не лише про «рух ворожих сил» та «терор большевиків», що відбувалися на конкретному терені — додавалися такі позиції: «партком — комсомол», «адміністрація», «пропаганда», «церковне життя», «освіта», «стан здоров'я», «робітничі маси», «селянські маси», «рух населення», «національні меншини»¹².

У звітах значна увага приділялася складанню «культу героїзму Української національної революції», у тому числі «за допомогою віршів, а наді все пісень». Про важливість увічнен-

¹¹ Фонди НМІВВВ, КН-247242, Д-55474.

¹² Там само, КН-247167.

ня пам'яті революціонерів, складання історії різних осередків ОУН, підрозділів УПА йшлося в інструкції про підготовку споминів, датованій вереснем 1946 р.¹³

Звітна документація «Дениса», «13»

А. Поточні матеріали, що висвітлюють роботу пропагандистського апарату.

Із «Загальних відповідей», що в пакеті звітних матеріалів за I квартал 1947 р. (датовано 15 березня 1947 р.), дізнаємося:

«В зв'язку з суворою зимою і великими большевицькими акціями було неможливо переводити вишколи, лише переписувалася та висилалася література, яку самі вони перечитували. Перечитали майже всю літературу, крім “Землезнання України” [...]. Вишколи провадилися мною і Гармашом (фельдшером). Пророблено “Землезнання України” (курс I), “Процес творення суспільно-політичної організації в українській історії” і “Ідеологічний вишкіл” на підставі конспектів, яких висилається в залученню. Матеріали засвоєні на 50%: “Вірую” перероблено все. “Декалог” і “13 прикмет характеру Українського Націоналіста — революціонера” вивчено напам'ять, засвоєння пройденого і приступлено до вивчення напам'ять “44 правила життя”»¹⁴.

Згідно із «Залучником» (датовано 15 березня 1947 р.), конспектів повинно бути три. У колекції представлено три конспекти «Дениса», один із них — чернетка від 1946 р.¹⁵ Не вистає того, де А. С. Михалевич записав тексти праць «Процес творення...» та «Ідеологічний вишкіл». У чистовику є й робочі записи. Наприклад, «План праці», згідно з «Програмою», яку датовано 1947 р.¹⁶ До вишкільних дисциплін входили: ідеологія, історія, географія, арифметика, політзаняття, читання, писання. Усього вояки навчалися «7 годин кожного дня, виключую-

¹³ Фонди НМІВВВ, КН-247166.

¹⁴ Там само, КН-247185, Д-55417.

¹⁵ Там само, КН-247190–247192, Д-55422–55424.

¹⁶ Там само, КН-247189, Д-55421.

чи перерви». У датованому березнем «Організаційному звіті» за I квартал 1947 р. йдеться, що за участю провідника «Дениса»

«було проведено 10 вишколів (усього по терену — 17), організаційних сходин — 4 (усього по терену — 6)»¹⁷.

Можна припустити, що така кількість «організаційних сходин» саме по «низових клітинах» терену була, передусім, пов'язана з підготовкою акції зриву виборів до Верховної Ради УРСР. Зокрема, в інформації «Дениса» «Про вибори» (на жаль, лише фрагмент) зазначалося:

«Кандидатуру в депутати вибиралося в такий спосіб: в с. Велимчі зібрали збори дня 4.II.1947 р., деяких дядьків виводили на двір і там йому наказували, а грамотному давали записку, з якою він був змушений вернутися до приміщення зборів і прочитати перед людьми всіх депутатів [...], а після цього всі согласні. Вибраних сільських депутатів з приміщення зборів не відпустили доти, поки не під'їхали фіри і повезли їх у район, де відбулися збори сільських і районних депутатів, на яких обрано Комісарика, якого портрет з автобіографією пересилається в залученню.

День виборів до Верховної Ради УРСР (9.II.1947 р.) проходили у великому напруженні. Всі відділи районної управи зобов'язалися виконати свої роботи, положену партією і НКВД, на 100%, а то і більше, [...] відділ народної освіти, [...] НКВД і частини якогось війська шаліли в терені на всю. Ще далеко до виборів, 6.I.1947 р., як в терен прислали около 100 осіб війська, то військо було розміщено по селах — при виборчих дільницях, а після стягнули в село Замшани і Велимче, переводили неімовірні акції в терені, робили обшуки, облави, стягали поставки, збирали збори та ін.

Від дня 1.II.1947 р. це військо було знову розміщено по селах від 9-ти до 15-ти осіб в кожному селі, до кожної групи в кожне село прикріпили одного НКВДиста або участкового, який як тереновий і командир даної групи оперували в терені, до цього покували по три метри довжини дроти,

¹⁷ Фонди НМІВВВ, КН-247183, Д-55415.

маючи на меті вишукати все, що є в дядька сховане в стороні — повстанець чи бочка жита»¹⁸.

У тексті згадується про місцевого комуністичного діяча — Комісарика. Маємо характеристику на нього, складену «Денисом» уже після проведення виборів (19 лютого 1947 р.):

«Нічіпор Філімонович Комісарик. Селянин с. Седлич Селищанського району Волинської області. Народився у 1912 році у сім'ї бідняка. Батько його теж був на стороні большевиків. Господарка у нього була зразу добра, а потім став батько з сином працювати у підпіллі на стороні більшовиків [...]. Присудили на 9 років, а тоді прийшли більшовики і освободили. Освіта у нього 7 класів. Член ВКП(б) [...]. Від 1945 р. він був на курсах партійних у м. Львові, учився до кінця 1946 р. Потім він стає головою райвиконкому. А тепер його обирали кандидатом у Верховну Раду, щоб лучше творив колгоспи, закладав таку [ситуацію], яка була у 1933–1934 рр. в Росії»¹⁹.

«Денисові» необхідно було підкреслити, що голодомор насамперед пов'язаний із радянською політикою колгоспного будівництва — як відомо, на той час одним із напрямків пропаганди була тема голодуючих у східних областях УРСР.

Особливу увагу привертає фрагментарний рукопис А. С. Михалевича без початку й кінця, на 13 аркушах, у вигляді таблиці з даними на 157 родин, що були депортовані до Сибіру (або Донбасу?) у 1947–1948 рр.²⁰ Найстаршому з цього переліку — під дев'яносто років, наймолодшому — рік. Усі українці, освіта — початкова, типовий фах — «хлібороб», «лісник», «крavecь».

Як відомо, перша масова депортація членів сімей оунівців та активних повстанців відбулася на теренах Західної України у жовтні 1947 р. Згідно з довідкою МВС УРСР від 23 листопада 1948 р. про кількість виселених із території України у 1944–

¹⁸ Фонди НМІВВВ, КН-247174, Д-55406.

¹⁹ Там само, КН-247176, Д-55408.

²⁰ Там само, КН-247268, Д-55500.

1948 рр., з Волинської області було депортовано 2711 сімей (9050 осіб)²¹.

Б. Поточні матеріали про діяльність служби безпеки ОУН.

В архіві А. С. Михалевича зберігається 9 протоколів допитів районної служби безпеки ОУН: М. М. Глухоманова, В. Д. Костюка («Якова»), П. Я. Тарасюка, М. В. Макарука («Плужника»), Ф. П. Петрука («Крука»), В. Г. Бондаря («Берези»), С. О. Шинкарука («Оніщенко»), Н. Ю. Сидорець («Чайки») в 1947–1948 рр.²² Згідно з «Організаційним звітом» від 15 березня 1947 р., до служби безпеки Старовижівського району «було залучено 35 інформаторів, з них: ідейних — 33, зашантажованих — 2»²³.

Вірогідно, що одним із «зашантажованих» був І. Ф. Борзовець («Турія»), протокол допиту члена СБ ОУН зберігся в архіві А. С. Михалевича:

«У липні 1946 року мене викликав НКВД в військовій ступінь майор, прізвище його не знаю. Визов був під арештом, що проводили мене 5 військових із гарнізону с. Велимча, то посадили в льох [...] після мене визвали через військових до майора, старшого віку 50–60 р. із жовтими погонями. По-перше, мене спитав: “Чи ти просив бандитів на свадьбу, чи вони самі прийшли?” (це було весілля самого його, Борзовця Сака) [...]. Кілька разів питав, по кожнім разі сильно бив рукою по морді і березовим кийом по спині, вимагаючи від мене, чи я повстанців просив на своє весілля. Я з кожним разом говорив, що я не просив. Нарешті, вбивши мене до півсмерти, і каже цей майор: “Якщо ти будеш вірний і будеш видавати бандитів-бульбівців, то будеш жити, якщо ні, то сейчас уб’ємо”. Я, будучи до півсмерти побитий та змучений, ризикнув підписати декларацію про співпрацю з НКВД.

²¹ Депортації: Західні землі України (кінець 30-х – початку 50-х рр. XX ст.): Документи, матеріали, спогади: 1946–1947 рр. – Т. 2. – Л., 1996. – С. 300.

²² Фонди НМІВВВ, КН-247294, Д-55526; КН-247292, Д-55524; КН-247291, Д-55523; КН-247290, Д-55522; КН-247289, Д-55521; КН-247288, Д-55520.

²³ Там само, КН-247183, Д-55415.

Безпосереднім моїм керівником був призначений капітан із Велимчанського гарнізону. Коли ми обзнайомилися і подано мені кличку “Турія”, мені було завдання:

1. При зауваженні повстанців негайно повідомляти гарнізон:
 - а) до кого зайдуть;
 - б) куди йдуть;
 - в) де остановляться на довгий час, день чи ніч;
 - г) якщо зайдуть до тебе, не жаліти того, що бере, бо він зі зброєю;
 - д) по виході з хати негайно повідомити про це гарнізон, або тайно стежити, де остановився на домівку, так само повідомити гарнізон.
2. Попоїти горілкою та одночасно повідомити гарнізон.
3. Перечувати від населення та доносити, де відбулися збори.
4. Викривати сховища повстанців:
 - а) перечувати від населення;
 - б) їхати по дрова та зауважувати шкорупки з яєць, лушпайки з картоплі, огнище зі знаком посуду, що в ній мала варитися їжа;
 - в) під верхами зрізаних дерев зауважувати, чи там є сховища;
 - г) зауважувати дим з-під землі;
 - д) зауважувати на землі в різних місцях, в полі, в лісі та інших теренах;
 - е) сховища зауважувати в різних місцях;
 - є) загородки в будинках.
5. Зауважувати про рух сусіда:
 - а) куди найбільше ходить;
 - б) що несе за хліб, горілку, інші харчі;
 - в) зауважувати невчасно світиться в хаті вогонь;
 - г) чи часто жене самогон і де його діває, продає чи з ким пропиває.
6. Доносить про населення:
 - а) викривати ворогів советської влади;
 - б) проводити протирадянські розмови та критикувати радянську владу, щоб здобути довір'я населення;
 - в) узнавати людську думку;

- г) доносити протирадянські вислови;
- д) з ким говорить найбільше.

7. Родини повстанців пильно аналізувати, їх настрої, з ким говорять, хто до них ходить, як ставляться до свого повстанця.

[...] На цьому кінчили і мене відпустили додому. За деякий час мене знову визвали до НКВД. Лейтенант Жданов назвав мене по кличці “Турія” і сказав, що віднині будете працювати зі мною. “Мне можна говорити всю тайну”.

За увесь мій час праці я доніс:

1. Що чув в Бузицькому лісі.
2. Донесено, що люди говорять, що “пусть Польша буде”.
3. Донесено, що якийсь дід ходив по хуторах.

Більше я нічого не доніс.

Підписали: “Денис” і “переслуханий” — Борзовець Ісаак (“Вухатий”)²⁴.

Отож, протокол допиту «Турії», а підпис під ним уже «Вухатого», тобто як «перешантажованого» інформатора служби безпеки Старовижівського районного проводу.

Зберігся також текст «Зобов’язання» «Вухатого» про перехід до спецслужби проводу:

«Я, нижче підписаний, селянин села Велимча Старовижівського району Борзовець Сак Федорович, в том, що я зробив великий проступок перед народом і перед організацією українських націоналістів, зобов’язався більшовикам працювати тайним агентом НКВД. Зробив кілька доносів, котрі є шкідливі для справи українського народу і від тим стаю активним чесним працівником УСБ. Всі наложені на мене обов’язки буду виконувати чесно й солідно, без застережень. За недодержання і невиконання положених на мене обов’язків буду відповідати перед УСБ»²⁵.

²⁴ Фонди НМІВВВ, КН-247273, Д-55505.

²⁵ Там само, КН-247272, Д-55504.

Із протоколу допиту Наталки Сидорець постає трагічна (на той час, можливо, типова) доля молодій жінки-«західнячки», яку змушували постійно обирати між «смертю від кулі» і «смертю в таборі»:

«Я, Сидорець Наталка Юстимівна, народилася 1922 р. в селі Шацьку Шацького р-ну Волинської області. Від 1932 р. вступила до школи [...] закінчила 7 класів. Працювала при батькові на господарці.

По приході большевиків 1939 р. вийшла заміж за молодшого лейтенанта зенітної артилерії Ткаченка Михалка Вікторовича, який походив родом з Києва [...]. З днем вибуху німецько-большевицької війни мій чоловік Ткаченко пішов на фронт [...] погіб в м. Коростені [...].

Від часу приходу німців 1941 р. я лишаюсь в м. Олика і поступаю на працю в шпиталь санітаркою, де працювала до серпня 1942 р. В зв'язку з тим, що в мене в селі Шацьку лишилась родина і рідне дитя — повертаю додому. По прибуттю додому вступаю на працю до сільської кооперативи щотоводом, де працюю до весни 1943 р.

В місяці листопаді 1942 р. вдруге виходжу заміж за шуцмана Кисля Івана Андрійовича ([...] від 1936 р. належав до Українського Національного Козачого Руху) [...].

В зв'язку з тим, що мій чоловік Кисіль працював в підпільній організації ОУН як інформатор СБ, падало підозріння зі сторони німців, і я з родиною переїхала в село Залісся Шацького району (родина чоловіка) [...].

По приході большевиків 1944 р. я з родиною повертаюсь в своє село Шацьк, де восени 1944 року поступаю на працю в район статистиком [...]. 10.III.1945 р. була суджена за “самовольный уход с работы” на чотири місяці тюремного ув'язнення.

В часі моєї роботи в райпромкомбінаті статистиком (грудень 1944 р.), до контори увійшов райуполномочений [...]:

— Ви только будітэ узнавать, как и что говорят і будіте нам всьо рассказивать. Ми вам наметили точку, где будім с Вами стрэчатсья, об етом нікто нэ будэт знать, кроме нас [...].

— Что ви не хотіте підписувать! Ми власть, ми довірені люді! Нам родіна доверіла і что ми схотім, то сделаім! [...]. Не хотіте до нас раз у місяць прійти, так будіть ходіть ежедневно [...].

Від 15.VII.1945 р. мене визвав голова виконкому Северинов, який сказав, щоб я поступила на працю в район або інакше вишлю на роботу в Донбас [...].

Поступила в райвідділ у кінофікації і театр бухгалтером і працюю на тій посаді до 22 жовтня 1947 р., тобто до дня мого вивозу на Сибір.

На початку липня 1947 р. з ініціативи повстанців я через свого рідного брата пов'язалась з повстанцями Гузіком і Соловйовим, які дали мені літератури, рівно ж дали завдання рев[олюційно]-організаційної роботи:

1. Охопити національно-свідомий елемент в райцентрі с. Шацьк.
2. Виготовити списки райадміністрації всіх установ, комсомолу і т. п.

З вищенаведених завдань виконано:

1. Охоплено трьох людей в райадміністрації, яких сама нагрузила їх вище подібною роботою.
2. Виготовлено списки на свою районову адміністрацію всіх установ.
3. В своїй ініціативі викрадено пістоля в главкіномеханіка.
4. Розклеювала кличі та летючки по райцентрі.
5. Вислали сов[єтською] поштою попереджуючі листи сов[єтським] урядовцями та літературу в районі [...].

Дня 22.X.1947 р. о 3-й годині ночі до мене прибуло додому чотирьох уозброених: майор — Шостак Микита по нац[іональності] українець, капітан — невідомий з військ МГБ, істребок місцевий з Шацька, Терета Трохим і голова с[іль]ради — Бегас Максим [...]. Більше стояли на дворі [...]. Сделали отбиск [...].

— Ідіть сюда. Так как ви сім'я учасника банди УПА, сов[єтськое] правітельство постановіло вас пэрэсэліть в другіэ райони. Можітэ остаться вдома, когда схочіш совмэстно с нами работать, викривать банду [...].

— Я не буду нічого робить [...].

Відвезли в Кімеровську область в м. Прокоп'євськ [...] працювала "откатчиком" вугілля. По деякому часі мене переводять на працю в колгосп ім. Первого мая с. Преображенка Тяженського району [...]. Кожного місяця два–п'ять разів приїжджав оперуповноважений, який закликав до сільради й вимагав даних про повстанців [...].

Дня 1 липня 1948 р. мене арештовано через РОМГБ Тяженського району і відправлено під конвоєм [...] до Луцька [...]. Завели в канцелярію обл. МГБ»²⁶.

Із тексту незрозуміло, чому саме вже на другому допиті Н. Ю. Сидорець погодилася підписати зобов'язання:

«[...] в теченні одного місяця навяжу связь с бандою УПА, а в течении трех месяцев закончить работу и видать одного из бандитов, Гузка или Соловья, с 20 июля перехожу на нелегальное положение».

Можливо, далися взнаки важкі випробування в таборах ГУТАБ.

До речі, Н. Ю. Сидорець — одна з тих, кого було депортовано в результаті спецоперації «Захід». Тоді, 21–22 жовтня 1947 р., протягом однієї доби із Західної України примусово вивезли 76 192 осіб (із них до Кемеровської області найбільше — 27 946)²⁷.

Про те, що «об'єктами особливої уваги» служби безпеки ОУН ставали, передусім, представники владних структур, правоохоронних органів та цивільні особи, що активно співпрацювали з місцевим партійно-радянським апаратом, переконливо свідчать «Каталог впливаючих матеріалів» (збірки характеристик на представників місцевого апарату), датований березнем 1947 р., а також «Листи адміністрації Старовижівського і Ратнівського районів» від 30 листопада 1948 р.²⁸ Згадані в «Каталозі...» радянські посадовці (за винятком П. К. Кошелюка) за півтора ро-

²⁶ Фонди НМІВВВ, КН-247295, Д-55527. Текст документа цитується без виправлень.

²⁷ Українська повстанська армія: Історія нескорених. – Л., 2007. – С. 315.

²⁸ Фонди НМІВВВ, КН-247263–247264, Д-55495–55496.

ки після цього вже ніде не фігурують. Імовірно, вони були змушені залишити свої посади голів сільрад, а П. К. Кошелюку вдалося, так би мовити, «уціліти» тому, що він не наважився виступати з критикою влади, яка пропонувала «продавати людей».

В. Аналітично-інформативні матеріали.

Подібних документів в «архіві Михалевича» найбільше. Це, зокрема, звітні записки з аналізом організаційної, пропагандистської діяльності, а також поточної роботи служби безпеки ОУН. В іншому типі записок відображаються актуальні питання, які розв'язував провідник Старовижівського районного і надрайонного проводів, надрайону «Балка».

Майже 70% цих матеріалів представлено у вигляді різноманітних таблиць. Попри те, що вони збереглися фрагментарно й з досить суттєвими «провалами», документи спонукають до відповідних зіставлень та статистичного аналізу. У доповідних записках щодо організаційної діяльності аналізуються, серед іншого, стан матеріально-технічного забезпечення повстанських підрозділів. Так, в «Організаційному звіті» від 15 березня 1947 р. читаємо:

«[...] 6. Господарчі справи.

а) спис речей (пересилається в залученню);

б) грошовий стан — немає»²⁹.

«Господарчий звіт» від 15 березня 1947 р. був у вигляді розлогої таблиці: «Назва товару», «Одиниця виміру», «З попереднього», «Прихід», «Розхід» (для УПА — «Страчено»), «Решта». Заповнено лише «Решта»:

«1. Ровер — 1;

2. Швейна машинка — 1;

3. Далековид — 1;

4. Патефон — 1;

5. Плити — 10;

²⁹ Фонди НМІВВВ, КН-247182, Д-55414.

6. Штампи на кличі — 2;
7. Апарат [телефонний] (стінний) — 1;
8. Бензина, літрів — 10;
9. Паперу, кг — 10;
10. Кальки, аркушів — 250»³⁰.

«Звіт стану господарчих запасів» за III квартал 1947 р. з терену «Балка» станом на 1 вересня 1947 р. виглядав дещо солідніше³¹. Усі графи таблиці заповнено. До витрат додалося — про використання сірників, мила, пасти для взуття, шкіри для чобіт, ниток, кремів для гоління та обличчя. Касовий звіт терену «Балка» мав наступну динаміку³²:

Оборот	1946	1947	I кв. 1948	II кв. 1948
Прибутки	Невідомо	99 906	2552	6271
Витрати	Невідомо	99 188	2416	5639
Сальдо	1470	1725	136	532

Переважна більшість прибутків протягом усього зазначеного періоду — від «БФ» (збирання грошей у населення в обмін на своєрідні підпільні облигації, «бофони»). У звіті вказано навіть псевдо кущових, що їх передали — «Роман», «Степан», «Яр», «Ворон», «Панас», «Ясен», «Марко», «Гриць», «Арлам», «Вершенко», «Зоренко». Іноді вказувалися інші джерела поповнення — «забрано у фінагента», «забрано в райфінвідділі».

Гроші витрачалися на закупівлю паперу, канцелярського приладдя, «нафти» (вірогідно гасу), «фотоматеріалів», «вазелину для зброї». У 1947 р., наприклад, було придбано дві друкарські машинки ціною 5632 руб. До витрат віднесено і пересилання грошей «до гори» — очільникам на псевдо «63» або «42», «на допомогу родинам, вивезеним на Сибір» — 1200 руб.

³⁰ Фонди НМІВВВ, КН-247184, Д-55416.

³¹ Там само, КН-247244, Д-55476.

³² Там само, КН-247252–247255, Д-55484–55487.

Звіти за III квартал 1947 р. (датовано 1 вересня) і за I квартал 1948 р. (від 29 лютого) про стан друкарської техніки закодовані³³. Вірогідно, через бажання зберегти у глибокій таємниці дані про підпільну мережу друку. П'ять документів містять інформацію про тиражування, розповсюдження вишкільної та популярної літератури. У звіті вказуються назви підпільних листівок, брошур, книжок, кількість примірників, псевдо їх поширювачів, результати розповсюдження, плани щодо подальшого виготовлення³⁴.

Серед збережених інформативно-аналітичних матеріалів служби безпеки є фрагмент «Слідчо-оперативного звіту» від 20 лютого 1947 р., «Бойове оперативне зіставлення з терену "Балка"» № 2; № 1/48 — за III квартал 1947 р. (датовано 1 вересня) і за I квартал 1948 р. (від 29 лютого)³⁵. Звіт містить фрагмент таблиці під назвою «Знищено большевицьких активістів» у 1944–1946 рр. У графі «Примітка» вказувалися причини вбивства: «партизан», «голова агентури с. Велимча», «стрибок», «участковий», «голова с[іль]р[ади]», «комсомолка», «капітан», «секретар с[іль]р[ади]».

У документі додатково зазначається:

«Крім вищеподаних, подається число, при котрих немає даних, СБ знищило: 29 осіб, в т. ч. майорів — 1, капітанів — 1, лейтенантів — 6, сержантів — 3, голів райисполкому — 1, начальник міліції Заболотянського району — 1, голів сільрад — 2, секретарів сільрад — 1 і 13 осіб інших рядових адміністраторів.

УПА знищило: 44 осіб, в т. ч. полковник — 1, капітанів — 1, лейтенантів — 2, старшин — 1, сержантів — 2, голів сільрад — 2, участкових — 1, істребків — 4, суддю нарсуду — 1, голова райвиконкому — 1, начальник НКГБ — 1, начальника НКВД — 1, інших рядових і адміністраторів — 26 осіб. Загальне число по районі — 84 особи (за неповними

³³ Фонди НМІВВВ, КН-247248, Д-55480; КН-247250, Д-55482.

³⁴ Там само, КН-247255–247257, Д-55487–55489; КН-247259–247260; Д-55491–55492.

³⁵ Там само, КН-247171, Д-55403; КН-247246–247247, Д-55478–55479.

даними (включаючи, ком. СБ* друга “Кузьменка”, про котрих нема даних)»³⁶.

Збереглося також «Бойове оперативне зведення» — таблиця на 29 позицій. Вірогідно, форму цього зведення було затверджено задовго до переходу у глибоке підпілля, адже тут указано наступні параметри бойової діяльності: «Знищено гарнізонів», «Зірвано мостів», «Висаджено ешелонів», «Знищено або захоплено тяглових засобів» і т. д. На час формування архіву більш актуальними були: «Знищено членів ВКП(б)», «Знищено Співр[обітників] МВД». Отож, у терені «Балка» № 2 станом на 1 вересня 1947 р. проведено «засідку» та «наступальний бій», «знищено сексота», «здобуто 2 кріси». Станом на 20 лютого 1948 р. «Балка № 1/48» провела «оборонний» і «наступальний» бої, «знищено 12 ворогів», з них 8 «сексотів», «здобуто крісів — 1».

Особливу увагу привертають суспільно-політичні огляди та звіти, датовані 20 лютого, 15 березня, 30 вересня 1947 р., 30 червня та 30 вересня 1948 р. й додаткові інформації до них³⁷. Навіть у фрагментарному вигляді ці документи дають можливість уявити перебіг подій у конкретній адміністративно-територіальній одиниці. У звітах подано узагальнені дані про кількість радянських допоміжних силових структур, які фігурують під назвами «озброєна адміністрація», «стрибки», їх застосування:

«Уозброєна адміністрація [...] як збройна сила у спеціальних акціях не використовувалася, лише в підписці на державні позики і організаціях колгоспників» (огляд від 30 вересня 1948 р.)³⁸.

Чи не найбільше йдеться про «стрибків» («стрибів», «істребків»). В огляді від 20 лютого 1947 р. А. С. Михалевич дав характеристику їх бойовій спроможності:

* Так у тексті.

³⁶ Фонди НМІВВВ, КН-247171, Д-55403.

³⁷ Там само, КН-247172, Д-55404; КН-247181, Д-55413; КН-247237, Д-55469; КН-247238, Д-55470; КН-247243, Д-554475.

³⁸ Там само, КН-247243, Д-55475.

«Санітарно та матеріально істребки не забезпечені. Відношення до населення при своїм розміщенні добре, бо кожного разу ходять до них їсти і тому відносяться добре, поза своїм розміщенням на хуторах і в ін. місцевостях відносяться погано, грабують і ін. Відношення до ОУН-УПА погане, ходять в стежу, шукають і ін. До большевиків також не дуже добре ставляться, вже самі побачили, що і їх чекає голод, починають нарікати на большевиків. Активність не дуже велика, коли підуть самі істребки, то не переводять обшуків, лише шукають їсти, більше всього, то істребків використовують для охорони села та районних представників, які виїжджають в терен в різних справах»³⁹.

Наведемо назви всіх спеціальних інформативно-аналітичних матеріалів архіву:

- «Звіт нищення населення за період большевицької окупації Старовижівського району» від 1 січня 1947 р.⁴⁰;
- «Листа впадших повстанців-революціонерів в боротьбі з німецько-большевицькими окупантами в 1942–1948 рр. Старовижівський район» від 10 жовтня 1948 р.⁴¹;
- «Листа впадших повстанців-революціонерів в боротьбі з німецько-большевицькими окупантами в 1942–1948 рр. Ратнівський район» від 10 жовтня 1948 р.⁴²;
- «Листа адміністрації Старовижівського району» від 30 листопада 1948 р.⁴³;
- «Листа адміністрації Заболотянського району» від 30 листопада 1948 р.⁴⁴;
- «Листа істребків Заболотянського району» від 30 листопада 1948 р.⁴⁵;

³⁹ Фонди НМІВВВ, КН-247172, Д-55404.

⁴⁰ Там само, КН-247170, Д-55402.

⁴¹ Там само, КН-247263, Д-55495.

⁴² Там само, КН-247262, Д-55494.

⁴³ Там само, КН-247264, Д-55496.

⁴⁴ Там само, КН-247265, Д-55497.

⁴⁵ Там само, КН-247266, Д-55498.

- «Спис колгоспів Старовижівського району» від 17 травня 1949 р.⁴⁶;
- «Листа сільського активу та адміністрації з сіл цілого району Старовижівського» від 17 травня 1949 р.⁴⁷

Загалом у таких інформаційно-аналітичних документах ідеться про втрати серед місцевого населення, членів ОУН та УПА, представників партійно-радянського апарату й силових структур, організаторів колгоспів, активістів. Найбільші втрати серед населення були у Старовижівському районі — батьківщині А. С. Михалевича. Так, із 1942 р. тут

- «постріляно большевиками» — 69 осіб (дані по 6 селах),
- «згинуло на фронті» — 163 особи (дані по 6 селах),
- «інвалідів» — 68 осіб (дані по 6 селах),
- «зліквідоване господарств большевиками» — 60 (дані по 6 селах),
- «вивезено на Сибір» — 15 родин, 48 осіб (дані по 6 селах),
- «у в'язницях» — 75 осіб (про кількість сіл даних немає, відсутній фрагмент).

По кожному з указаних розділів примітка: «3 решти 21 села району даних немає».

Звітна документація низового апарату

Хронологічні рамки цих матеріалів: травень 1946 – травень 1947 рр. Автори відомі лише за своїм псевдо. Встановлення їх належності до конкретних структур — предмет подальшого дослідження. За змістом представлених звітних документів, вірогідно, вони працювали у пропагандистській референтурі. Також збереглися тексти національно-патріотичних віршів, народних та революційних повстанських пісень, переказів місцевих байок антирадянського змісту.

«Зведення» написані на невеличких клаптиках уже поживлого паперу й підписані псевдо «Василь». Загалом їх одинад-

⁴⁶ Фонди НМІВВВ, КН-247261, Д-55493.

⁴⁷ Там само, КН-247354, Д-55586.

цять: перше — від 9 травня 1947 р., решта — від вересня того ж року⁴⁸. У них ідеться про облави, нічні засідки, патрулювання військ НКВС та районних уповноважених внутрішніх справ у с. Велимча Старовижівського району. «Зведення» підготовлено за конкретною формою, однак у датованому 7 березня 1947 р. «Василь» докладно описав про вилучення активістами зерна під час хлібозаготівлі у селянської родини:

«6.III на хуторі Велика до господаря Кузьми Прокіпа заїхали бочкодари й питають, скільки Вам було позначено закупки. Хазяїн вже мовчить, а хазяйка каже, що було назначено центнер. “А скільки Ви оддали?”. Вона каже півцентра, то й собі немає. Тоді він каже: “Пойдем посмотрим, есть у Вас хлеб или нет”. Й пішов орудовати по коморі. А хазяїн навіть з хати не виходить. Тоді він знайшов, що в нього 4 пуди жита, та й приходить до хати й каже: “Ты говоришь зерна нету, а я нашел. Иди быстрее, насыпай 3 пуда”. Хазяїн мовчить, а хазяйка каже: “Ви хотите, щоб ми голодною смертю повмирили? В нас еще четверо детей”. Тоді той: “Хлеб бережешь для националистов, для бандитов? А советскому государству не хочеш дать помощи? Теперь имеешь 4 пуда, а в нас люди сидят без килограмма хлеба [...]”. І бере хазяїна арештовує. Тоді діти в крик. Ні на що не зважає. Жене на сані, а діти слідом біжать: “Та нехай той хліб весняний забирать, аби тільки батько мав жити”. Тоді він бачить, що хазяїн йде з ним, він вертається, набирає сам. На сані. Поїхав до слідуєчої хати. Отак закуп проходить»⁴⁹.

Також в «архіві А. С. Михалевича» збереглися інформації, підписані псевдонімом «Степан», вірогідно, він був станичним:

- «Листа червоними знищеного населення в с. Замшани Старовижівського району від 1.XII.43 р.–1.I.47 р.»,
- «Листа знищених червоних активістів і сексотів у с. Замшани від 1.III.43 р.–1.I.47 р.»,

⁴⁸ Фонди НМІВВВ, КН-247195–247204, Д-247427–247436.

⁴⁹ Там само, КН-247174, Д-55406.

- «Опис ув'язнених людей більшовиками 1.XII.45 р.–1.I.47 р. с. Замшани»,
- «Листа населення, вивезеного на Сибір у с. Замшани» (усі датовано 16 січня 1947 р.)⁵⁰.

При порівнянні інформації з «Листа впадших мешканців Старовижівського району у 1942–1946 рр. за більшовицьку окупацію» щодо с. Замшани, яку подав А. С. Михалевич, стає зрозумілим, що він користувався даними зі «Зведення» «Степана».

Чимало збереглося текстів віршів і пісень. Гадаємо, деякі з них можна віднести до унікальних. Характерний у цьому розумінні приклад із піснею «Спіть, хлопці, спіть...»⁵¹. До відомої антології повстанських пісенних творів внесено два інші її варіанти, що були записані, розшифровані й оброблені для хору Р. Кушніром від волинянки Д. М. Савочки (1938 р.н.)⁵².

Вишкільна та популярна підпільна література

До такої належать брошури, листівки, рідше книжки пропагандистського змісту: «Країни світу», «Техніка пропаганди», «Шляхи російського імперіалізму», «Визвольна боротьба Мазепи та Орлика», «Ідеологічний вишкіл» (ГОПІС, 1946–1947 рр.)⁵³. Є в колекції й приклади підпільної літератури гостросатиричного характеру: листівки «Советська механізація», «СРСР — омана». Окремо слід згадати про збережений фрагмент книжки «Український перець». Це — добірка фейлетонів, сатиричних оповідань, гуморесок, текстів пісень викривального, антирадянського змісту, серед авторів якої О. Кочегар, С. Оселедець, Ч. Місяць (вірогідно — літературні псевдоніми)⁵⁴. Друковані

⁵⁰ Фонди НМІВВВ, КН-247225, Д-55457; КН-247224, Д-55456; КН-247223, Д-55455; КН-247222, Д-55454; КН-247221, Д-55453.

⁵¹ Там само, КН-247193, Д-55425.

⁵² За волю України: Повстанські пісні. – Львів, 2007. – С. 256–257.

⁵³ Фонди НМІВВВ, КН-247342, Д-55574; КН-247346, Д-55578; КН-247345, Д-55577; КН-247344, Д-55576; КН-247340, Д-55572; КН-247343, Д-55575.

⁵⁴ Там само, КН-247330, Д-55562; КН-247329, Д-55561.

листівки — із доробку карикатурних творів члена Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ Ніла Хасевича («Зота»). Використані в них тексти повторюються в «Українському перці». На жаль, не в повному обсязі представлено в «архіві А. С. Михалевича» інше унікальне видання — журнал політичного відділу УПА «До зброї», ч. 3, датований серпнем 1943 р. (із 12 сторінок відсутні 5–8)⁵⁵.

Лістівки низового пропагандистського апарату представлено у чернетках. При порівнянні почерку, вірогідно, їх автор — член Старовижівського районного проводу на псевдо «Стьопа». Це, зокрема, «Українська молодь!» і «Ми не хочим зовсім вас...»⁵⁶. За змістом наївні, навіть дещо примітивні, вони, проте, несуть неабияке емоційне навантаження. Відомо, що у системі структур ОУН ішло серйозне коригування як ідейно-політичного, так і граматичного рівня видань. Гадаємо, саме тому лістівки «Стьопи» не мали поширення, так і залишившись у звітній документації.

Таким чином, навіть зазнавши сторонніх втручань і суттєвих ушкоджень колекція А. С. Михалевича, на нашу думку, допомагає відтворити складні умови, в яких опинився український визвольний рух, починаючи від переходу у глибоке підпілля. Комплекс документів дає певне уявлення про особливості, напрямки роботи підпільників, провідників району, надрайону Ковельського окружного проводу ОУН. Широке оприлюднення зазначених матеріалів дасть змогу докладно вивчити повсякденне життя підпільників ОУН та бійців підрозділів УПА низового рівня. У поєднанні з іншими документами це поглибить дослідницькі уявлення про суперечливі й драматичні реалії українського національно-визвольного руху.

Смирнова В. Коллекция документов из архива члена ОУН А. Михалевича: первые результаты историко-археографической обработки.

В статье подано описание и первые результаты историко-археографического исследования коллекции документов участника украинс-

⁵⁵ Фонди НМІВВВ, КН-247347, Д-55579.

⁵⁶ Там само, КН-247355–247356, Д-55587–55588.

кого національно-освободительного движения Андрея Михалевича, которая в 2010 г. была передана на хранение в Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.

Ключевые слова: архивное дело, музейное дело, УПА, ОУН, национально-освободительное движение, Западная Украина, Волынская область, Ровенская область.

Smirnova V. Collection of documents from private archive of OUN member Andriy Myhaylevych: the first results of historical and textual analysis.

The article is dedicated to the description and the first results of historical and textual analysis of collection of documents from private archive of OUN member Andriy Myhaylevych that was transferred to the National Museum of the History of Great Patriotic War of 1941-1945 in 2008.

Key words: museum studies, archival case, UPA, OUN, national liberation movement, Western Ukraine, Volyn' region, Rovno region.

IN MEMORIAM

Юрій ШАПОВАЛ*

Пам'яті Петра Кулаковського (1940 – 2011 рр.)

Колись київський письменник і кінорежисер Гелій Снегирьов написав: *«Не в бугорке земляном память о человеке. Жив человек, пока помнят его живущие...»*. Поза сумнівом, усі, хто мав можливість спілкуватися з Петром Карповичем Кулаковським, його пам'ятатимуть.

Наше знайомство сягає початку 80-х років тепер уже минулого століття. Я викладав у Київському (тоді ще державному) університеті, а Петро Карпович займався тим, що мовою спецслужби визначалося як «кадрове забезпечення до центрального апарату КДБ УРСР». Я не належав до тих, кого він міг би «за-

* Шаповал Юрій Іванович — доктор історичних наук, професор, завідувачий відділом Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

безпечити», але ми познайомились і якимось непомітно в нас склалися добрі людські взаємини.

Тоді, власне, уперше я й дізнався, що П. К. Кулаковський був істориком за фахом — закінчив у 1967 р. Ужгородський університет, здобувши диплом викладача історії. Згодом працював у Перечинському районі Закарпатської області.

...Минулого року нам разом із польськими колегами по спільній робочій групі, про яку ще йтиметься, довелося бути в Ужгороді й трохи, зовсім небагато, проїхати по чудових закарпатських місцях. Петро Карпович тоді вже хворів, почувався не дуже... Проте він буквально змінювався на очах, радів, коли бачив місця своєї молодості, зустрічався з друзями. Він тоді чимало розповів нам про Закарпаття, про особливості й колорит цього краю.

А народився Петро Кулаковський 1 липня 1940 р. зовсім в іншому регіоні України — на Чернігівщині, у селі Машеве Семенівського району. Він був із селянської родини, знав і завжди цінував тяжку працю селян.

*Я жив не единым хлебом,
А утром, на холодке,
Кусочек сухого неба
Размачиваю в реке...*

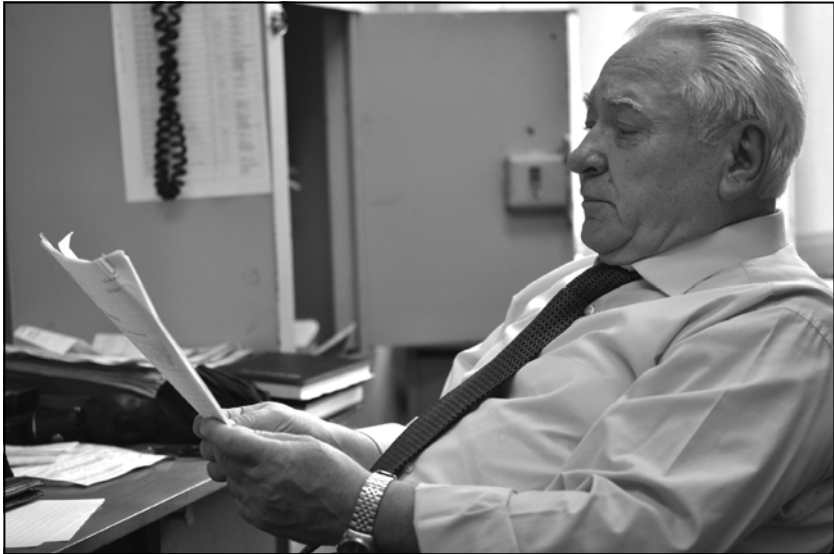
Чомусь пригадалися мені ці рядки письменника і поета, багаторічного в'язня радянських таборів Варлама Шаламова, який народився, як і П. К. Кулаковський, 1 липня. А ще цього дня на світ з'явилася Аврора Дюпен, більше відома як Жорж Санд. Це їй належать слова: «*Наші романи мало схожі на життя, натомість реальне життя часто схоже на роман*».

Життя склалося так, що через два роки після закінчення університету Петра Кулаковського помітили і запросили на роботу до Комітету державної безпеки. Майже п'ять років він був на оперативних посадах в управлінні КДБ по Закарпатській області, а з 1974 до 1989 рр. займався тим самим кадровим забезпеченням, про яке вже згадувалося. Займався в Києві, місті, яке любив, і з якого не забував їздити на свою не менш улюблену Чернігівщину.

А потім реальне життя стало схожим на роман — воно несподівано (про цю несподіванку може бути окрема розмова) повернуло Петра Карповича до його спеціальності: з 1989 р. він почав працювати у відомчому архівному підрозділі КДБ УРСР. Тут він пережив колапс Радянського Союзу і всі пов'язані з цим непрості наслідки для колишніх «кагебістів». Проте службу не полишив, присягнув на вірність Україні й дуже багато зробив для перетворення відомчої установи на Галузевий державний архів Служби безпеки України. П. К. Кулаковський блискуче знав його фонди, мав смак до роботи з документами, сприяв, як міг, розсекреченню того, що розсекреченню підлягає. Він ніколи не приміряв на себе «мантію» вчителя, але своєю працею виховував співробітників, особливо, коли працював заступником начальника згаданого архіву. У 2000 р. у званні полковника Петро Карпович закінчив військову службу, але ще одинадцять років працював як архівіст. Він брав участь у підготовці багатьох науково-документальних видань, хоча ніколи не вип'ячував і не підкреслював свою роль.

Пишаюся тим, що нам із Петром Кулаковським довелося бути причетними до створення Спільної польсько-української робочої групи. Уже 16 років вона працює над видавничою серією *«Польща та Україна в 30–40-х роках ХХ століття. Невідомі документи спеціальних служб»*. Світ побачили вже 8 томів (а нині в роботі 9-й і 10-й). Кожен із них обсягом близько 1000 сторінок, а деякі навіть більше. На теренах колишніх СРСР та європейського «соцтабору» польсько-український спільний видавничий проект за тривалістю, результатами роботи, якістю архівних першодруків є наймасштабнішим. Адже йдеться про архіви спецслужб.

Із квітня 1996 р., від першого засідання спільної робочої групи у Варшаві, ми з Петром Карповичем стали її учасниками. Нам неодноразово — і з колегами по групі, і без них — доводилося перетинати українсько-польський кордон. Ми працювали над добором документів, вступними статтями до чергових томів, над коректурами текстів, ми полемізували й дискутували з польськими дослідниками. І завжди Петро Кулаковський виявляв гідність, професійність і на правду дипломатичні риси,

П. К. Кулаковський.

коли доходило до обговорення історичних (часом дуже непростих!) польсько-українських колізій.

П. К. Кулаковський мав нагороди: шість медалей, відомчу відзнаку «Хрест пошани», Офіцерський хрест Ордена заслуги Республіки Польща. Та найвищою нагородою було тепле, доброзичливе, душевне ставлення людей до нього, те, що всі цінували його почуття гумору, нефальшиву доброзичливість, масштаб особистості Петра Карповича.

Про це свідчать і відповіді на запитання, що я їх поставив людям, які працювали разом із Петром Кулаковським у Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Також адресував питання керівникові відділення архівних досліджень та видання джерел бюро надання доступу й архівізації документів Інституту національної пам'яті Республіки Польща Марцинові Маєвському, який надіслав свої відповіді та які я переклав спеціально для цієї публікації.

Цим і закінчу ці замітки про Петра Карповича Кулаковського. *Світла йому пам'ять!*

* * *

ЗАПИТАННЯ:

1. Що зі спілкування з П. К. Кулаковським запам'яталося Вам найбільше?
2. Чи можете назвати якусь рису П. К. Кулаковського, яка особисто Вам імпонувала найбільше?

*БОЙКО Діана, провідний науковий співробітник
ГДА СБ України:*

1. Мені Петро Карпович запам'ятався як сонячна, світла людина, яка завжди в настрої. Від нього завжди віяло батьківським теплом, розумінням. До сьогодні весь час ввижається, що ось він увірветься до кабінету зі словами: «А ось, дівчата, послухайте, який цікавий документ!». Саме цих слів бракує мені. Не вистачає гумору, якого я навчилася, мабуть, тільки за останні роки п'ять відрізняти від серйозності.
2. Чесний, відповідальний, доброзичливий.

*КОКІН Сергій, заступник начальника ГДА СБ України,
кандидат історичних наук:*

1. Ми спілкувалися буквально кожного дня впродовж багатьох років, власне, з 2000 р. Це для мене особисто була дуже добра школа професіоналізму, насамперед у питаннях організації роботи великого колективу, його спрямування на виконання важливих і часом дуже непростих завдань. Для Петра Карповича завжди принципово було те, щоб досягалися конкретні результати, він дуже не любив загальних розмов і загальних декларацій.
Петра Карповича вирізняло ще й те, що він не любив адміністрування. Він сам особисто багато працював, не цурався чорнової роботи, показуючи приклад іншим. Ми всі це бачили й дуже цінували.
2. Людяність.

*ДАНЕВИЧ Людмила, провідний науковий співробітник
ГДА СБ України:*

1. Для мене Петро Карпович став, власне, «хрещеним батьком». У тому сенсі, що мене зі світу звичайного ввів до світу спецслужби (ясна річ, у його архівному вияві). А було й непросто, і цікаво, і відповідально. Я дуже йому вдячна за це та, напевно, ніколи цього не забуду, берегтиму пам'ять про це й про Петра Карповича.

А ще на тлі його цілком серйозних і професійних рис він був людиною з гумором, умів жартувати над усіма. Незалежно від рангу та статусу. І, ви знаєте, усі наші співробітники це сприймали. Тому що гумор його був людський, добрий, щирий.

2. Батьківське тепло й поради, яких мені нині так не вистачає...

БУХАРЄВА Ірина, консультант ГДА СБ України:

1. Почну з того, що відбулося вже після того, як Петро Карпович пішов із життя. До нашого кабінету раптом почала залітати «в гості» синичка. І ми розцінили це як символ, як знак того, що Петро Карпович із нами, що йому цікаво знати, а що саме ми робимо, чим живемо...

Таким самим небайдужим, зацікавленим був Петро Карпович і в реальному житті.

2. Життєлюбність, любов до життя в усіх його проявах.

*МАЄВСЬКИЙ Марцин, керівник відділення архівних
досліджень та видання джерел бюро надання
доступу й архівізації документів Інституту
національної пам'яті Республіки Польща:*

1. Із Петром Кулаковським я познайомився в липні 1999 р. у Свідері (передмістя Варшави — Ю. Ш.) чи у Варшаві. Був я тоді новоспеченим співробітником Міністерства внутрішніх справ і Адміністрації. І взагалі це був мій перший у житті контакт з українцями. Поза сумнівом, Петро багато чого пережив, а про понад десять років нашого знайомства так само можна було б розповісти не одну цікаву історію.

2. Його спів. Він мав чудовий і мелодійний голос. Петро часто на спільних застіллях, зазвичай увечері, співав різних пісень, і козацьких, і російських. Усі заслуховувалися. Пам'ятаю, як у червні 2006 р. під час візиту до Києва презеса Інституту національної пам'яті Януша Куртики було організовано дуже гарне прийняття на Подолі. Крім презеса, тоді був присутній один із заступників голови СБ України. Уже під кінець вечора Петро заспівав разом із полковником Сергієм Богуновим. В абсолютній тиші всі слухали їхній спів, а презес був вражений. І раніше, і пізніше Петро багато разів співав, переважно на прохання польської сторони. Безсумнівно, крім його професіоналізму й досвіду, оскільки він був ветераном нашої співпраці, у діяльності та людському спілкуванні спільної робочої групи бракуватиме його «мініконцертів».

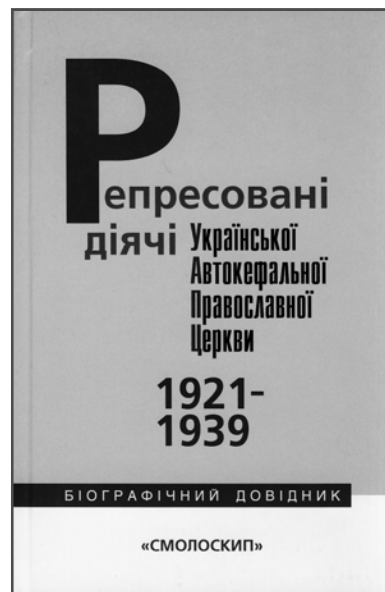
КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939). Біографічний довідник / І. В. Бухарева, В. М. Даниленко (відп. редактор), В. М. Окіпнюк, І. М. Преловська. – Київ: «Смолоскип», 2011. – 184 с., іл.

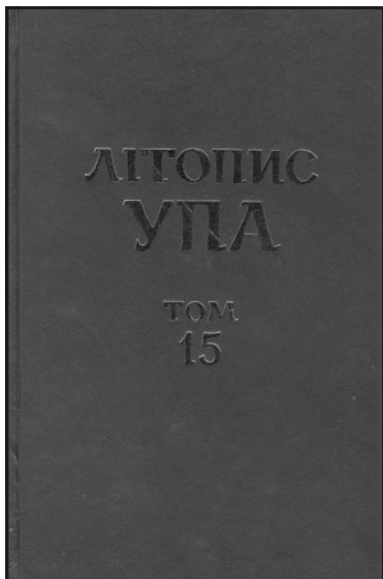
*Національна академія наук України,
Інститут української археографії та
джерелознавства
ім. М. С. Грушевського,
Галузевий державний архів Служби
безпеки України.*

Довідник містить біографічні відомості про репресованих священнослужителів і церковнослужителів Української Автокефальної Православної Церкви (з 1930 р. — Української Православної Церкви) в міжвоєнний період. Інформація ґрунтується на документах, які зберігаються у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Для науковців, архівістів, релігієзнавців, усіх, хто цікавиться історією Церкви новітньої доби в Україні.

Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1945–1954. Книга 2. Нова серія, том 15 / Упор. С. Власенко, С. Кокін, В. Лозицький. – Київ; Торонто, 2011. – 840 с.

*Національна академія наук України,
Інститут української археографії та
джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України,
Видавництво «Літопис УПА»,
Державний комітет архівів України,
Галузевий державний архів Служби
безпеки України.*

У даній книзі, яка є продовженням тому 9 Нової серії «Літопису УПА», поміщено 143 документи з архівних кримінальних справ, які зберігаються у фондах ГДА СБ України, на заарештованих і засуджених органами радянської влади провідних членів ОУН і УПА Павловича Миколу Харитоновича, Павловича-Бабинця Івана Івановича, Лиховського

Петра Олександровича, Харківа Віктора Степановича, Голяша Григорія Івановича, Матвіїва Юліана Миколайовича та Ковалю Степана Йосиповича.

Пропоновані матеріали мають велику наукову цінність як історичне джерело для вивчення історії українського національно-визвольного руху 1940-х – 1950-х рр.

Роман Круцик. Народна війна. Путівник до експозиції. – Київ: Українська видавнича спілка, 2011. – 248 с.

*Київська міська організація
Всеукраїнського Товариства
«Меморіал» ім. В. Стуса,
Громадський інститут історичної
пам'яті.*

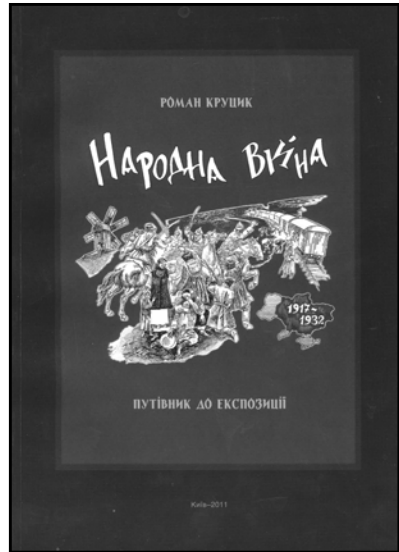
Дане видання є путівником до музейної експозиції «Народна війна». В ньому вміщено текстовий опис 24-х розділів експозиції. Крім документів та фотографій з експозиції, у путівнику подається ряд рідше невідомих документів.

Сама музейна експозиція «Народна війна» — це результат більш як дворічної праці науковців Київського «Меморіалу». Впродовж 2008–2009 рр. автори працювали в державних та галузевих архівах СБУ 18-ти областей України. Опрацьовано понад 350 фондів і близько 1500 архівних справ. В експозиції використано велика кількість фотодokumentів, багато з яких представлені вперше.

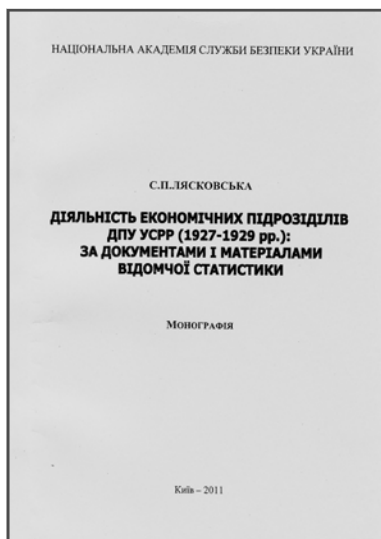
За виявленими архівними матеріалами авторами вперше виведені статистичні дані про кількість селянських збройних повстань у всіх тогочасних дев'яти губерніях та в цілому по Україні, кількість відомих та невідомих повстанських загонів, підпільних антибільшовицьких організацій і їх осередків, антибільшовицьких загонів самооборони та стихійних виступів селян проти комуністичної окупаційної влади.

Представлена музейна експозиція «Народна війна» є першою спільною працею новоствореного «Громадського інституту історичної пам'яті» і товариства «Меморіал». Авторів не претендують на абсолютну точність поданої статистики. Вона є явно заниженою, але відповідає опрацьованим архівним документам. Дослідження та пошук нових матеріалів триває.

Путівник та експозиція можуть бути корисними для істориків, краєзнавців, викладачів, дослідників українського визвольного руху, студентської і шкільної молоді та всіх, хто цікавиться історією України.

Ляковська С.П. Діяльність економічних підрозділів ДПУ УСРР (1927–1929 рр.): за документами та матеріалами відомчої статистики: Монографія / С. П. Ляковська. – Київ, Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2011. – 216 с.

Національна академія Служби безпеки України.

У монографії проаналізовано історичні передумови законодавчого забезпечення розслідування злочинів у сфері економіки в 20-х рр. ХХ ст., висвітлено процесуальні особливості ведення кримінальних справ органами ДПУ УСРР на стадії попереднього розслідування.

Уперше на основі архівних документів та матеріалів відомчої статистики досліджено деякі методи та засоби розшукової і слідчої діяльності; визначено місце економічного напрямку в діяльності органів ДПУ УСРР; розглянуто співвідношення кримінальних справ за видами злочинів у структурі економічного управління, за галузями народного господарства; форми закінчення попереднього розслідування цих справ; а також кримінологічні характеристики осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за злочини у сфері економіки.

Для науковців-істориків, викладачів, курсантів, слухачів Національної академії СБ України, всіх тих, хто цікавиться історією вітчизняних спецслужб.

Національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920–1921 рр. Анотований покажчик. Справа «Петлюрівські отамани» / Упоряд.: В. М. Василенко, В. М. Даниленко. – Київ, 2011. – 224 с.

Національна академія наук України,

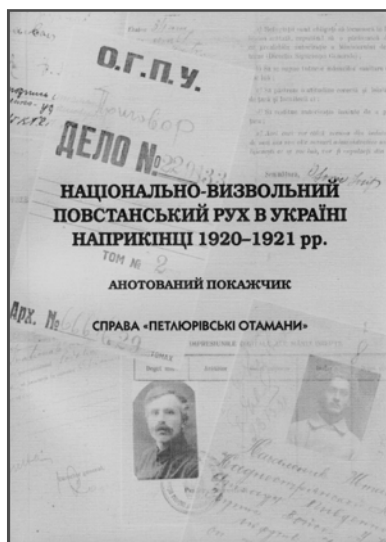
Інститут історії України,

*Інститут української археографії
та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського,*

*Галузевий державний архів Служби
безпеки України.*

Розкрито зміст документів архівно-кримінальної справи «Петлюрівські отамани», упорядкованої 1936 р. з окремих слідчих справ на репресованих провідників та учасників повстанського руху за відновлення УНР А. Гулого-Гуленка, Ф. Артеменка (Орлик), Й. Пшоника, В. Алексеєва, С. Заболотного, І. Грисюка (Гайовий), Я. Хоменка та ін. Це перше науково-довідкове видання ГДА СБУ, що висвітлює національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920–1921 рр. та його ліквідацію більшовицькими каральними органами.

Для науковців, архівістів, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться новітньою історією України.

Даниленко В. Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції. – Київ: «Смолоскип», 2011. – 255 с., іл.

*Національна академія наук України,
Інститут української археографії
та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського,
Галузевий державний архів Служби
безпеки України.*

У книжці розповідається про переслідування родини Косачів у роки радянської влади, про долю наймолодшої із сестер Лесі Українки – Ізидори Косач-Борисової, репресованої в 1937–1939 рр. Оригінальні документи архівно-кримінальної справи висвітлюють життєвий шлях і незламну волю мужньої жінки, її глибокі національні почуття, любов до України. Через призму оперативних документів НКВС УРСР висвітлено суспільно-політичні погляди й побут

багатьох людей з оточення І. Косач-Борисової, опір української інтелігенції тоталітарній системі, передумови арештів.

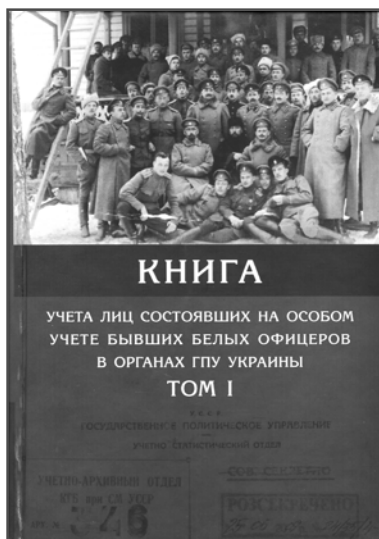
У виданні вміщено також спогади І. Косач-Борисової «Із минулого та пережитого» про сталінські тюрми і табори; родинні й архівні світлини, копії документів.

Книга учета лиц, состоявших на особом учете бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины в 4-х тт. Т. 1. / Предисл. Я. Тинченко. – Х.: Изд-во САГА, 2011. – 483 с.

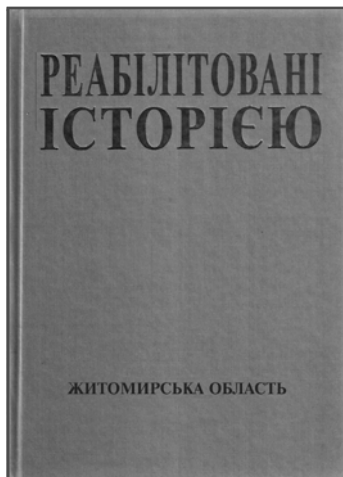
Це унікальне видання до 2009 року зберігалось під грифом «*Совершенно секретно*». У ньому міститься докладна інформація про 21 тис. (4766 в 1-му томі) «колишніх білих офіцерів і чиновників» та осіб, які проживали на території, окупованій військами «білих армій».

Станом на кінець 1920-х років опублікована наступна інформація: прізвище, ім'я, по-батькові, рік і місце народження, чини в царській і «білій армії», дати прийому та зняття з особливого обліку, останнє місце служби та проживання. Дані для книги ретельно збиралися співробітниками органів ЧК–ОГПУ, починаючи з 1918 року. У книгу вміщено відомості про значну кількість інтелігенції, які проживали на території Радянської України. Більшість цих громадян незабаром була репресована і фізично знищена.

Книга може бути цікава не лише історикам, але і кожній людині, хто цікавиться своїм родоводом і прагне дізнатися правду про своїх предків.

Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У семи книгах / Головна редколегія П. Т. Тронько (голова), О. П. Реєнт (заст. голови), С. А. Кокін (заст. голови) та ін.; Редколегія тому: В. С. Балюрко (голова), Ю. Г. Градовський (заст. голови), Л. А. Копійченко (заст. голови) та ін. – Житомир: Полісся, 2011. – Кн. 4. – 788 с.

*Національна академія наук України,
Інститут історії України НАН України,
Головна редколегія науково-
документальної серії книг
«Реабілітовані історією»,
Служба безпеки України,
Національна спілка краєзнавців України,
Українське науково-просвітницьке
товариство «Меморіал» ім. В. Стуса,
Житомирська обласна державна
адміністрація,
Житомирська обласна рада.*

У четвертій книзі науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Житомирська область» досліджуються обставини арештів членів міфічної троцькістської організації у Житомирській друкарні, репресії серед єврейського населення у 1936–1939 рр.

У розділі «Мовою документів» публікуються оригінальні документи з архівно-кримінальних справ, які розповідають про долю репресованих мешканців Житомирщини, спогади Федора Багінського, про Трохима Куца, Аристарха Коваля, Лаврентія Захарчука, Прокопа Іщука родини Ярчевських, Данильчуків.

У розділі «Біографічні нариси» описані трагічні долі відомих житомирчан, зокрема, поета Ханана Вайнермана, громадського діяча, очільника повстання Миколу Модестова, директора Житомирського учительського інституту Ківу Табакмахера, письменника Матвія Талалаєвського, розвідника військової розвідки РСЧА Давида Угера.

Також у книзі подані біографічні дані про репресованих жителів Житомирської області (букви Кра, Л, М) та 108 фотографій.

Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У семи книгах / Головна редколегія П. Т. Тронько (голова), О. П. Реєнт (заст. голови), С. А. Кокін (заст. голови) та ін.; Редколегія тому: В. С. Балюрко (голова), Ю. Г. Градовський (заст. голови), Л. А. Копійченко (заст. голови) та ін. – Житомир: Полісся, 2011. – Кн. 5.– 796 с.

*Національна академія наук України,
Інститут історії України НАН України,*

*Головна редколегія науково-
документальної серії книг
«Реабілітовані історією»,*

Служба безпеки України,

Національна спілка краєзнавців України,

*Українське науково-просвітницьке
товариство «Меморіал» ім. В. Стуса,*

*Житомирська обласна державна
адміністрація,*

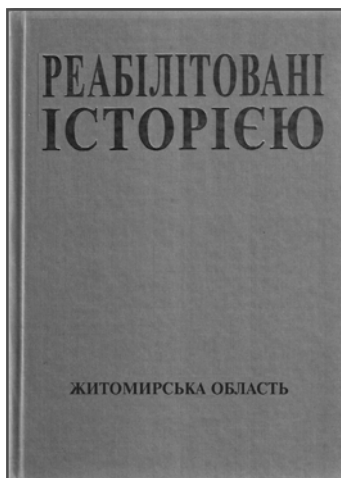
Житомирська обласна рада.

У п'ятій книзі науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Житомирська область» досліджуються репресії серед єврейського населення у 1920–1950-х рр., викладачів Житомирського учительського (педагогічного) інституту у 1929–1941 рр., Житомирського сільськогосподарського інституту, жителів с. Забріддя Черняхівського району, депутатів Державної думи Російської імперії від Волинської губернії — Є. Герасименка, С. Бурмича, Дм. Барановича, І. Карпинського, В. Шульгіна.

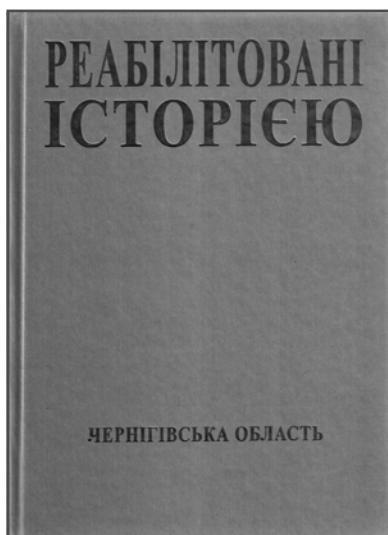
У розділі «Мовою документів» публікуються оригінальні документи з архівно-кримінальних справ, які розповідають про долю репресованих мешканців Житомирщини у 1919–1990 рр., спогади про Адама Осецького, Йосипа Плахотнюка, Деміда Шевчука, родину Трубілко, Миколу Українця, Степана Немировського.

У розділі «Біографічні нариси» описані трагічні долі відомих житомир'ян, зокрема, громадського діяча, члена Центральної Ради Саватія Березняка, єпископа Михайла Руберовського, поета, художника Ігнація Раузе, винахідника Петра Прилипи, геолога Артелія Миклухо-Макляя.

Також у книзі подані біографічні дані про репресованих жителів Житомирської області (букви Н, О, П, Р–Рі).

Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область / Упор.: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – Кн. 3. – 600 с.

*Національна академія наук України,
Інститут історії України НАН
України,
Служба безпеки України,
Обласна редколегія науково-
документальної серії книг
«Реабілітовані історією. Чернігівська
область»,
Чернігівська обласна державна
адміністрація,
Чернігівська обласна рада,
Державний архів Чернігівської
області,
Національна спілка краєзнавців
України.*

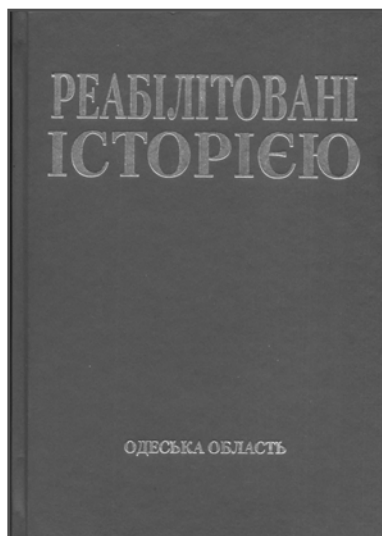
Видання є складовою частиною науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», покликаної розповісти про політичні репресії радянської доби в Україні. У третій книзі чернігівського тому на основі виявлених архівних джерел розкриваються складні й суперечливі відносини між радянською владою і церквою на регіональному рівні.

Книга містить вступну статтю, добірку документів та матеріалів, нариси про репресованих мешканців Чернігівщини, а також біографічні відомості про громадян, які зазнали безпідставних репресій за часів тоталітарного режиму (Бе – В).

Видання розраховане на широке коло читачів — істориків, викладачів, учителів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією України.

**Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша /
Упоряд.: Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. –
Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. – 800 с. + вкл. 64 с.**

Серійне видання «Реабілітовані історією. Одеська область» є складовою частиною всеукраїнської науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» і присвячено дослідженню історії репресій на Одещині за часів радянської влади. В першій книзі розглянуто основні тенденції репресивної політики у регіоні протягом 1918–1991 рр., представлено численні архівні документи, спогади, біографічні нариси та статті про репресованих, інформацію щодо пошуку місць масових поховань розстріляних тощо. Фото-документи розміщено чотирма вкладками між сторінками 112 і 113 (вступна стаття), 336 і 337 (додатки), 528 і 529 (документи), 736 і 737 (місця розстрілів і поховань).

В пам'ять про репресованих книга видається на благодійній основі та поширюється безкоштовно.

Призначається для науковців, викладачів, студентів, краєзнавців і широкого читацького загалу.

Нікольський В.М. Політичні репресії 1937–1938 рр. на Донеччині: причини, перебіг, наслідки: Монографія з серії «Правда через роки...». – Донецьк: «Каштан», 2011. – 200 с.

Монографія є першою дослідницькою роботою, в якій комплексно розглянуто політичні репресії на Донеччині в 1937–1938 рр.

Автор досліджує підготовку та хід «великої чистки» в найбільшому промисловому регіоні України. Детально проаналізовано реальні результати репресій — кількість заарештованих та засуджених, їх соціальний стан та національну приналежність, місце роботи, освітній рівень тощо.

Цінність роботи полягає у тому, що її документальна основа була ретельно перевірена на відповідність дійсній ситуації, що дало можливість зафіксувати та оприлюднити

факти фальсифікації звітності органами НКВС.

Книга розрахована на істориків-професіоналів, аспірантів та студентів, краєзнавців, всіх, хто шанує історію.

Огляд підготувала
провідний науковий співробітник ГДА СБ України **Д. Бойко**.

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Вимоги щодо оформлення статей, поданих у редакцію журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ»

До друку приймаються матеріали, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 (Бюлетень ВАК України, 2003, № 1).

Текстовий редактор Microsoft Word (версії від 97 і вище), формат rtf. Основна гарнітура набору — Times New Roman.

Відомості про автора подаються окремим файлом: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посада, контактні телефони, адреса, електронна скринька.

Джерела та література подаються посторінково в порядку посилань із зазначенням видання. Посилання виконуються через меню «Вставка» в автоматичному режимі.

До тексту додається анотація українською, російською, англійською мовами (кожна до 250 знаків).

Ілюстрації приймаються роздрукованими на окремих аркушах та в електронному варіанті.

Рукописи не рецензуються й не повертаються. У випадку прийняття статті до публікації редколегія залишає за собою право на наукове й літературне редагування, а також скорочення тексту без додаткової консультації з автором.

Редколегія

Науковий і документальний журнал

3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2011. – № 2 (37)

Головний редактор: **О. Рубльов**

Відповідальний за випуск: **Р. Подкур**

Мовний редактор: **В. Григор'єв**

Технічний редактор: **І. Ставнюк**

Науково-допоміжна робота:
співробітники Галузевого державного архіву
Служби безпеки України:

Д. Бойко, Я. Зарецька

Комп'ютерне макетування: **І. Ставнюк**

Підписано до друку 27.12.2011 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Cambria. Друк офсетний.

Умов. друк. арк. 17,53 Умов. фарб.-від. 18,96 Умов.-вид. арк. 19,34

Наклад 1000 прим.

Відділи редакції: 01001, м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, кім. 211, 212;

тел.: 278-53-05, 279-13-88; факс: (044) 278-02-38;

01034, м. Київ, вул.Золотоворітська, 7; тел.: 255-85-41, 256-92-11.

Електронні версії номерів журналу розміщено на Інтернет-сторінці

Головної редколегії «Реабілітовані історією»: www.reabit.org.ua та

Служби безпеки України: www.sbu.gov.ua або www.ssu.gov.ua

Видавництво «Права людини»

61112, Харків, вул. Р. Ейдемана, 10, кв. 37.

Свідоцтво Державного комітету телебачення та радіомовлення України

серія ДК № 3065 від 19.12.2007 р.

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи

61002 Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4.

<http://khp.org>; <http://library.khp.org>; <http://archive.khp.org>